

д. ХН ЯС И Н СЬ К И Й

НА

ДЛЯ

СВ

diasporiana.org.ua

15

A. KNIASHYNSKYJ

On the bottom of the USSR

Published by
ORGANIZATION for the DEFENSE of FOUR FREEDOMS
for UKRAINE, Inc.

NEW YORK

1959

А. КНЯЖИНСЬКИЙ

НА ДНІ ССРСР

diasporiana.org.ua

ВИДАННЯ ООЧСУ

НЮ ЙОРК

1959

Літературна редакція В. Давиденка
Обкладинка М. Бутовича

ДЕЩО ПРО СЕБЕ

Бажаючи познайомитися з читачем моїх спогадів, подаю найважливіші події з свого життя. Народився я в Австрії, так би мовити, випадково на тій землі, що на заході мого життя допомогла мені з пекла дістатися до тієї країни, що її Провидіння врятувало від потвори, яка не тільки вигнала із своєї території основні підстави правди і справедливості, але поневолила й поневолює кожного свого громадянина. Моє дитинство, мій хлоп'ячий вік, моє юнацтво пройшли в підкарпатському місті Самборі, де я закінчив початкову, а згодом середню школу. Університетські студії закінчив я у Львові. Не лише ці останні, але й гімназійні літа поставили мене віч-на-віч з тодішнім доктринерством соціалістичних утопій, що змушували сепаруватися від рідного народу та його життєвої філософії і навмання сприймати далекі від життя і його логіки готові формули світогляду, визволеного від категорій мислення і накиненого силою демагогічної самохвальби. Мені це все не подобалося; від цієї „мудрости“ віяло щось убивче, неначе самум. Головно ж боявся я примари боротьби з духом конструктивної української нації, що її ще науково не знав, але відчував її велику вартість. Я протиставив себе ще в гімназії, а згодом в університеті тій пошесті, що нею хворіло деяке число нашої молоді. На щастя, ця недуга безшабашного „вільнодумства“ не тривала довго. 1914 рік звелів українській спільноті західніх земель стати перед іспитовою комісією історії, і вона цей іспит склала. Дух антинаціональної доктрини вивітрів, хоч Схід кинув на національне життя України, як цілої, так і західніх її частин, свої отруйні міязми.

Новітня українська історія запрягла й мене у свій віз, і з нього я упав, так само, як і решта моїх сучасників. Розвіялися надії на волю, але не знищив я себе, бо треба було не тільки хліба ради, але для рятуння душ молоді ставати в ряди її виховників, щоб українські історичні претенсії мали реальне виправдання збоку тих, що ще були молоді, але мусіли підготовляти кадри своїх наступників. Пішли роки моєї педагогічної праці: Яворів, Дрогобич, Тернопіль, знову Дрогобич, Самбір, Коломия. Сотні й тисячі молодих душ, що за них треба було нести відповідальність перед своєю совістю. Який моральний ефект моєї праці, хай скажуть мої учні й учениці; мені здається, що їх присуд (а вони вже на тих постах, на яких сорок

років тому стояло те покоління, що до нього належу й я) не вийде для мене незадовільно. Їм залишаю слово.

Друга війна застала мене на становищі професора гімназії в Коломиї. Туди перенесено мене з Самбора в 1938 р. Я мав контакт з усією молоддю, бо навчав української мови і т. зв. пропедевтики філософії. Грунт був підготований. Почав я переводити тільки деякі, так би мовити, спроби шліфування душі молоді. З тієї роботи був вповні вдоволений. Поза тим переді мною відкрився розкішний, барвистий гуцульський світ. Я став студіювати соковитий гуцульський говір, що його в загальному знав уже раніше. На захід від мене залишилась моя дорога Бойківщина, якій присвятив я три десятки років. Практичне знання душі народу виніс я з Бойківщини. Гуцульщина показала мені ті самі вартості, але в динамічній проекції. Праця в школі, діалектологічні студії і соціологія давали широкий лет душі. Я міг снувати широкі наукові плани й розробляти те, про що попередники в цих ділянках говорили доривочно або гіпотетично. Моє оточення знало, що я маю стати директором української гімназії, знав про те й я, але своїх плянів з цим ніколи не зв'язував; прийде — тоді буде час про те подумати, як організувати виховання молоді й загалом ведення важливої станиці національного життя, що нею в під'яремному положенні була гімназія з українською мовою навчання. Мене більше цікавило інше питання: НТШ у Львові прийняло мою соціологічну працю — за рекомендацією д-ра Старосольського, одинокого в українській громаді Західньої України науковця, що для нього нова соціологія не була „гуляйполем”, і проф. д-ра Раковського, тодішнього голови тієї установи. Мені казали тільки терпеливо переждати один рік, протягом якого йшла санація фінансів НТШ. Тоді я міг би заспокоїти свої амбіції, коли вже промовчати здобуття бази, що з неї можна було б без великого проценту можливості помилок концепувати лінію розвитку українського життя, не виставляючи його на експерименти недосвідчених фантастів, а ще гірше амбіціонерів. Я вирішив переждати цей рік, а тим часом вів далі студії гуцульського говору, громадив матеріяли до праці на тему ваги народної пісні, як основного кута визначення духа нації. Так минула половина 1939 року. Політична атмосфера густішала з дня на день. У вересні почалася друга світова війна на наших землях і згодом — ліквідація української політичної проблеми руками большевицької окупаційної влади. Багато українців, головні інтелігентів, скористали з можливості врятувати себе втечею до Німеччини, я ж рішився остатися вдома, коли мені стало ясно, що гра большевицького окупанта сприймається шкільною молоддю безкритично в його користь. Треба було лявірувати, домовившись з молоддю, як вона повинна розуміти положення. В хо-

ді такої небезпечної гри (до речі, я був недосвідченим партнером) НКВД зорієнтувалося в моїй особистості, і з типовим більшовицьким підходом почало добиратися „до живого”. Час, однак, допомагав мені. В ході тієї гри прийшли літні ферії, і я непомітно міг зникнути із свого терену. НКВД запізнилося на дві години.

Німецько-більшовицька війна застала мене працювати на такому полі, на якому був я дилетантом, хоч старався не зробити чогось такого, за що мусіла б згодом відповідати українська спільнота. З наказу обласного українського уряду в Станіславові, я став головою округи Коломия. Диспозиційного центру фактично не було, бо німецька влада швидко зліквідувала український уряд у Львові, і з дилеми: або оставитись на місці „на свій риск”, або розв'язати Окружну Управу, я вибрав перше, бо не вважав себе у праві робити самочинно те, чого я не був творцем. А втім передавати владу не було кому, хоч ласих на неї мабуть довго шукати не прийшлося б: на терені Західньої України кандидатами могли бути або ми, як автохтони, або Поляки. Признаюся, що я виконував свої обов'язки адміністратора округи за законами національної честі й етики. Важче було мені приймати політичні декларації німецького командування (Вермахту) в українській справі і декларації уряду Горті, врешті декларацію „Залізної гвардії” Горія Сіми. Зміст цих декларацій передав я пок. Митрополитові Андрієві, згадав ще іншій особі, а передавати далі не мав я права й не було кому, коли взяти до уваги мою десятилітню неволю. Зміст їх ще й досі у моїй пам'яті, і може знайду когось, хто найбільше має право берегти ці матеріали. Я зупинився навмисне на цьому відтинку часу, бо він чи не важливіший для читача, як, наприклад, моя педагогічна чи наукова праця, що до сьогодні не міг я її реставрувати, якщо йде про мої наукові зацікавлення. За час німецької окупації Західньої України, після встановлення дистрикту Галичина, я став директором одинокої тоді в Коломиї української гімназії. Але недовго довелося мені нею правити, бо зараз же мене арештувало Гестапо і, після звільнення з тюрми, я виїхав до Станіславова, щоб перебрати обов'язки референта культурної праці при Українському Окружному Комітеті. В цій праці почував я себе більше „дома”, якщо йде про розбудову української культури в різних її ділянках, поза тим знайомився з українською масою тієї області і знаходив щире розуміння своїх плянів. На цій роботі прожив два роки, на ділі не маючи такого вдоволення нею, як, наприклад, у році 1938-му.

В 1943 році з наказу УЦК переїхав я до Нового Санча, де керував працею Окружного Комітету, реферував переїзд сотень тисяч українців у їх втечі від більшовиків на захід, вів роботу організаційного характеру для майбутнього з групою професорів харків-

ського і київського університетів, що їх примістив УЦК в околиці Криниці. Як перша робота держалася другої, як допоміжної для збереження української людини від фізичної смерті, і була, так би мовити, сповненням обов'язку, так третя була творчою в повному розумінні цього слова.

Але тут нам большевики почали наступати „на п'яти”, і ми му- сіли кочувати далі, на захід. Остаючись в організаційній сітці УЦК, осів я у Відні, замешкавши в сусідньому містечку Кльостернайбур- гу й доїжджаючи щоденно залізницею до Відня. Це був 1944 рік. Не зважаючи на те, що кожного дня відбувалися грізні налети, що в них пропадали цілі вулиці, українська національна група вияв- ляла велику життєздатність. З „благословення” УЦК, що сидів у мі- стечку Лібен, біля Ліґніцу, ми створили у Відні т. зв. виконний осе- редок УЦК, докладніше сказати його відділу Культурної Праці, що гуртував малярів, скульпторів, письменників, журналістів, акто- рів і симпатиків української культури в широкому розумінні цього слова. Ми здобули приміщення, що складалося з двох великих залів (одна з них на три тисячі глядачів), чотирьох кімнат, що їх можна було вжити на приміщення різних клубів чи товариств, буфет і кух- ню і т. п. Ми не мали ясного уявлення про дальший розвиток воєн- них дій. Німецька влада, що з нею ми муіли вдержувати контакт, також спиралася на фантастичних комбінаціях. Німці нам говорили, що на Ялтинській конференції большевики зобов'язалися не займа- ти теренів чужих країн на захід від малярського кордону. Отже, наш прекрасний льокаль і ці фантастичні вісті діяли на нас так заспокійливо, що ми рішили розбудувати українське життя у Відні, щоб зробити з цього терену азиль для української вільної культури. До цього долучився ще один приманливий момент: за ініціативою проф. Остапа Грицяя переведено фузію всіх віденських україн- ських культурних установ, що давало можливість розгорнути ши- року діяльність. Та незабаром після урочистого відкриття нашої до- мівки ми муіли евакуюватись. Забрати з собою всі вартісні збірки, напр., бібліотеку студентського товариства „Січ”, не було вже мож- ливости: бої йшли на східніх окраїнах Відня. Мені поталанило ще евакуювати свій відділ в околиці Мюнхену, сам же я остався з ко- нечности дожидати дальшого розділу свого життя в Кльостернай- бургу.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Історію своєї понад десятирічної неволі хотів був я подати читачеві у формі проблем, але зробив це інакше: подав цю історію так, як її переживають живі істоти-арештанти, схопив життя в його ході. Хто буде читати цю історію, запримітить різницю між життям вільної людини і арештанта. Перше характеризується плянковістю, друге — безплянковістю. В першому людина у великій мірі творить сама своє життя, в другому її життя творить влада, що позбавила її свободи. Цей другий вид приймає ще специфічні форми в тюрмах і таборах Советського Союзу, що легко відкриють читачі цієї книжки.

Другим моментом, що на нього повинен я звернути увагу читача, це те, що я здебільша не подавав прізвищ осіб, про яких мова у цій книжці. Хто хотів би з цього приводу робити мені докір, той не знає природи ССРСР, де з найменшої провини і зовсім безвинно можна впасти у кайдани. Тож лише зрідка знайде читач прізвища живих і покійних людей, про яких я знаю, що вони оставили по собі родину.

Якщо читачі вже познайомилися з описом тюрем і таборів Советського Союзу з праць Шольмера, Марголіна, Яковлева і з працею в польській мові п. и. „Советська справедливість”, то їм корисно буде прочитати й історію моєї неволі, бо ті самі речі інакше бачить Німець, інакше Жид, інакше Москаль чи Поляк. Хто у це не вірить, нехай подікавиться психологією народів. Я дивився на свою й інших неволю очима Українця.

На мою просьбу, назви народів подано в тексті цієї книжки з великої букви — писання їх з малої букви може виправдувати хіба Москалів, типових матеріалістів, у нас же, типових ідеалістів, був би це курйоз.

Ціль своєї книжки з'ясував я в одному реченні на самому кінці тексту і тут повторювати її немає потреби.

АВТОР

СЛІДАМИ МАИСТРА

Було це в 1945 році, в травні, у Відні і його околицях. Ця частина Австрії була вже два тижні під большевицькою окупацією. Кружляли чутки, що советська армія зайняла вже Сант Пельтен на заході і наближається до Грацу на півдні.

З родинних причин я не виїхав на захід і сидів у Кльостернайбургу, власне у приміській дільниці Унтеркріцендорф, не виїжджаючи вже до Відня. В безвихідному положенні людина завжди схильна вірити в якесь чудесне спасіння, і такі фантазії плекали ми всі, що з різних причин залишилися в зайнятій большевиками частині Австрії. Серед нас і автохтонів вдержувалася версія, що через два-три тижні большевики заберуться, а через місяць, може два можна буде вернутися в Західню Україну і далі вести конструктивну працю. Я особисто не вірив у ці фантазії, але не перечив, коли хтось намагався мене в тому переконувати. Я ждав, коли почнеться моя трагедія. Так захотів Творець, коли неприхильно для мене склалася моя доля і я, марна порошинка у крутежі подій, не знаходив виходу з дійсності. Виправдував я себе тим, що досі йшов дорогою чести і згинуті зумію, не кидаючи цього шляху. Раз козі смерть . . . Що в большевицьких лабетах мені не знайти „ласки”, це я добре знав, бо добре студіював матеріяли про підбольшевицьку дійсність.

Прийшов Великдень цього трагічного року. Не вдалося й розговоріть при бідному столі, бо в хату увійшли два комуністичні австрійські міліціанти і звеліли мені йти з ними до міського уряду в Кльостернайбургу. На доказ своєї влади вони показали пістолі. Це було таке подібне до знаних мені з літератури аналогічних сцен із большевицької під'ярем-

щини, що мені стало ясно, що скрізь по світі большевицькі учні мають ті самі методи. На вулиці міліціанти повелися так, як робило це НКВД, а раніше ЧеКа. Один з них ішов на три кроки переді мною, за ним ішов я, а за мною, на віддалі трьох кроків, другий. В одному тільки різнилися ці міліціанти від своїх учителів — пістолі держали в кишені, власне в руці, що була в кишені. На мій запит, куди йдемо, звеліли йти серединою дороги. Зустрічні австрійці розуміли зразу, що це за похід, і довго дивилися нам услід.

Під магістратом мені звеліли ждати біля воріт, передавши під опіку вартового міліціанта. Поруч мене стояли якісь чоловіки, мені незнані. Вартовий міліціант заборонив нам розмовляти.

З дверей вийшов якийсь чоловік у робітничій блюзі, поглянув на нас і сказав:

— А, вітаю достойних панів! Так, так, панове, тепер не ваш час, судьями будемо ми!

Мені пригадався текст польської робітничої пісні, що її співали демонстранти на 1-ого травня. Акцент цього чоловіка був не німецький, а вже зовсім не австрійський. Він наказав спровадити ще одного арештованого, що, як виходило з його слів, був у нашій групі другим суддею, і завести його на місце праці. Записавши нас усіх, він зник за дверима, і до нас вийшов інший чоловік, типу старого нижчого урядовця. Він привітав нас, сумно кивнувши головою, і сказав:

— Воно тепер так...

Цей чоловік покликав ще одного міліціанта і пішов з нами в ліс над Дунаєм. Хоч як не був я настроєний захоплюватися чудовим наддунайським лісом, я випивався його пахощами, слухаючи пташині співи. Може ще вдасться мені не звернути на себе уваги большевицької розвідки... Міліціант став нас приспічувати:

— Швидше, гнедіге геррен, вам призначено виконати працю за чотири години!

Один із нашої групи запитав супровідника, згаданого вже урядовця магістрату, яка це робота, що її маємо виконати, але він сказав:

— Не знаю. Я повинен відвести вас до лісничівки і передати там. В кожному разі, робота не буде легка і приємна.

Лісничівка нагадала мені рідний край. До нас вийшов лісничий, представився кожному західнім звичаєм, наказав своєму робітникові видати нам лопати й джагани, сам узяв шнура і з виразною нехиттю пішов з нами далі. Через яких двадцять хвилин нас обвіяв жажливий сморід гниючої падлини. Наш супровідник, магістратський урядовець, покинув нас ще біля лісничівки, виправдуючись тим, що він виконує тільки наказ. Тепер те саме сказав лісничий, що, передавши сувій шнура робітникові, вернувся назад. Міліціант і робітник повели нас ще трохи далі, і тут уже ми побачили три здуті трупи артилерійських коней. Нам показано оподалік викопану бомбою яму, і туди ми мали затягти кінські трупи і присипати їх глиною. Міліціант визначив нам площу, по якій ми мали право рухатися, хоч не означив ще її назвою „запретної зони”, до якої мав я звикнути в часі моєї неволі. Сам з робітником сів на віддалі яких п'ятнадцяти метрів від нас, закурив цигарку, скинув з рукава червону опаску на землю.

— Шляг золь трэфен таку службу! — сказав сперсердя, і в його німецькій мові виразно забринів словінський акцент. Нам кинено шнур, що ним ми повинні були тягнути коней до ями. Міліціант і робітник сиділи під вітром, нам випало бути в центрі смороду. Один із нас, найбільш видержливий, прив'язав шнур до двох ніг коня, і ми стали тягнути його до ями.

Не годиться розповідати з подробицями про цю нашу працю. Ми по кілька разів блювали, міліціант кудись відходив, а робітник курих цигарку за цигаркою.

— Гнедіге геррен, — кричав здалека міліціант, — ходіть далі, там чекає на вас другий бенкет.

Нас завели в інше місце, недалеко першого побойовища. Там лежали такі ж здуті кінські трупи. Їх було чотири, але яма від вибуху бомби була зараз біля них. Це облегувало осоружну працю, але не врятувало нас від блювання жовчю, бо шлунки були вже зовсім порожні.

Хитаючись, як після п'ятики, верталися ми додому. Мої товариші попрощалися зо мною вже в самому Кльостернайбургу, де мені оставалося ще пройти три кілометри. Головне в усьому тому ділі було те, що ми були вже вільні. Може „пролетаріят” задовольниться такою перемогою над інтелігентами, і нам дадуть спокій? Такі думки снувалися в моїй голові. Я забув на мить, що моя й подібних до мене доля не залежить від спантеличених „червоних австрійців” . . .

Ось я вже на своїй Якобштрассе. Що за диво? Вся вулиця наче вимерла: всі ворота зачинені, на вулиці й нагородах нікого немає. Те саме й з хатою, в якій ми жили: ворота зачинені на ключ, у вікнах нікого не видно. Пробую кликати, але ніхто не озивається й не виглядає у вікно. Нічого було робити, і я пішов до добрих сусідів на найближчій вулиці Алляйтен.

— Щось недобре сталося, — сказала мені господиня. — Вашу дружину й її швагра кудись забрали. Два офіцери були. А в хаті у вас сидять якісь цивільні люди. Боюся сказати, що певно чекають на вас.

Я пішов до своєї хати і застукав у ворота. З хати вийшов високий чоловік.

— Відчиніть! — сказав я по-німецьки.

— Хто ви? — запитався він.

— Той, на кого чекаєте.

Він вийняв з кишені бравнінг.

— Не треба! — сказав я. Ми увійшли в хату. З лави підвівся другий чоловік.

— Здрастуйте, громадянин! — сказав іронічно, наголошуючи ці два слова на передостанньому складі.

Обидва намагалися говорити по-німецьки, хоч говорили зовсім погано, один з польським, а другий з сербським акцентом. Мені заборонили говорити. Я зміркував, що це ті чорні типи, які, користуючись з зміни режиму, найнялися на службу переможцеві. Думалося, що ось зараз приїде їхній „пан” і закінчить розпочате полювання. Тепер я вже бачив, що моя життєва історія або хоч би її частина завершилась, і треба відгородити завісою минуле від жажливого майбутнього, яке почалося з сьогоднішньої лекції, що заморожувала кров у жилах. Я йшов не в незнане, але в ясно зарисоване пекло. Я намагався опанувати себе, щоб в останніх хвилинах волі не забути того, що ще можна було б і треба зробити. Але бачив перед собою тільки свої беззахисні доні, і видумав лише одне: треба з ними попрощатися. Зняв перстень з пальця, надів його на палець однієї з них і сказав: „А нам треба попрощатися” . . .

Широко розплющеними очима глянули діти на мене, а доня Марта безсило осунулася з крісла і впала зомліла на землю. Кинувся я до неї, але один з агентів ухопив мене за обшивку і крикнув:

— Штіль зіцен!

Це довело мене до стану, що межує з божевіллям. Я схопився на рівні ноги і так сильно відштовхнув нахабу, що він заточився і вдарився об стіну. В цей момент відчинилися двері і в кімнату ввійшов советський офіцер, а за ним два солдати. Офіцер відчинив двері рішуче, щоб цим додати собі поваги, а мене, як жертву, стероризувати. Та я вже задалегідь підготував себе до цього неминучого акту. Згодом, уже в таборі, часто думав про цей момент. Звідкіля в мене, слабого чоловіка, взялося стільки сили, що я так легко відштовхнув большевицького агента? Не раз доводилося бачити, як ловили божевільних: дебели чоловіки ледве давали раду з малими, кволими одиницями. Я прийшов до висновку, що у нас далеко більше сили, як ми собі це уявляємо. Розум диктує нам обережність, і грабує у нас багато з нашого запасу сил; під його впливом ми стаємо

безпомічними створіннями, схильними приймати часто такі удари, що їх без цієї інгеренції холодного розуму могли б без великого труду перебороти. Це у фізичному відношенні, а що ж говорити про духові наші спроможності, які вдержуються в силі нашою вірою! Яка це потіха, що нам її дав Христос Спаситель у Своїх словах: „Якби ви мали віру і наказали горі прийти до вас, то це сталося б”. Може й ця віра допомогла мені витримати десятирічне поневіряння з тортурами неволі.

На цьому можна б закінчити цей розділ. Лише кілька слів про моїх „опікунів”. Офіцер, може сам по собі не найгірша людина, дозволив мені говорити з дітьми, але зажадав, щоб розмова велася московською мовою і голосно. Сам пішов на перший поверх і без ніякого свідка вів ревізію. Я спрямував туди одну з дочок, але офіцер не допустив її. Мабуть запримітив багато цікавого для себе у шафі з одяжею, бо, коли вже мене арештовано, і приїхали інші офіцери робити докладний обшук, то вони питалися про багато дечого з одяжі, що її мої рідні встигли вже заховати.

Незабаром зійшли вниз офіцер і один солдат. Другий увесь час сидів біля нас. Ревізія виплатилася: солдат ніс на руці нове вбрання швагра моєї дружини, офіцер — його ж машину до писання. На мою заввагу, що це не мої речі, офіцер сказав:

— На команді розглянемо.

До цього „на команді” не дійшло. Офіцер зробив у мене ще особисту ревізію, забрав усе, що було в моїх кишнях, звелів одягтися і їхати з ним. На моє питання, куди маю їхати, сказав:

— Там треба вяснити одну подробицю, після чого повернетесь додому.

Я вже нічого не сказав, бо така система арешту в большевії була мені відома. Та й говорити було зайве: кому і про що? Автомашина проїхала через усі села, що лежать між Кльостернайбургом і середмістям Відня. Знищення, що його накоїли останні воєнні події, я ще не бачив, але

руїни мене не цікавили. На одній вулиці, недалеко Карльскірхе, авто спинилось і мене повели на перший поверх. Офіцер, що привіз мене, сказав до приявних два слова: „Ето он!“ — і вийшов з машинкою до писання.

У кімнаті за столом сидів капітан, два молоді лейтенанти, не знаю вже котрого ступня, і цивільний чоловік. Капітан і цивільний були осоружні з вигляду, головню той другий викликав якусь неокреслену відразу. В кімнату ввійшов один з агентів і, подаючи капітанові хлоп'ячу заставку — вітрову пістолю, сказав:

— То я зналяз, то єго револьвер, он не дають дзвєньку.

Капітанові було невідно починати оскарження з іграшки, і він кинув її на підлогу. Агент, що хотів, очевидно, чимось показати себе, настоював на своїй знахідці. Капітан гримнув:

— Іді на х...! Своє діло зробив і покищо ти зайвий.

А тоді звернувся до мене:

— Попався, голубчик! Га? Чи знаєте, в чиїх ви руках?

— Знаю. Це те саме, що ревшройка, Че-Ка чи ГПУ. Одна птїчка, що НКВД.

— Нет! — любуючись звуком своїх слів, процїдив капітан уже крізь зуби. — Ви, голубчик, попали в СМЕРШ. Знаєте, що це є? Смерть шпїонам! Вот што! Не викрутішся!..

Я побачив, що я —

НА ПОРОЗІ ПЕКЛА · · ·

— Руки ввєрх! — крикнув капітан, визвірившись на мене. Обличчя його стало страшне і грізне. Я не поспїшався виконати наказ, і тип у цивільному одягу крикнув:

— Генде гох!

Мені чомусь захотїлося довести до злости моїх „опїкунів”.

— Хто цей чоловік у цивільному одягу? — запитав я капітана.

— Перекладач, — сказав він, обшукуючи мої й так уже порожні кишені.

— Мені перекладача не треба! Бачите, що я відповідаю вам по-руськи, отже цю мову знаю. А цього чоловіка звідсіля заберіть, бо при ньому я не буду вам відповідати.

Капітан, побачивши мою впертість, пошептався з тим у цивільному, і він щез у бічних дверях.

— Ну, що ж ЦК ОУН?! — сказав з притиском капітан.

— Ви переплутали поняття, ґаспадин: УЦК — це одно, а ОУН — це щось інше, — відповів я.

— Ти мене не вчи! — заревів він. — Ми ж знаємо, що ти член їхнього політбюро!

Не варто було пояснювати капітанові цієї мішанини понять, бо він думав категоріями життя в СРСР, де була комуністична партія із своїм центральним комітетом і де було політбюро партії. А втім, я не міг зміркувати, чи заперечування цих нісенітниць придасться мені на щонебудь.

За хвилину ввели в кімнату мою дружину. Бона була біла, як стіна, губи її були сині, вона дрижала, наче в лихоманці. З трудом вийняла із своєї ручної торбинки і простягнула мені образок Божої Матері Самбірської.

— Хай береже тебе Мати Божа! — сказала.

Я не взяв образочка, хоч був він мені дорогий ще з давніх часів.

— Збережи у себе, — сказав я, — бо вони мені його однаково відберуть.

— Закінчуйте! — крикнув капітан, і звертаючись до моєї дружини, додав тим же тоном: — А ви щезайте! Не будемо з вами тут довго возитись!

— Ви обіцяли відвезти мене додому, я хвора людина, — прошептала дружина.

— Чуєте? — звернувся капітан до своїх прибічних. — Всьоголя бабьонка ета бариня. Хто з кавалерів повезе її додому?

Смершівські офіцери грубо зареготались, повторюючи на різні тони „дотеп” свого шефа. Я хотів щось їм відповісти, але мені забракло підхожого слова. Капітан єхидно сміявся і був у найвищій мірі задоволений. По хвилині він узяв мою дружину за плече і силоміць вивів, а радше викинув її в коридор. Тоді вже зайнявся мною.

— Ну, що ж, пан член політбюро ОУН, не врятували вас ні ваші герої, ні ваші хитрощі? Признавайтесь у всіх своїх злодіяннях! Легше вам буде, а нам менше з вами мороки. Наловили ми багато ваших спільників; треба їм вимірити совєтську справедливість за їх заслуги. Панятно? А ми, воєнніє люди, шутіть не умеем і не хотім!

Я не озивався, бо не знаходив готової відповіді. Моє положення було для мене несподіване, хоч я досить добре знав совєтські засоби боротьби з так званою контрреволюцією, до якої в першу чергу належало свідоме й діяльне українство. А втім, я не мав надії вдержатися при житті довше як два-три місяці. Я був приготований на те, що тон розмов зі мною буде швидко степенуватися, що дозволить мені час свого невільничого життя скоротити. Капітан пустив ще кілька „дотепів”, але, побачивши, що вони не діють на мене, звернувся до одного з ляйтенантів, що з млявою міною прислухався до свого шефа:

— Займіться покищо ним у своїй часті, а потім покажіть йому його палац; треба ж його належно прийняти.

— Ходімо! — сказав ляйтенант, і я підвівся з крісла.

— Підждіть, пане член політбюро! Вам треба знати, що у нас не так ходять такі „птїчки”, як ви: ручки назад — оттак . . . — він викрутив мої руки за спину, але я вирвав їх.

— Вистачить у перший день без ваших рук. Я доволі понятливий чоловік і роль „птїчки”, як ви сказали, заграю незгірше.

— О, пан — шутнік, як бачу! Нічого, буде нам весело вдвох . . .

— Ходімо! — повторив лейтенант і вивів мене на коридор.

— Краще мовчіть, не варто відповідати занадто швидко. Я — армійський офіцер і мені це все діло чуже.

У мові його чути було виразний український акцент.

— До мене не говоріть, бо я відповідати вам не можу . . . не буду, хотів я сказати. Ми спишемо тільки речі, які у вас забрали.

Ця неважна операція тривала недовго, після чого офіцер покликав підстаршину, і в їх товаристві пішов я у підвал.

В цьому місці хочу ввести читача у зовнішні дані мого тюремного побуту.

Большевицькі війська не дістали від австрійців тюрем для своїх цілей, і влаштували поліційні станиці у різних частинах Відня, при чому бомбосховища в зайнятих будинках використали як „внутрішні тюрми” при поліційних станицях, власне як „камери попереднього заключення”, у скороченні КПЗ.

Ось туди й завели мене два мої „опікуни”. Під цим домом були довгі підземні коридори з бічними кімнатами, які вже до мого приходу приладжено було на тюремні камери. По коридорах уже походжали вартові. Всі двері до кімнат були зачинені не тільки на ключ, але й на колодку. Камери були вже повні, і крізь двері доносився притишений гамір.

Мене повели одним з цих коридорів, потім під прямим кутом — у другий коридор. На заломі гамір заглух, — це вже був мертвий кут КПЗ. Ми пішли далі й задержалися перед дверима. За нами йшов „коридорний”. Лейтенант пошепки звелів дати мені камеру. Якраз та камера, біля якої ми стояли, була призначена для мене. Це була кімната, чи радше пивниця 4 на 4 метри. Під однією стіною стояла шафка з написом „Гандапотекє”, призначена, мабуть, для цього колишнього бомбосховища.

Коли двері за мною зачинились, мене охопив страх: який безмір терпінь прийдеться витерпіти, поки діждуся смертного присуду! А що як заломиться моя й так не лицарська відвага, і вони добудуть від мене тайни, що їх навіть приятелеві не мав я права зрадити? Мій страх зріс до такої міри, що я вже стояв на межі самогубства. Мене потягло до аптечки: там повинен бути „дігіталіс” — один ковток і за кілька секунд кінець. Поспіхом переглянув я весь запас ліків, але знайшов лише „бальдріян” — невинний засіб на заспокоєння нервів... У власних очах я виглядав безсилою жабою, що лякається не тільки зайця, як у казці, але й пошуму вітру. Де ж ті принципи, які я подавав своїм учням і про які говорив у своїх виступах перед громадою? Треба уміти вмерти чесно й по-лицарськи. Не можу сказати, що таким розумуванням я себе заспокоїв. В обличчі смерті людина переживає останні хвилини поза категоріями мислення й поза законами логіки.

Нараз я запримітив ліжко з сінником, солом'яною подушечкою і легким накривалом. Сінник був мокрий і стухлий. Я застелив його накривалом і, втомлений до смерті, знесилено ліг. Але заснути не міг. Нове життєве положення так різко відбігало від усього досьогочасного, навіть від перебування в гестапівській тюрмі, де я знав, що мені зроблено закид такого змісту, а не іншого, і міг скласти собі в тиші „одиночки” аргументи своєї оборони. Тут же мені треба було вести оборону проти закидів, яких мені не доказано, навпаки — я мав доказувати, що я невинен.

Слідство виглядало більш-менш так: мені робив слідчий заміт, що вся моя робота упродовж всього мого свідомого життя була звернена проти Советського Союзу, нічим іншим я ніколи не займався. Проти цього безглуздя я повторював одне й те саме: я народився далеко перед постановням ССРСР, отже не міг цікавитися появою, яка щойно мала наступати. Щоб заробляти на хліб, мусів я мати певне зайняття, яким була моя вчительська служба. Ви-

кладав я в школі згідно з програмами навчання, що їх слідча служба СРСР може кожної хвилини здобути. Мій слідчий не звертав на мою оборону найменшої уваги, не реагував на мої слова. Він уперто, як автомат, повторював своє: начебто робив я тільки те, що мало повалити СРСР, вчився, щоб здобути практичні знання, як це робити, щоби більше — ще учнем підготовлявся до своєї злочинної роботи. Советським слідчим органам це все ясне, і пробувати це заперечити мені не вдасться. Слідчий виразно хотів мене морально втомити, щоб таким чином вимусити признання. Але я ще був — як кажуть арештанти — „свіжий”, мої нерви були ще в спроможності видержати.

Слідство тяглося без перерви ніч-у-ніч, і це почало мене фізично знесилювати. Поза тим у мою камеру щоденно кидали по одному, по двох п'яних солдатів, які ревіли свої п'яні пісні і, добиваючись звільнення, стукали чобітьми в двері й кричали несамовито. Бувало приїду втомлений до краю й застаю у своїй камері п'яних бешкетників; мій солом'яник уже на підлозі, розпорений, подушечка також, накривало затоптане в пиляку, ліжко розламане, бо дошками з нього солдати бомбардували двері. Пробував я говорити з бешкетниками, але це були з-правила монголи, калмики та казахи, що не розуміли ніякої мови, крім своєї, і на мої слова реагували в найкращому випадку мовчанкою, а то кидали в мене чим попало і лізли битися. Тоді жалів я, що зачепив дикунів.

На допитах пробував я жалітися на такі методи знесилювання мене, просив звільнити від п'яного товариства, що його, правду сказати, боявся: чого доброго якийсь п'яниця заб'є мене в нападі дикої злості, і це була б найдурніша смерть. На мої скарги капітан відповідав:

— Ну, от ви себе й разоблачили. От лізе з вас капіталістична злоба. Подумаєш — образили баріна! Всьолиє ребята хотіли пошуткувати, а ви вже піднімаєте крик. Вішати б вас, капіталістичну сволоту . . .

Я не знав уже, що сказати на таке хамство . . .

Так минали перші тижні мого арешту. У своїй камері сидів я безрадний і безпомічний. Від п'яних солдатів не було куди дітись, тож залазив я в куток, сів, спершись на стінку, і пробував дрімати під п'яний вереск. Але це не вдавалось, бо бешкетники раз-у-раз валилися на мене або кидали чим попало.

— Ну, кажіть, як це було в політбюрі ОУН!

Від цього починався мій допит, що на нього я рішився вже не давати ніякої відповіді. Капітан шаленів і починав лаятись типовою московською лайкою, що степенувало мій пасивний резистанс. Добиваючись успіхів у слідстві, він не застосовував до мене фізичного насильства, але вибрав інший спосіб. Чому не застосовано до мене, фізично слабого чоловіка, поширених у Советському Союзі метод знуцання — не знаю. Пізніше один з моїх таборових знайомих, що доволі багато знав про ці справи, казав, що можливо слідчі призначили мене для „спеціальних дослідів” у дальшій мандрівці (на це вказувало б те, що мене без моєї просьби кілька разів оглядали лікарі), або боялись, щоб я заскоро не вмер. Як-не-як на мені випробовувано найбільш рафіновану методу морального знесилювання — переслухання удвох, з якою я зустрівся на четвертому тижні свого арешту.

Отож, не зважаючи на те, що мене кваліфіковано як „крупного політичного бандіта”, я уник фізичних знуцань не тільки впродовж вступного слідства в КПЗ, але й згодом, коли був свідком дантейських сцен у тюрмах і таборах. Без ніякого перебільшення і без тіні біготерії, якої в мене ніколи не було, вважаю це за одно з тих наявних чудес, що їх зматеріялізований світ не хоче бачити і признати. Я переживав такі події у своєму житті, що їх не можу вияснювати лише випадковістю. Читачі моїх спогадів зустрінуться з ними ще не раз.

В ім'я святої правди привселюдно стверджую, що зі мною була Господня сила і опіка Пречистої Диви Марії! З тією глибокою вірою живу й тепер, певен того, що,

як сказав мені один з наших ченців-мучеників, Бог зберіг мене на те, щоб я дав свідоцтво правді.

Мої допити з кожним днем ставали щораз дразливіші, і я міг сподіватися, що, при якійсь незначній, але з мого боку гострішій реакції, слідчий перейде до актів фізичного насильства. Тоді вже мої шанси видержати неволю змаліли б до нуля. Я рішився вжити один із тих хитрих способів, що ними рятувалися підсудні в ССРСР, коли їм було надто важко видержати. Це треба було зробити в приязності якогось свідка із складу поліційної частини, байдуже якої. І от, коли я вже це обдумував, на допит прийшов, крім слідчого, ще один офіцер, не-член СМЕРШ'у, якому певно доручено було мною зайнятися. Він же перший почав „допрос“:

— Чи ви, підсудний, знаєте, де ви знаходитесь, знаєте, що мусите відповідати на поставлені вам питання, і що за відмову відповідати будете гостро покарані?

Він говорив доволі спокійно, не підносячи тону.

— Докладно знаю, — відповів я, — і на поставлені питання, якщо мене не зневолювано брехати, давав повні відповіді.

Я зволікав з переведенням свого пляну, не бувши певний, що цим робом не зіпсую свого положення. Та коли мою відповідь незнаний офіцер зустрів вибухом дикої люті, я рішився почати гру:

— Підождіть, громадянине, я ще не закінчив. Я не хочу говорити з цим чоловіком, — кивнув я головою на капітана, — бо взагалі не говорю з троцькістами.

Почалася гаряча сцена: капітан закричав, як навіжений, спробував ударити мене, але чужий офіцер здержав його руку.

— Як ти смієш, сволоч проклята, стягати на мене такі злочинні наклепи?! — верещав капітан. — Докажи, що я троцькіст!

— Ні, — сказав я, — ви докажіть, що це не так. Докажіть!

Офіцер швидко ходив по кімнаті взад і вперед і важко сопів.

— Пожди, падло! — загрозив мені капітан.

Ця моя вилазка могла закінчитися дуже погано; одне могло захистити мене — диявольська підозрілість, що нею відзначаються завжди советські поліційні чинники. Діло це — думав я — напевно протягнеться, а тим часом щось у моєму положенні зміниться на краще. Так я заспокоював себе, чіпляючись за соломинку.

З наказу офіцера мене заведено в камеру. П'яниць-солдатів не було. У глибокому підвалі панувала мертва тиша, тільки десь вгорі чути було кроки вартових. В ушах мені дзвеніло, щоки паленіли: я збрехав, і капітан міг потерпіти за те. Звичайно, він не вартий був милосердя, але совість моя обурювалася. „Дурний обиватель!” — назвав мене через кілька років після того один із в'язнів-українців. Може воно й так, але в моїх поглядах — не так . . .

Тієї ночі я не спав. Суперечні думки, власне уривки думок роїлися в голові. Аж коли стеля задудніла від важких кроків, я зрозумів, що вже ранок. Перед вечером я заспокоївся: може сьогодні дадуть мені спокій за обвинувачення капітана в троцькізмі.

Вночі мене викликали до кімнати, де звичайно відбувалися допити. Там були вже три нові офіцери і кілька солдатів з автоматами. Офіцери стали оглядати мене з усіх боків.

— Ето он? — дивуючись питали один одного. Знаного вже мені капітана при цьому не було. Мені дали підписати кілька листків, але на моє запитання, для чого це, не відповідали. Загалом задержували якусь таємничу мовчанку. Мені стало моторошно. Може вже не будуть зі мною возитись?

Врешті вивели мене з тюрми, посадили в автомашину й під солідною ескортою повезли по вулицях Відня. Вулиці, де мене висадили, я не знав. Мене знову замкнули в „одиночку”, де кілька ночей сидів я сам-один. Була це

також тюрма, зладжена поспіхом, як попередня. Коридори в ній ішли в формі великого „П”. Я сидів за закрутом, де вже не було нікого. І тут панувала мертва тиша, і тут дудніла стеля, звіщаючи день.

„ВИСШАЯ МІРА НАКАЗАЊЯ”

Зараз після приїзду мене повели на допит, що його вів якийсь полковник, мабуть Жид. Свідками були офіцери, що мене привезли.

— Думаю, що ми з вами домовимось, — почав полковник. — Очевидно ви прийшли до переконання, що крутити й брехати не виплачується, бо советська влада вмiє викривати найбільш скритих злочинців. З другого боку, советська влада вмiє і хоче дарувати провини тим злочинцям, які щиро каються. Понялі?

З виразним задоволенням із свого красномовства він поглянув на приявних офіцерів і продовжував:

— Тому треба зразу ж говорити правду. А тоді ми (він показав рукою на офіцерів) попросимо Москву про милосердя для вас, хоч ви прогрішилися більше від багатьох злочинців.

— Не займався я вами, — сказав я, — бо в мене були далеко цікавіші життєві питання, як ССРСР і справи з ним зв'язані.

— Вот, вот, вот! — тичучи пальцем мені в груди, продовжував полковник. — Ясно, хто продав себе на службу найбільшого злочинця в історії, для того навіть Советський Союз не такий важний. От про це ми й питатимемо вас.

З цих слів я виміркував, що йде про інші справи, як УЦК, і що до мене добираються з якоюсь новою фантазією, куди грізнішою, як примара політбюро ОУН. Рубець тієї нової напасти відкрив полковник першого ж дня:

— Коли востаннє зустрічались ви з Гітлером і хто був тоді з вами у нього?

Я бачив, що боронитися проти такого закиду буде далеко важче, і скритися за брехню про троцькізм ніяк мені

не вдасться. В процесі дальших допитів мені заявлено, що я був чотири чи п'ять разів у Геббельса, що з Геббельсом ходив до Гітлера, що знав усіх гітлерівських міністрів, і що, мабуть, не продавав окремих людей лише тому, що був куди більшим коляборантом, як норвезький Квіслінг. Я продавав цілі народи, продавав світ на знищення його фашистським злочинцям.

Мої заперечення мені не помагали — полковник уперто держався своїх обвинувачень, а коли я повторював одне й те саме заперечення, він так само вперто, до зануди, цілими годинами в різній інтонації торочив одне слово „говори” або „розкажуй”. Він бачив, що замучує мене й любувався видом моєї безпомічності. Інколи він припиняв свій допит, нагло змінював злий погляд і гнівний тон, ставив на стіл тарілки з м'ясом і хлібом, наливав у склянки чай і починав зі мною розмову про театр, про концерти, про кінські перегони, про літературу і про те, як Гітлер безжалісно ліквідував Жидів. Дійшовши до останнього такого дразливого моменту, різко вривав і переходив на „найвищі тони” погроз, велів мені годинами стояти біля стіни без права спертися на неї. В мене мліли ноги, темніло в очах, я переставав помічати довколишнє й падав на підлогу. Тоді він виливав мені на голову склянку води, штовхав чоботом і приводив до притомности. Побачивши, що я відкриваю очі, читав єхидним тоном приблизно таку лекцію:

— От, бачите, любезнейший, я міг би тепер вибити вам зуби, очі, поламати ребра, відбити печінку і так далі, але я з вами по-людяному, благородно, чому ж ви . . . ти, падло, не хочеш цього оцінити і брешеш безупину . . . Не бити ж тебе, падлюко, до потєрі сознания?!

Вранці я вертався до камери знесилений докраю. Коридорні рідко заглядали до мене крізь візитирку („вовчок”) і ще рідше заходили всередину. Тож, трохи заспокоївшись, я старався заснути, бо це була одинока можливість так-сяк лікувати нерви. Заснувши на годину, досліджував я хід слідства. Обдумуючи способи оборони, дійшов я до ви-

сновку, що перший слідчий мав одну відбивну, що нею були фікція ЦК і політбюро ОУН, другий сперся на комбінації про мою згоадну співпрацю з верхівкою Третього Райху. Як перше було пустою фантазією, так друге було очевидною брехнею з далеко посуненою метою. Обидві ці версії не мали між собою ніякого зв'язку, але обидві безперечно мали якісь джерела. До першої комбінації слідчий-капітан міг дійти через опертя на факт моєї приналежності до ворожої супроти Москви національності. Але відкіля зродилася фікція моєї співпраці з верхами гітлерівського уряду, не міг я викомбінувати. Наступні дні дали мені розв'язку.

Коли я проходив попри одну з камер, розміщених ще до закруту, і солдат, що вів мене на прохід, зупинився, щось говорячи до другого солдата, хтось із камери крізь „вовчок” звернувся до мене:

— Стань на хвилину, хочу сказати важне діло. — Це був голос добре знаного мені чоловіка. — Я зі страху наклеветав на тебе, що ти був великим приятелем Гітлера і його міністрів. Мені загрозили смертю, били, і я заломився. Мені казали, що тебе цими днями повісять. Але ти скажи їм, що я — п'яниця і що мені не можна вірити . . . Я знаю, що зробив дуже зле, але вони вже й без мене рішили тебе вбити . . . Може, однак, ця твоя заява тебе врятує . . . Якщо тебе вб'ють, я заопікуюся твоїми дітьми . . . — До цих слів прислухався я як до дуже цікавого відкриття, що над його розгадкою довго томився, але останні слова вивели мене з рівноваги. Я знав, що цього чоловіка можна зломити, але не припускав, що це вдасться слідчому так легко.

Я не міг довше слухати, тому перервав його слова:

— Моя смерть не принесе тобі бажаного спокою. Але одне я від тебе жадаю: моїми дітьми не займайся! Без такого, як ти, опікуна вони обійдуться. Ними заопікується Бог!

Мої слова були заслабі, щоб окреслити нікчемну слабість цього чоловіка, а втім він став знаряддям Бога для мого рятунку. Хоч як курйозно це виглядає, воно було так.

Бог не робить безпосередніх чудес там, де можна перевести щось у природний спосіб; треба тільки хотіти бачити, наскільки дані події не виправдує логіка фактів. За мою скромною думкою, Бог робить чуда, які перечать законам природи, тільки у важливих для людського роду подіях; у малих справах, що стосуються життя одиниць, Він велить їм бачити чудесне в природних явищах, але в такій послідовності подій, яка перечить логічному їх ходові. Коли людська одиниця цього добачити не хоче, тоді вона ставить „погану оцінку” своїй інтелігенції, навіть у її притивному ступні.

Брак цієї логічності фактів на порозі мого тюремного життя зміг я побачити незабаром.

Неначе зробивши поворот на дев'ятдесят ступнів, мій слідчий відбіг від історії моєї „співпраці” з верхами Третього Райху й перейшов на „українську тематику”. Він не плів теревенів про ЦК ОУН чи політбюро, що було доказом неосвідомлення в українській проблематиці попереднього мого слідчого. Про що йшло, міг я викомбінувати з ходу дальшого слідства.

— Отже, любезнейший, ви зволите тепер підняти завісу, щоб показати нам ширину вашої юдиної роботи. Панятно?

— Не розумію ваших загальників, гаспадін (цим титулом довго дразнив я своїх слідчих, вдаючи, що не знаю їх нового титулування), звольте говорити ясніше.

— Будемо говорити виразно: хто з вашої оунівської верхівки стояв вам до помочі; бо затіяти діло знищення малорусского народу ви змогли — на те ви проклятий Юда, але щоб перевести його, вам треба було багато помічників... Так, благороднейший!

У низці допитів він вчислив у групу моїх „соратників” і Андрія Мельника, і Степана Бандеру, вимовляючи прізвище останнього як „Бандьора”, і професора Кубійовича, і д-ра Костя Паньківського, і Михайла Кушніра, ба навіть деякого з покійників. Ці прізвища вичитував він з друкова-

ної книжечки, на обгортці якої був напис, що це є довіроче видання для вжитку органів слідства. (Це запримитив я, коли він необережно поклав книжечку обгорткою догори).

Він дуже цікаво вияснював деякі жалюгідні явища українського політичного життя. В його інтерпретації всі розсварені українські політичні групи творили цупко сповний моноліт. Розбиття ОУН вияснив він у стилі „великої сучасної дипломатії”, — це, мовляв, було зроблене для замилення всесвітньої opinii. Між групою Мельника і групою Бандери — в його інтерпретації — існує прегарна гармонія, але світові треба було все це представити у кривому дзеркалі. Що більше, для обману всесвітньої політики треба було вбити деяких знаних людей, що за ними плакала частина українського громадянства; для великих цілей моя „юдина група” не боялася жертвувати людські екзистенції. Для тих цілей створено ніби партію ФНС, щоб назверх протиставитися групі ОУН; треба було здобути прихлонників, що були б готові „душу й тіло” віддати за кличі, які ще не полиняли, але головна ціль була куди вища: імітувати розбиття української спільноти, щоб заспокоїти всесвітню сторожкість, мовляв, українців боятися не треба. Але моя „юдина ціль” ішла ще далі: для її переведення треба було здобути „випадову базу” на Наддніпрянщині, отже в УССР, і для того існування різних політичних груп (націоналістичних, буржуазних, соціалістичних і т. п.) було конечно потрібне, щоб збаламутити малорусский народ і під назвою українців відірвати його від „руського пня”. І це діло назагал зроблено. Він став мені цитувати багато прізвищ, що кінчилися здебільша на „енко”, і домагався, щоб я доповнив цей список; я, як „заправіло”, мусів це знати. Дві довгі ночі мучив мене полковник, щоб я доповнив знаний йому список „моїх агентів” в УССР. Переконувати його в помилці в мене не ставало сил.

— Не вдається вам, галубчик, валять дурака. Ми знайдемо спосіб змусити вас відкрити весь безмір вашої злости.

Багато ваших агентів уже сидить за ґратами, і від них ми багато довідаємося про ваші „сделки”, але ви, любезнейший, ще до того виспіваєте все, як канарейка.

Мені нічого вже не залишалось, крім молитви. Що большевицькі поліційні органи зможуть невинного чоловіка розстріляти чи повісити, про це я мав багато вірогідних даних з уже виданих документальних творів, і знайти засоби оборони було для мене неможливо.

Тим часом слідчий підсилював динаміку наступу, не даючи мені ні однієї ночі на відпочинок. Мене стали покидати останки фізичних сил, тим більше, що час проходження обмежено мені на п'ять хвилин, враховуючи в нього дорогу на подвір'я і з подвір'я. Двадцять чотири години на добу дихав я повітрям пивниці, не рахуючи важких хвилин допитів.

Так дійшов я до апогею своїх моральних мук у віденському КПЗ. Не добившись признання в інкримінованих мені злочинах, слідчий пішов на останню пробу. Що це була тільки проба, я цього не знав, бо сцену, яку хочу навести, вирежисеровано блискуче. А втім я й сьогодні, з перспективи років, не можу твердити, що це була тільки гра.

Отже, однієї ночі в мою камеру увійшов сержант в супроводі шістьох озброєних солдатів СМЕРШ-у, і в такому „параді” повели мене в інше крило будинку. Ішли ми в такому порядку: попереду сержант, за ним з руками, заложеними за спину, я, обабіч мене дві пари солдатів з автоматами, скерованими на мене, ззаду третя пара солдатів. Ця інсценізація хвилювала мене докраю, і мені коштувало багато зусиль зберегти назовні спокій. Я був переконаний, що прийшов останній акт мого життя, і намагався не вийти перед своїми катами боягузом*).

*) Цю сцену подав я докладно в нарисі, що вийшов накладом „Християнського Голосу” в Мюнхені п. н. „В країні неволі”. Тут повторюю тільки головні риси цієї сцени, залишаючи на боці переживання.

Мене введено в якусь велику кімнату, залиту повінню світла, і звелено стати біля дверей. За хвилину в кімнату увійшли три офіцери СМЕРШ-у і стали за столом, накритим червоним сукном. На столі розклали якісь папери. Сержант „доложив”, що мене приведено, після чого, взявши мене за плече, підвів до стола й наказав сідати. Та не вспів я сісти, як один із офіцерів в ранзі полковника, що представив себе як голова „трибуналу”, звелів мені стати. Він повільно прочитав уголос мої особисті дані і зміст обвинувачень, що їх ставив мені слідчий (тепер — другий член „трибуналу”; третім був старший ляйтенант), і закінчив свій виступ стереотипним запитанням: „Що ви маєте на це сказати?” Коли я категорично заперечив увесь зміст обвинувачення, голова трибуналу ствердив, що „суду всьо ясно”, а полковникові-слідчому сказав, що із-за такого „падлєца”, як я, не варто псувати собі нервів. Після такої виміни слів триособовий трибунал пішов на нараду. „Нарада” тривала яких чотири-п’ять хвилин, після чого трибунал зайняв свої місця, і голова оголосив мені „висшю меру наказанія” — кару смерти.

— Наказаніє будет приведено в ісполненіє севодня в четири часа тридцать мінут утра, — сказав голова, з цікавістю, як мені здавалось, дивлячись мені в очі. Після цього він поставив питання:

— Какіє імєєтє желанія?

Два моїх бажання, що їх звичайно задовольнили б усі суди світу — дати мені священика, щоб я міг перед смертю виконати свій християнський обов’язок, і дати мені клаптик паперу й олівець, щоб я міг передати рідним свою останню волю — грубо відкинено. Мене відведено в камеру дождити години виконання присуду. Як пережив я цей шматок ночі, описав я у згаданій книжечці і тут повторювати не буду. Ясно, що я не спав. О визначеній годині в сусідній камері пролунало кілька стрілів — це виконано над кимсь присуд (чи імітовано його виконання), згодом три знані вже офіцери в супроводі шістьох автоматчиків увій-

шли в мою камеру, звеліли мені стати (я вдавав, що сплю) і виходити на коридор. На дверях, однак, мене несподівано задержано. Полковник-голова трибуналу звелів солдатам вийти, і, звернувшись до мене, заявив:

— Виконання присуду відкладається, присуд буде виконаний завтра в цьому ж часі, а сьогодні вас ще покличуть і, може, знімуть з вас присуд, якщо розв'яжете загадку свого злочинства.

— Що загадали, робіть сьогодні, я нічого вам більше не скажу, — відповів я.

Після цих моїх слів полковник змінив куртуазійне звернення на „ви” і крикнув:

— Мовчи, гаде!

Всі вони вийшли з моєї камери, замок закрипів, і я залишився сам, чекаючи на кінцевий трагічний акорд.

І тут саме сталось те, що кожен повинен оцінити як чудо, бо нагло зломилась лінія акції, і почалася зовсім нова історія, так, наче б хто закрити недочитаний роман, відклав книжку, і взяв читати іншу, зовсім неподібну змістом до попередньої. Коли б хтось подумав, що виясненням цієї зміни він знайшов реальну й раціональну розв'язку тієї зміни однієї змістової лінії в другу, він зробив би велику помилку, бо йде тут не про природність цієї зміни, але про зламання того, що я називаю логікою фактів.

Вернімось до ходу моєї історії.

Коли заглухли кроки на заломі коридору і нічна тиша стала дзвонити в ушах, мене обсів настирливий рій думок і дум. Ці останні з'являлися між першими, як великі життєві проблеми, що виринають на різних закрутах життя або над його проваллям, зате перші бігали по поверхні мозку, як польові миші, коли зрушити копицю сіна на осінньому полі. Більшість їх торкалась особистої моєї долі або долі моїх найближчих, що згодом заставило мене поставити собі питання: чи наприкінці життя людина завжди стає на площі тільки особистих зацікавлень, нехтуючи великі проблеми, що входять у сферу великих ідей і ідеалів?

Мені здається, що розв'язки цього питання треба шукати не в квалітативному, але в квантитативному „заінтересуванні” людини, що її свідомість поставила на грані життя і смерті. Безперечно, це „заінтересування” звукується простором, отже доцентрично у глибині й у площі. Залишаючи ці психологічні міркування, хочу відмітити одну з тих настирливих, хоч і фрагментарних, думок, що тоді мені дошкуляли поруч із іншими. Вона виринула на фоні передчутих уже тоді мною тих диявольських большевицьких підкопів під справи не лише однієї держави, але цілого світу. Боротися з потворою большевизму є безумовно обов'язком кожної чесної людини, в першу чергу обов'язком кожного Українця, бо ніхто не тратить стільки при відносинах з большевицькою отрутою, як ми. Отже, на цьому фоні з'являлося в мене настирливе ніби питання, ніби ствердження: для боротьби з тією потворою треба було б такого стану нашої національної політики, як мені це старався нав'язати мій слідчий — тільки з одним рішучим застереженням: щоб обійшлося без проливу братньої крові, без братніх трупів! Хоч і неморально це, але чи не одиноким правильно.

Над ранком я задрімав з великої втоми. На момент розбудив мене ще солдат-коридорний, що, ввійшовши в камеру, з досадою сказав, що вся та справа з езекуцією була комедією, щоб зневолити мене до зізнань. Згодом я знову заснув. Вранці подав мені снідання вже інший коридорний.

Несподівано викликано мене „с вечами” на коридор і заведено в іншу камеру, де було троє одноповерхових нарпріч, з чого я зрозумів, що це не є смертна камера. До того ж мене вчора брали на езекуцію безпосередньо з моєї камери, і в сусідній камері такі езекуції переводили. Ці міркування мене трохи заспокоїли і, щоб втекти від переживань попередньої ночі, я став приготувляти свою „постіль”, тобто розстеляти свою загортку на місце сінника і блюзу замість подушки.

Цю справу перебив мені скрип ключа в замку, після чого двері швидко відчинились і в камеру вштовхнули п'ятьох якихось людей. Чотири були зодягнені в робітничий одяг, п'ятий був у військовій уніформі, без відзнак, що їх напевно здерли; так міг виглядати офіцер СС. Всі вони були австрійські Німці. Я хотів з ними заговорити, щоб довідатись, що вони собою являють, але міг я це зробити тільки з військовим, бо цивільні були перелякані до смерти і не мали навіть сили відповідати на мої питання. Не міг я присвятити багато уваги змістові відповідей співрозмовника, бо моє зацікавлення зосереджувалось майже виключно довкола моментів, що заторкували можливості мого рятунку. Все ж таки із його відповідей я довідався, що він небіж Адольфа Гітлера і бувший гавптштурмфюрер дивізії Ляйбштандарте Адольф Гітлер. Цивільні особи є також свояками Гітлера в різному ступні. З ними разом заарештовано п'ять жінок, з-поміж них одна мати, а друга рідна сестра Адольфа. З неясних натяків можна було думати, що їх усіх перевезуть до Москви. Мені стало легше — значить, сьогодні не треба дожидати смерти.

Незабаром після того знову відчинилися двері, і в камеру впустили нового арештанта. Це був той осоружний тип, який сидів за столом у ролі перекладача перед моїм першим допитом при слідчому-капітані і якого на мою настирливу вимогу видалено з кімнати. Він умить зорієнтувався в положенні і почав говорити зразковою німецькою мовою. Говорив голосно про те, що затужив за „дорогою батьківщиною”, яку не бачив від 1918 року. Тепер, мовляв, великодушне совєтське правління дає йому дружню поміч прийти в обійми „вимріяної країни”, яка несе світові справедливість і щастя в суспільному і приватному житті. Нікчемність цього типа доводила мене до крайнього омерзіння.

Двері відкрились і коридорний, стоячи на порозі, запитався:

— Ну, що, вибрали старшого камери?

— Я — старший камери! — нахабно іменував себе цей тип.

Ніхто не запротестував, бо поза мною ніхто не розумів московської мови. Я рішив проти цього нахабства не виступати. Тип почав був оголошувати свої накази, але я перебив його:

— Невже ви їдете в Москву як вільна людина?

— Зайве питання! — різко відповів він. — Так мені сказано.

— І тому вас посадили в арештантську камеру? — зауважив я іронічно.

Він спробував відгризнутися:

— А ви б менше цікавилися моїми справами. І я рекомендував би вам бути зі мною „вежливим”; так буде краще для вас.

— Не вважав і не вважаю за потрібне заводити з вами знайомство, — закінчив я цю розмову.

Мій різкий тон з'явився, як реакція на пережите страхиття. Я був уже певен, що й я належу до тієї групи, яку відправляють у Москву.

Тип оголосив свої накази, що їх перелякані австрійці виконали з виразною покорою. Згодом він вимагав докладного їх виконання, морально принижуючи їх. Сатрап та й годі . . .

Ціла ніч пішла на „оформлення етапу”: нас викликали по кілька разів, веліли підписувати різні папери, потім видали нам „сухий пайок”, і через годину після того викликали на подвір'я. Тут нам скували руки, після чого посадили у вантажне авто, бортів якого не підняли, бо на них посідали автоматчики. Машина пустилася безлюдними вулицями Відня на летовище.

Була четверта година ранку, 17-го дня червня, 1945-го року.

„НЕ ВИКРУТИСЯ!”

Такі слова сказав мені на леговищі знаний уже мені з віденського КПЗ капітан, що читав мені наказ прокурора про мій арешт. Я сам бачив, що мені не викрутитися з добре накладених на мої руки й мозок кайданів. Мені треба було відпочити, щоб могли логічно думати й розсудливо складати слова у відповідь на питання слідчих.

На леговищі всі були чомусь схвильовані — і згаданий капітан, і старший лейтенант, і солдати. Офіцер-пілот, що певно дістав доручення поспішатися, усіх принаглявав. Врешті прийшов генерал СМЕРШ-у із своїм адьютантом-полковником і звелів нас без „провірки”, що зобов’язувала завжди при всіх транспортах, увести в літак. Нас розкували й ввели в американський „Доглес”, що ним ми мали летіти до „столиці всього міра — Маскви”. Генерал заборонив нам говорити й дивитися у вікна. Мої співв’язні виконували цей наказ до дрібниць, мовчав також і той тип, що в камері грав ролю протегованої особи, яка вертається на вимріяну батьківщину. В присутності генерала втратив він зовсім свій тупет. Полковник, що з генералом сидів оподалік нас, поставив на стіл дволітрову пляшку коньяку, яку вони вдвох спорожнили ще поки долетіли ми до Будапешту, де брали бензину. Далі летіли ми в північно-східньому напрямі. Старший лейтенант, що заздро ковтав слинку на вид спокусливого напою, заспокоївся, коли генерал із полковником заснули, і дозволив нам, чи не спересердя, змінювати місця і вести себе свобідніше, бо, мовляв, генерал не проснеться аж до самої Москви. Я скористав з цього дозволу і сів біля вікна, щоб побачити з висот рідний край. Але було вже запізно, бо, як я зорієнтувався, ми були вже над білоруською територією у границях колишньої Польщі. Мальовнича мозаїка ланів була тут чимось європейським, поетичним, хоч з матеріального боку свідчила про павперизацію сільського населення.

Красвид внизу нагло змінився неначе на помах чародійної палички: потяглися широченні, пусті поля без

меж... Ми залишили духову Європу й летіли вже над країною, що нею правив диявол. На мертвих просторах розляглися ліси, що підсилювали враження замороженості життя й не додавали красивдові того чару, що творить в очах людей Богом створений для них земний рай, в якому б'є живчик веселого руху. Образи внизу хоч і змінюються, але безмежні поля й ліси так само мертві й німі. По цьому красивді пробіжить інколи мертва дорога, а на рідких перехрестях тут і там пливуть димки, неначе скарга до Бога за вбоге життя. Там у вогких землянках поневіряються замучені дияволом люди. На перехрестях розляглися великі, чорні, як земля „елеватори” для збіжжя; вони виглядають як казкові змії, що прийшли брати з людей данину. Виринає думка: коли ці землянки — це посів недавньої війни, чому ж заціліли від вогню ці змії-„елеватори”?

Мої спів'язні хворіють на морську недугу в різних її проявах, і старший ляйтенант мусить пильнувати їх, коли вони раз-у-раз бігають до туалету. Я не їв уже яких двадцять годин, мене не млоїть і я можу спати. Що мені не викрутитися — це ясно, але мені нестерпно цікаво, чому всі наші конвоїри, від генерала до старшого ляйтенанта, так спішилися до відлету. Я не можу тепер докладно пригадати, коли й від кого чув вияснення цього факту. Чув я від кількох людей, а передусім від одного австрійського Німця, що — за його ж словами — стояв у тісному порозумінні з англійською розвідкою, що уряд СРСР зобов'язався на Ялтинській конференції не вводити до Австрії своїх поліційних частин і нікого в Австрії не арештувати. Цю версію повторювало мені багато людей. Мене й інших „товстіших риб” вивезли большевики в самий переддень приїзду комісарів ЗДА, Франції й Англії для розподілу Відня на чотири зони поміж „великою чвіркою”. За день перед тим большевики нервово пригтовлялися до зустрічі „дорогих” союзників: на подвір'ях тюрем палили акти допитів, копали нові лятрини, а у старі скидали акти слідств,

незначних проступників передавали австрійській комуністичній поліції, яка здебільша їх зараз же звільняла, більших везли у переповнених машинах до Будапешту. Коротко кажучи, усували всі сліди, що могли б їх компромітувати. Це все вказувало на те, що справді Советський Союз прийняв перед своїми союзниками зобов'язання, що про них я вище згадав, але керівні його органи не були певні того, що союзники вдоволяться самою тільки обіцянкою і контролювати свого партнера не будуть. (Вони згодом переконалися, що від союзників можна „тягнути” куди більше. Згадати хоч би віддання Турингії поза всіма зобов'язаннями альянтів на один кивок Сталіна). Але, як каже приповідка, на злодієві шапка горить, і тому большевики, обманувши своїх союзників щодо Австрії, „на всякий випадок” замели за собою сліди.

Це була доба захоплення Советським Союзом у всьому т. зв. культурному світі, захоплення, що засліплювало зір багатьом гуманістам. Дозволю собі навести два факти: Після капітуляції Німеччини большевики вибрали з-поміж своїх офіцерів найкращих фізично і послали їх до Лондону, де вони показували себе на вулицях англійської столиці. Ославленим „героям боротьби за волю людства” підготоване населення владило ентузіастичну овацію. „Лейді” цього холодного народу цілували на вулицях гостей. Один з тих офіцерів, що потім попав у концтабір, розказував мені про цю зустріч: зразу все це його бавило, але незабаром остогидло до такої міри, що він у готелі на протязі двох годин мив обличчя бензиною й „одеколоном”, щоб усунути з нього шмінку, якою вимазали його „лейді”, цілуючи. Ясно, що ні одна розкішна пані, ні один „сер”, захоплений „добродіями людства”, не подумали у своєму егоїзмі, що в той же самий час мільйони людей загинули в жажливих муках у тюрмах і концтаборах цих обожуваних союзників, що з кривавих їх рук кожного дня гинуть тисячі невинних людей, що осиротіле покоління замучених ними

садистично людей в бруді, холоді й голоді проклинає свою безрадісну долю.

Другий факт для ілюстрації тієї злочинної помилки світу в оцінці східних союзників. Було це, мабуть, уже в 1948 чи 1949-му році. Тоді сидів я вже в таборі Маріїнському, системи „Сиблаг”. Був це період відпруження, і в'язні мали більше свободи, як звичайно: нам давали читати центральні газети — „Правду” чи „Ізвестія”, що переходили з бараку в барак. Один із в'язнів читав їх уголос, а решта в'язнів могла слухати. Коментувати вислухане не дозволялось. Був це час сесії організації Об'єднаних Націй (ОН), що найбільш інтересувала арештантів. Чейже врешті — думали вони — світ схаменеться, не дасть себе обманювати, переведе з большевиками розрахунок за всі ошуканства супроти інших держав і звільнить нещасне населення совєтської тюрми народів. Отож в'язень читав звіт із засідання ООН, на якому делегат однієї південно-американської держави критикував соціяльний лад в Совєтському Союзі. ССРСР представляв тоді В. Молотов. На гострі закиди промовця Молотов не реагував — так наче знав, що це зробити за нього хтось, кого він звичайно лас, себто хтось із представників „капіталістичних країн”. Виступила пані Елеонора Рузвельт, умандатована якоюсь там комісією ООН. Вона попросила Молотова, щоб він „заспокоїв” її, бо вона, мовляв, певна, що Совєтський Союз найкраще з усіх держав світу розв'язав питання опіки над нещасними людьми. Молотов, не піднімаючись, сказав: „Усе, що говорив делегат південно-американської держави, від початку до кінця чиста брехня!” Пані Рузвельт підійшла до Молотова, схопила у свої руки руку цього представника ССРСР і проголосила: „Я так і знала! Щиро дякую! Тепер я можу спокійно спати”. Так про це писала, мабуть без перебільшення, столична московська газета. В бараку зчинився страшний крик. Знедолені арештанти, що все ж таки мали надію на справедливість „вільного Заходу”, зрозуміли, що їм від цього Заходу помочі ждати не можна. На адресу Елеонори

Рузвельт посипалися прокльони — до „сьомого її покоління”. Увесь блиск Заходу і в першу чергу Америки померк. „Чорт володіє й ними”, — сказав один столітній мулла.

Прошу читачів повернутися зі мною в літак, що ним ми летимо до Москви. Монотонність красвидів і безнадійність мого положення втомили мене і я заснув. Як довго я спав, не знаю, але це й неважно, бо за той час у нашому становищі ніщо не змінилося. Прокинувся я, коли літак почав знижуватися. Я трішки жалів, що не побачив Москви з висоти. (Природа рятує людину, відриваючи її від порожнечі в концепції майбутнього, і змушує її інколи бавитися чи розраджувати себе маловажними речами). Причальноємо. Оподалік стоять маленькі бойові літаки; наш „Доглес” виглядає в порівнянні з ними як колос.

Нас висадили з літака, оточили зграєю енкаведистів із собаками й посадили на мокру землю. Видно було, що ми маємо когось ждати. І справді. За якої пів години на лєтовище прибуло розкішне авто. Солдати виструнчилися, генерал і полковник поправили свої гімнастюрки (старший лєйтєнант поправляв їх їм ззаду). Видно було, що приїхала якась велика „шишка”. Генерал відчинив двері авта, з нього виліз елегантно одягнений у цивільному одязу чоловік в пенсне. Генерал випрямився і почав звітувати. Полковник подавав генералові наші „дєла” (акти слідства), а цей останній показував їх елегантному чоловікові і пояснював, вказуючи кожного з нас за чергою. Чоловік дивився кожному в очі, спокійно, без злости, так, наче оглядав цікаві портрети. Його очі спинилися на мені, бо генерал найдовше пояснював йому мою злочинну особу. Він зморщив чоло, але очі у нього були такі ж спокійні. Це був, як мені тихцем на моє питання сказав старший лєйтєнант, сам Берія. Берія до деякої міри — символ. Символ, що його інкарнацією був і Дзєржинський, і Єжов, і Ягода, і інші в цьому царстві тьми, без огляду на те, чи воно біле, чи червоне, а поза цим царством Гїммлер у Німєччині і йому по-

дібні. І в Берії і в Гімлера, як про те довідався я від деяких Німців, були спокійні, „добрі” очі. Далеко пізніше говорив мені один чоловік, що в Дзержинського були також „добрі” очі. Мені не цікаво, чи окреслення „добрі очі” правильне, але це помічення є доказом курйозности твердження, що очі — дзеркало душі.

Привітавши великих злочинців, Берія від'їхав, нас знову посадили на землю дожидати ще когось. Коли авто Берії зникло на обрії, від'їхали також генерал і полковник, і з нами залишився старший лейтенант з солдатами НКВД. За яку годину приїхало і наше авто. Була це велика автомашина, що за кабіною для шофера мала обширний трейлер (неначе велику довгу скриню) без вікон і з дверима ззаду. Всередині цього трейлера був маленький коридорчик, а по обох боках його маленькі кабіни. Нас порозсаджували по одному в цих кабінах, в яких енкаведист замкнув нас на ключ, і ми поїхали вулицями міста до тюрми.

НА ЛУБ'ЯНЦІ

Пізнав я чотири тюрми в Москві, всі всередині, одну з них і ззовні. Всі вони давньої будови, але за большевицької доби сильно поширені — добудовано до них нові кондигнації або приєднано для тюремних безпосередніх цілей такі їх частини, що раніше служили посереднім цілям. У Бутирці частину тюрми, що за мого побуту називалася церквою, перебудували большевики з тюремної церкви. Годиться зазначити, що ця т. зв. церква за моєї пам'яті була великим будинком, що мав два поверхи з великою кількістю камер. Я був там на першому поверсі в камері з 200 в'язнів, що жили, як на большевицькі умовини, доволі вигідно. Про цю тюрму скажу більше у дальшому викладі.

Першою тюрмою, куди нас завезли з лєтовища, була відома з літератури ще царських часів Луб'янка. Її ззовні не довелося мені бачити, хоч було мені цікаво, як виглядає ця тюрма, що виконує ролю „потьомкінського села”,

себто служить показом для чужинців, які хочуть побачити большевицьке тюремництво.

Не можу відмовити собі сатисфакції пригадати читачам одної історії ще з „медових місяців” большевизму. Думаю, що багато читачів цієї книжки про те ніколи не чували.

Ще в середині двадцятих років поїхала була група закордонних гостей лівого напрямку з комуністами включно до Советського Союзу. На чолі тієї групи стояв знаний французький політик, шанований у світі, Ерріо, а в склад її входив румунський комуніст-письменник Панаїт Істраті. Повернувшись з большевії, Ерріо написав книжку з ентузіастичною похвалою для тієї держави і її володарів, вихваляючи, зокрема їх побожність (він був на одному „архиєрейському” богослуженні), розкішні села, побудовані на колективному принципі, безжурне й висококультурне життя колгоспників. Були ще й інші похвали большевицькому „раєві”. Книжку Ерріо перекладено на різні мови світу. Правду ми знали від з-підсовєтських утікачів, що рятували життя, кидаючи рідну хату й рідний край, але їм мало хто хотів вірити. Не стерпів Панаїт Істраті такого обману й написав відповідь на книжку Ерріо. Він, коли був у Советському Союзі, хотів побачити правду і приглядався всьому, що показували гостям провідники. Образ за образом, що про нього з ентузіазмом говорив Ерріо, він представив у справжньому вигляді. Між іншим, будиши в церкві, він згубився з очей провідника і бачив, як після богослуження „архиєрей” скинув з себе ризи і став перед „народом”, що його представляли чекісти, також в уніформі чекіста. Тоді „вірні” в церкві почали танцювати. Панаїт Істраті був і в тому взірцевому колгоспі, що так очарував Ерріо, і довідався, що „колгоспниці” — це були артистки театру й балету, а „колгоспники” — артисти й танцюристи. Дослівно все, що показували західньо-європейським гостям, було обманом. Цю книжку поталанило мені здобути в день її появи на книгарських полицях, але в наступні дні вже ніхто

тієї книжки не міг дістати. Її викупила та сама „чорна рука”, що й досі захищає большевизм від загибелі, що робить йому в світі рекламу, що дистансує всіх тих, хто хоче рятувати світ. Ця „чорна рука” діє безнастанно, і завжди за розробленим до подробиць пляном. Багато з цієї роботи анонімової потвори бачили ми в нашій неволі, і з жалем, а водночас з жахом переконувалися, як осліп вільний світ, що дає вести себе в провалля.

**
*

Довго їхали ми вулицями Москви, поки не стали перед воротами Луб'янки. Через троє залізом кованих воріт в'їхали на підсіння. Там ждало нас начальство, приймаючи кожного окремо за вичитаними „установочними даними”. Коли мене викликано з „чорного ворона”, моїх спів'язнів я вже не бачив. Їх уже повели в один з коридорів, щоб там далі ними зайнятися. Мені звелено стати в точно означеному місці, а щоб стояв я так, як треба було начальству, справляли по кілька разів: „пол шага вліво! вперьод” і так далі. Я мусів стояти на сантиметрами означеному квадраті.

Потім мене повели в коридор і поставили обличчям до стіни. Таких, як я, було там уже багато. Всіх викликав один з офіцерів, подаючи число кожного (це було число шафки при стіні, куди замикали вичитаного), і врешті я остався сам. Вичитавши мене, офіцер уже не подав числа, тільки сказав: „Вніз”. Мене завели на другий поверх підземелля, де я, просидівши майже дві години, мав нагоду ствердити, що великі „злочинці” живуть уже тільки під числом і під числом гинуть.

Після основного обшуку (в таборовому жаргоні „шмон”) мені дали нагоду побачити ті камери, що їх показують чужоземним туристам (у скороченні — „інтуристам”), щоб вони переконалися, що відношення до арештантів у Луб'янці цілком людяне. Там я чув, що їда в цій тюрмі бездоганна — навіть інколи на вибір, але відпочити в цій тюрмі мені не довелося, бо мене тільки склясифіковано, розуміється, поза очі, куди призначити.

Решту днини перевів я в боксах, при чому найдовше в одному збірному, на три особи, де нав'язав дуже цікаве знайомство з двома високими офіцерами власовської армії — генералом Жилєнковим, що представився як шеф штабу тієї армії, і ще одним полковником, з прізвиськом на „енко”, що був шефом пропаганди. Я не вважав за доцільне подавати їм свої національності, і вони трактували мене як австрійця й були доволі одверті в розкритті своїх ідей і плянів. Вони сказали мені між іншим, що майбутня Росія мусить взятися за ліквідацію „мазепинської зміни” рішучіше, як це робить з політичних цілей Советський Союз, що дозволяє лянсувати ідею т. зв. української народности. Коли я сказав їм, що мені знана українська мова, то почув, що це є лише діалект для вжитку села „на Югє Росії”. Вони були дуже озлоблені на Англіїців і Американців, бо перші видали їх большевикам, а другі цю видачу акцептували. Вони рішили признатися в своїй вині перед урядом Советського Союзу, який „доволі чесно веде русску політику”, признати найбільшими ворогами Росії англо-саксонський світ, просити слідчих передати їх каяття советському урядові і заявити йому, що вони, власовці, готові боронити цілість великої Росії. Те саме говорили мені згодом два брати-генерали Краснови з козаких частин, ген. Васільєв і інші. Але большевики не повірили їхнім заявам, і майже всіх тих „зміновіховців” зліквідували.

Ця принагідна зустріч була для мене наглядною лекцією, що признання незалежности Україні збоку московських національних груп немислиме, бо всі вони заступають традиційну політику старої Росії, і мають завжди продовжувача тієї політики в большевицьких кругах, байдуже, чи тримають у даний момент владу в своїх руках, чи чекають на свою чергу. Дуже помиляються ті українці у вільному світі, які вірять, що большевики можуть змінити своє наставлення до народів, включених в орбіту панивної московської народности, в користь цих народів і дбати про їх інтереси; якщо большевики й роблять щонебудь

у тимчасову їх користь, то це тільки хвилиний трюк для замилення очей з тим, щоб згодом зліквідувати самостійницькі прагнення під'яремних народів. В цьому лабіринті большевицьких хитрощів легко дезорієнтуватися підсовєтським Українцям, коли ще до цього бувші окупанти українських земель, зокрема Поляки, погрожують приверненням втрачених у війні українських теренів, а большевики цю справу відповідно представляють, і тоді витворюється ситуація, в якій Українці, замість звернути свої ворожі настрої проти большевиків, звертають їх проти тих бувших окупантів, що зазіхають на не-свої землі. Українці в большевицьких таборах дивувалися, чому Америка, власне американські політики, залишають без уваги це й подібні питання і дозволяють творити запальні вогнища неспокою всупереч примітивним засадам справедливості.

Загалом був я в Луб'янці 48 годин, і хоч не міг заснути, а обмежувався тільки дрімотою, все ж таки трохи відпочив. Переді мною розкривався новий розділ моєї арештантської історії, що, як кожна новина — добра чи погана, мусила викликати цікавість.

Коли прийшла чергова ніч, мене викликали в інше вже підсіння, посадили в „чорний ворон”, але вже так, що я міг через візитирку дивитися на вулицю. По дорозі бачив дуже мало людей, бо ж це була ніч, але ті люди, яких бачив, ішли одинцем, похиливши голову і не виявляючи ніякого зацікавлення тим, що навколо них відбувається. Те саме спостерігав я на вулицях з найближчої тюрми, коли під час допиту міг інколи поглянути у вікно. Всі прохожі йшли одинцем, навіть молодь, що виходила із шкільного будинку, що стояв у віддалі яких 30 метрів навпроти вікон кімнати слідчого. (Мої допити відбувалися з-правила вночі, але деколи викликали мене вдень). Бувало на площі перед школою бавиться молодь, з тюрми доходять напевно крики слідчого або битого в'язня, і — диво — ніхто з учнів не погляне в напрямі тюрми. Всі, як дресовані, дивляться під ноги або вбік. Мабуть з „інтуристів” ніхто не поцікавився

цим типовим для Советського Союзу явищем, яке пояснюється тим, що там попасти під підозріння можна за такі дрібниці, що на них у культурному світі ніхто не звернув би уваги. В історії кожної підсоветської родини були такі події, що їжать волосся на голові, і бодай один з її членів сидів або сидить у в'язниці. Спокою чужої хати в большевицькій державі ніхто не шанує; в кожному пору дня і ночі може хтось незнаний увійти, і домашні бояться його запитати, хто він і яке має діло, бо це може бути особа з НКВД, хоч би й зв'язана з тією установою обов'язками найнижчого агента. У відношенні до звичайного громадянина ця особа в найвищій мірі небезпечна.

Не знаю, чи реєстр моїх переживань у большевицьких тюрмах і таборах звелить мені зайнятися окремо тією скомплікованою і макабричною темою. Головні ж риси цієї проблематики важливі і в нашій тематиці. От хоч би таке: мене легко було зловити під час допиту на якомусь вислові, що з нього слідчий міг виснувати масу підловних питань і ними мене збивати спантелику. Тому я почував себе дуже часто ніяково і злостився сам на себе. Коли, бувало, згодом, пригадуючи перебіг мого слідства, я розказував окремі епізоди в товаристві підсоветських людей, вони вмиль викривали мою „недотепність”. „Всі ви такі безраді, західняки”, — казали вони мені. І справді, щодо інстинктивного сприту, вони стояли вище від нас. Тільки вишколені у спеціальній службі люди, наприклад, розвідчики, могли з нами йти у змагання. Ми, звичайні західняки, націлили свій розум і почування на культ правди і обмежили поле своєї аперцепції й щоденного заінтересування. Але мені здається, що ми через те збідніли . . .

Найближчою тюрмою після Луб'янки була для мене Лефортовська тюрма*), або коротко Лефортово, хоч здається, що тією назвою окреслюють також частину Москви, що лежить довкола тієї тюрми. „Лефортовська тюрма — як

*) Її збудував за цариці Катерини II француз. інж. Ле Форте.

мені казали — це тюрма „спеціального призначення”, вона призначена для великих політичних злочинців. Звідтіля пізнав я згодом у таборах арештантів, що справді були під тяжкими обвинуваченнями. Зі мною в камері сидів колишній полковник донських козаків, за національністю москаль, Пухляков, якого обвинувачували в тому, що він з доручення генерала Кутєпова, пізніше викраденого більшовиками з Парижу, організував офіцерів царської армії, які жили в центральній Європі. Другий, Герард Шаля — це був поручник польської армії Андерса, що сидів як англійський шпion. Коли Шаля відійшов на процес проти групи польських офіцерів, на його місце прибув німецький офіцер, СС формації, обвинувачений в організації німецького підпілля в Семигороді.

Ми вели балачки на різні теми, поза тим я повторював з Шалею курс польської літератури, всесвітню історію й латинську граматику, бо цей хлопець, закінчивши гімназію, не склав іспиту зрілості, про який мріяв. Пухляков цікавився лише куховарськими справами і мріяв про те, що, коли його звільнять, відкриє ресторан. Залишену в Празі рідню він не згадував. „Хай самі думають про себе, я їм допомогти не можу”, — це була постійна відповідь на мої чи Шалі питання про його рідних. Нерви в усіх нас були напружені, і треба було раз-у-раз міняти тему розмови, щоб не втратити рівноваги духа. На прохання Шалі я взявся зробити короткий виклад з соціології, моєї улюбленої науки. Пухляков настоював, щоб я говорив не по-польськи, бо, мовляв, ця тема і його цікавить. І треба було говорити, бо кожної ночі нас томили переслуханнями, вдень не давали спати, заглядаючи у візитирку, відкриваючи віконце, що в нього подавали нам їду, т. зв. кормоожку, і забороняючи навіть похилити сонну голову. Коли йшла цікавіша розмова, тоді дрімати було важче. Одного разу я говорив двом моїм слухачам про істоту держави. Мені здавалося, що тема їх інтересує. Нагло Пухляков звернувся до мене:

- Антон Петрович, я маю до вас важливе питання.
- Прощу! — відповів я, готовий дати пояснення.
- Чи свинячу голову треба зварити, а потім розібрати, чи можна розібрати її ще не варивши?

Рідко траплялася нам нагода посміятись. А плакати було соромно.

Ще одне зауваження з ділянки етнопсихології. Німець, що прибув після доброго Шалі, розмірив собі цілий день на докладно визначені зайняття: спочатку він робив руханку, потім потихеньку співав, далі наслідував басову трубу в оркестрі, а нарешті студіював кириличне письмо і просив мене, щоб я вчив його латинських прислів'їв. Я був би радо говорив з ним, але біда була в тому, що він знав тільки німецьку мову, і Пухляков, не розуміючи нас, гнівався і навіть раз пожалівся коридорному, що ми, мовляв, говоримо навмисне по-німецьки, щоб він, руский, нічого з того не розумів. Коридорний заявив про це корпусному, який прийшов у камеру переводити вступне слідство. На моє щастя, корпусний не представив мене перед начальством в ролі антисоветського агітатора. Після цього Німець сам вивчав латинські прислів'я.

Всі ці розривки відганяли від нас сон і давали маленьку розраду.

Зберігаючи мертвецьку тишу в тюрмі, що легко вдавалося коридорним з огляду на спокійний арештантський контингент, який складався виключно з політичних в'язнів, большевицька влада доходила до подиву гідних осягів. В тюрмі, яка творила велике перехрестя, всі виходи якої розкривалися в коридор, отже стіни не могли глушити голосів, було ідеально тихо. Тільки в сумежних приміщеннях, що їх відділяли від арештантських камер грубі мури, лунали людські крики, гриміла лайка. Але це бувало лише вночі, коли слідчі переводили допити. Зрештою все було наставлене на мовчанку.

Бувало, заговоримо ми голосніше чи засміємось, як от з тієї свинячої голови, що про неї була вище мова, зараз

в камеру входив коридорний, а то й корпусний і, заспокоюючи нас, грозив карцером, що його в Лефортовській тюрмі в'язні дуже боялись. Мені поталанило не потрапити туди під час слідства, не попав туди й ніхто з моїх спів'язнів. Але, перейшовши вже в наступну тюрму, довідався я, що лефортовський ізолятор (карцер) представляв собою низьку комірку, в яку треба було влазити; що засудженого перед тим роздягали донага; що в тій комірці різко змінювали температуру і від спеки та холоду в'язень то обливався потом, то тремтів від холоду, а тіло його корчилося в судорогах. Більших мук не треба було стосувати до в'язнів, які не хотіли признавати те, що їм підказували слідчі. А проте, мій слідчий одного разу зробив мені виклад про способи зневолення в'язнів до покірності; він говорив про це так переконливо й довго, що мені перед очима постали всі ті картини, про які я будь-коли читав упродовж всього мого довгого життя. Він із садистичною усмішкою говорив про краплі холодної води, що ритмічно падають на тім'я, про електричну жарівку на 2000 свічок, що світить у зіниці при підпертих повіках, світло, від якого арештант на довший час сліпне; про щось на взір Прокрустового ліжка і про багато інших большевицьких винаходів для ущасливлення людства. Я вже забув про ці винаходи „руського генія”, як назвав їх слідчий, а людська душа так щасливо побудована, що усуває з пам'яті все те, що може її знецілювати.

Просидів я у цій тюрмі кілька місяців, але бачив і знав тільки тих людей, що були в одній камері зі мною. Хто був у сусідстві і хто загалом був там, про те міг я дещо довідатися згодом. Ніяких голосів тюремної обслуги з коридору я ніколи не чув; коридорні чи конвоїри, що приводили арештантів на слідство, говорили тільки в камері й тільки так, щоб ніхто з сусідньої камери не чув. Вони добре вистудіювали динаміку голосу. В камерах було дуже обмежене число людей, і конвоїри знали всіх своїх „клієнтів”; коли ж вони змінювалися і їм треба було когось ви-

кликати, то називали не прізвище, а тільки питалися: „Кто здесь на С?” Тоді особа, прізвище якої починалося на „С”, повинна була зголоситися, але тихо, шепотом. Коли ж було більше людей на викликану букву, тоді коридорний мімікою вказував, про кого йому йде. Я зробив раз експеримент, наскільки вправне є вухо коридорних: пошкрябав легенько стіну, і зараз з’явився коридорний і перевів довгий допит, чому я це собі дозволив. Погрози при цьому допиті були такі „переконливі”, що я зарікся вдруге робити подібну пробу.

Другий мій слідчий поведився зі мною доволі пристойно, і я насмілювався одного разу сказати йому, що знаю, в якій порі ночі чи вечора він приходить на „роботу” до тюрми. Я й справді чув це крізь мури і ворота Лефортова. (Нехай це не здається читачеві моєю вигадкою. Фізіологічно людина побудована так, як тварина. Інстинкт тварини розвинений у далеко вищій мірі, як у людини. Приглушеність інстинкту в людині компенсує природа діяльністю розуму, яким людина безмірно перевищує тваринний світ. Коли ж людина обмежена в своїх можливостях життя і її розум не має потреби діяти в обширі розумових проблем, або інакше — коли вона обмежена малою кількістю життєвих потреб, тоді її природний інстинкт розвивається і допомагає їй. Так можна вияснити тодішню справність моєї інстинктової площі). Для прикладу я подав йому два останні вечори. Мої реляції, очевидно, були правильні, бо слідчий насторожився, став мене випитувати, і я зробив йому цілий виклад з психології інстинктів. Він мені не повірив, бо в советській дійсності є правилом нікому не вірити, що знову ж оправдується тим, що в цій дійсності потребою є брехати, щоб удержатися на поверхні життя. Наслідком цієї розмови було те, що на третій день змінено на коридорі вартового, змінено мого конвоїра, змінено навіть корпусного, хоч у тюремній ієрархії корпусний це вже доволі велика персона. Всі вони попали під підозріння. Нотую

цей факт не задля його цікавості, але як доказ справності большевицької поліційної машини.

Ідучи шляхом подій, додам короткий нарис мого побуту в тій в'язниці, в якій пройшло моє слідство. Згаданий вище Шаля сказав мені, що я можу використати своє заграничне громадянство, щоб уникнути фізичних тортур і може навіть ізолятора. Він, досвідчений хлопець, виміркував під час свого довгого перебування в цій в'язниці, що з „іноподданими” мають тут поводитися інакше, як з громадянами ССРСР, бо слідчий апарат має бути підготований на те, що якогось „іноподданого” треба буде випустити на волю і він може бути свідком тюремних метод Советського Союзу. За порадою Шалі я відмовився відповідати своєму слідчому Москалеві, коли він, перетикаючи московською лайкою, почав робити виразні натяки на фізичні засоби слідства. Коли я успішно перейшов „вогневу пробу” видержливості своїх нервів із слідчим, а згодом і з прокурором, мене викликав на допит вже новий слідчий, цим разом Українець, досвідчений — і тяжкий для мене — криміналіст, але людина, яка, хоч і на такому становищі та ще й у Советському Союзі, ствердила, що зладжене проти мене у Відні СМЕРШ'ем обвинувачення не має підстав. Не вибілюючи мене, він відкинув усі важкі обвинувачення, і я став, як він казав, „чистий, неначе Серафім”. Після кількох місяців слідства я підписав „двісті шосту статтю” карного кодексу, яка говорила про те, що мені знане є закінчення слідства. Так закінчилася ще одна сторінка, чи радше ще одна частина мого життя. Тому до речі буде зробити огляд пройденого етапу. Іде мені про проблему советського правосуддя в його теорії і практиці.

У літературі, що займається підсоветським життям, цій темі присвячено вже чимало місця, і, хоч би я повторив деякі справедливі ствердження літератури, не буде це зайвим ділом. Автори збірної документальної праці в польській мові, п. н. „Советська справедливість” опрацювали це питання доволі повно, перевіривши аналогію між європей-

ським і советським правосуддям і відмітивши те, що для цього явища є „основоположним”. Коли в інтенції європейського законодавця вихідною тезою є шукання правди і послідовно в життєвій практиці пошана людської гідності, то в советському законодавстві ціллю є ліквідація т. зв. ворогів народу, при чому поняття народу є типово релятивною вартістю, а практично з брутальною наявністю нехтується елементарні підстави особистості людини. Коли в західньому світі суди незалежні від органів безпеки, що мають ґарантувати безоглядну об’єктивність виміру справедливості, то в Советському Союзі цього розмежування немає і поліційні органи на ділі заступають судівництво, а сам суд займається лише дрібними проступками, що належать до юрисдикції цивільного кодексу. Щоб читач не поплутав цих розмежувань, прошу його взяти до уваги той факт, що в ССРСР підсудним займаються поліційні — і тільки поліційні — органи від початку слідства аж до його закінчення. Найвиразніше видно це на тому факті, що, коли немає матеріалу для переслідування когось на підставі кодексу, себто, коли в арештованому не стверджено вини, прокурор, що виступає і в поліційному слідстві (отже, без суду), передає протокол слідства в т. зв. Особое Совещаніє — комісію при Міністерстві Внутрішніх Справ, значить у найвищий орган поліції, і воно виносить присуд так само зобов’язуючий, як судовий. Так званий превентивний арешт, що його запровадили, всупереч прийнятим основам законности, тоталітарні держави, а за ними й Польща у вигляді концентраційного табору в Березі, вже як карну установу, большевики застосували як майже виключну на місце тюрми, що у них є тільки місцем тимчасового побуту в’язня для переведення слідства, або служить для розподілу в’язнів між окремими таборовими системами (в цьому другому випадку вже виконує тюрма допоміжні функції поліційного органу). Ця організація правосуддя була для мене незрозумілою, і я пробу-

вав при кожній нагоді знайти ключ для її в'яснення. Зі мною сиділи в таборах совєтські судді та юристи, і на мої питання вони в'яснювали це як пряме виконання доручень Леніна ще з початків революції. Ленін поставив дві основні вимоги для комуністичної справедливості: людину не можна позбавити ознак її людської гідності, себто можливості вільно порушатися і можливості працювати, що у свідомості його дає їй задоволення її амбіції в користуванні заробленими вартостями (їжею, одягом і т. п.). В писаннях Леніна є натяки на такі тези, але в большевицькій практиці перших місяців і років революції є багато не кодифікованого. Коли поняття „народ” зовсім різне від фізичного його корелятиву, при чому й цей корелятив безнастанно змінюється, бо цим народом практично є жива верхівка Кремлю, що змінюється за кожною чистою партією, то що й говорити про такі поняття як гідність людини (пригадаймо повторювану завжди тезу: „В Советском Союзе человек дороже золота”), як свобода руху, як можливість свобідно працювати і т. д., і т. п.

Отже, мені в кінцевій фазі слідства нічого не доказано, але ОСО (Особое Советское) мало „своє право” засудити мене на 10 років „примусових робіт у віддалених районах ССРСР”; десять років тому, що в той час був це відносно найвищий вимір кари, безпосередньо нижчий від кари смерті. Цей присуд прочитано мені щойно в наступній тюрмі, що нею була величезна Бутирка.

Для доповнення свого звідомлення із слідства в Лефортові хочу додати ще один момент, що повинен насторожити західній світ. Іде про те, що совєтський слідчий апарат розпоряджає масою матеріалів, які, здавалося б, повинні були бути — як довірочний матеріал — зовсім для нього недоступні. Мій другий слідчий показував мені довірочні листи Українського Центрального Комітету, як матеріал, що ним намагався він спростувати мої аргументи оборони; совєтська допоміжна сітка була вже тоді так розгалужена, що ми мабуть ніколи не зуміємо прослідити її діяльність.

Хто був тим злочинцем, що так добре маскувався? Бувало я, певний, що даного доказу він не зможе перевести, погоджувався, щоб він поставив перед прокурором внесок покарати мене дисциплінарно, якщо зуміє доказати мені брехню. На найближчому допиті він показував мені таємний документ, що на ньому вгорі був підкреслений червоним олівцем напис: „Довірно! Берегти під замком, після прочитання повернути в централю!” Не можу ручитись за точну передачу змісту, але сенс його був такий же. Він ловив мене на зрозумілому збентеженні і, єхидно посміхаючись, говорив: „Ми з-під землі, з дна морського добудемо те, що нам потрібне, а ви наївно вірите, що від нас можна щось заховати. Я вас саджати у карцер не буду, мені приємно вже те, що я вас засоромив . . . з вашою самопевністю. Не вірте людям! Усіх можна купити”. Мені й досі цікаво, як зорганізований большевицький архів і де він зберігається.

В БУТИРСЬКІЙ ТЮРМІ

З Лефортовської тюрми до Бутирської їхав я „чорним вороном” і знову не в бічному боксі, а в задньому, і знову міг дивитися на вулиці. Мене цікавили люди і їх поведінка. Вони всі йшли одинцем, втупивши очі в панелі. Психологи й соціологи заявляють, що людина — це соціальна тварина (анімаль соціалє), але большевики зуміли з тієї нещасної істоти витруїти навіть цей інстинкт. Залишаючи на боці стереотипний „приїом” у боксах, купіль і інші заходи, що більше мучать, як забезпечують від захворюнь, хочу звернути увагу на розміри Бутирської тюрми: це будинок, що займає квадратний кілометр площі, з кільканадцятьма подвір'ями (я сам був на восьми), і всі вони в загальному однакові. Височенні мури мають по двос-трос воріт для виходу з камер на прохід, а на мурах вгорі ходять вартові; також озброєні вартові стоять на всіх переходах. Страшно це виглядає, але й смішно: хто може мріяти про втечу з цього подвір'я? „В Советском Саюзе чела-

век дороже золота” — тому то його так і бережуть. Сто-рожа в Бутирці менше привітна, як у Лефортівській тюрмі: тут звертаються на „ти” і твердо, по-московськи лають. Так само, як у Лефортівській, передають сигнали, цмокаючи або клапаючи пальцями, щоб не було звуку, за яким можна розрізнати людину, так само викликають питанням: „Кто здесь на „Р”?” Тут це є правилом, бо камери багатолюдні — по сто, двісті й більше в’язнів. Якщо людина сидить тут після слідства і жде на транспорт (етап), то після попередніх моральних або фізичних (чи одних і других разом) мук може вдень відпочити, бо, з огляду на велику кількість арештантів, коридорні не можуть допильнувати, щоб хтось із них не спав; вночі в’язнів гризуть блощиці, що їх тут є мільярди.

При щасливому випадку зустрічі з знайомою людиною можна дещо цікавого, на ділі трагічного, довідатись про минуле большевицького тюремництва, про положення в різних таборових системах, про людей, що вже пропали в „неаб’ятной стране”. Залишаючи покищо дві перші проблеми, бо про них говорити буду згодом, хочу на цьому місці занотувати вістки про деякі особи. В цій тюрмі помер уже тоді спаралізований президент Карпатської України о. Августин Волошин; сталося це в серпні, вересні або з початком жовтня 1945-го року. Цю вістку подав мені один Білорус, що був присутній при смерті о. Волошина у стаціонарі цієї тюрми. Коли, блукаючи по камерах, причапив я врешті в т. зв. церкві, про яку говорив вище, познайомився я там з кількома цікавими людьми, зокрема з бувшим віце-міністром РСФСР, що, маючи просто таки феноменальну пам’ять, міг з бездоганною точністю переказати зміст найважливіших розпоряджень і наказів большевицької влади. Там познайомився я з двома студентами московського університету, що їх заарештовано як лідерів контрреволюційного молодечого руху РДМ (Русская Демократическая Молодьож). В 1945 році виарештувано у Москві майже в комплекті студентів високих шкіл і учнів найви-

щикх кляс десятирічки. Ці масові арешти налякали верхівку компартії й показали населенню, що большевизм утратив свою опору в секторі молоді, яка на початку революції була його головною силою. Звичайно молодь втішається симпатіями населення, і казали, що сам Сталін, щоб не загострювати ситуації в столиці, наказав звільнити всіх заарештованих, затримавши тільки провідників молоді. В іншій державі молодь проти такого акту дискримінації застрайкувала б, в Москві вистачило її налякати, щоб революційний жар охолов. Мої інформатори твердили, що вони мають свою революційну сітку в цілому ССРСР, але про арешти молоді в той час я не міг пізніше довідатися. З цього виходило б, що або це була чисто льокальна імпреза, або цей рух був неповажно аранжований.

Найповажнішим моїм знайомим у Бутирці був знаний у краю і закордоном політичний діяч під час першої світової війни, керманич Союзу Визволення України, Скоропис-Йолтуховський. Розмови з цим світлим громадянином були для мене моментами духового відпруження й духового відродження; в цих розмовах я відпочивав і лікувався від тих важких заломів, що їх мені спричинили перші місяці перебування в большевицьких тюрмах. Зате обурював мене другий інтелігент-Українець, що його прізвище волю промовчати; він плів теревені в дусі московського панславізму, і старався мені і Скорописові доказувати, що тепер, з перемогою большевиків, почалася доба примату слов'янства у світі під проводом Советського Союзу. Дивно, що ця людина була колись представником Заходу й до свого арешту вела німецьку пропаганду. Інших слухачів він не мав, бо не було в Бутирці таких, що захотіли б гаяти час на вислухування рабських комуналів. Згадав я про нього тому, що він також вернувся у вільний світ як австрійський громадянин.

В Бутирській тюрмі прочитано мені присуд ОСО, що цілковито відповідав присудові трибуналу, чи загалом суду; різнився він лише стилізацією мотивів присуду. Там

говорилося не про статті (параграфи), але означалося „провину” словами. Наприклад, у мене було сказано таке: „За тісну співпрацю з усесвітньою буржуазією з метою повалити советський лад і завести скрізь у світі капіталістичний лад”. І далі: „Прігаварівається к десяти гадам прінуюдїтельних работ в ісправітельно-трудоxих лагєрях в отдальонних областях СССР”. Мотиви присуду в такому тексті внесено в один з актів, що супроводить арештанта впродовж усієї його мандрівки по всіх місцях кару — в так званий „Формуляр 2”. Так стилізовані мотиви присуду вже в першому таборі змінили мені, поставивши, як це було після присуду в суді, статтю 58-у, пункти: 4, 6 і 11. Це було чергове надужиття, бо в присуді говорилося не про „групову провину”, а про індивідуальну, і тим менше було підстав додавати мені шостий пункт, що говорить про шпіонаж. З великим трудом удалося мені добитися скреслення шостого пункту, але практично це не вплинуло на облегшення моєї долі. Щождо пункту 11-го, то всі мої протести усні й письмові залишились без відповіді. А писав я протягом усіх 10 років. Це було зі мною, а що ж і сказати про малограмотних або й зовсім неграмотних селян та робітників, яких, до речі, за брехливі окреслення їх згоданих провин інколи важко карали ще в таборах, а в часі скріплення режиму висилано до карних колоній, де багато з них погинуло.

Були ще й інші окреслення, якими, всупереч примітивному розумінню справедливості, використовувано беззахисність підсудних. Наприклад, у зв'язку з ліквідацією підпільної акції в Західній Україні й Прибалтиці, масове переслідування волелюбного населення означувалося як боротьбу проти „бандитизму”, а деколи „націоналістичного бандитизму”. Якийсь час (було це в Сиблагу) вів я картотеку т. зв. медстатистики, і упродовж року мав в руках чотири рази всі „Формуляри 2”, де були дані кожного з арештантів. У цих „Формулярах” в згаданих вище випадках була вгорі дописка червоним олівцем: „Бандит”. Були випадки,

коли стосовано каральні засоби (додаткові до присуду), і тоді цих „бандитів” висилали в жахливі умови, мовляв, для приборкання бандитизму в таборах. А ці „бандити” майже з-правила були спокійні, високоморальні, роботящі старі селяни, що нікому ніколи ніякої шкоди не робили, що дивилися на кожну людину як на Боже твориво. Тим часом справжні бандити-горлорізи бешкетували в таборах, чинили жахливе беззаконня, грабуючи і вбиваючи беззахисних арештантів. Таке нелюдяне надужиття, така наруга була щоденним явищем у таборах. Мабуть і тепер, у часі т. зв. лібералізму, знайшли большевики відповідні способи знущатися над людиною та її гідністю.

З свого побуту в Бутирській тюрмі занотую ще один епізод, що вказує на колосальні розміри тієї тюрми. Одно-го ранку вела нас сторожа на подвір'я на прохід. Коли йшли ми довгим коридором, з закруту вийшов генерал, командант Бутирки. Нам звеліли стати під стінку й стояти тихо. Ту ж мить прибіг якийсь офіцер, мабуть майор, і ви-струнчився перед генералом. Генерал звернувся до нього із запитом:

— Скільки сєводня?

— Сорок тисяч восьмсот! — відповів майор.

Сорок тисяч — в одній тюрмі! Як населення середньої величини міста . . . І це в країні, що нею захоплюються чорні типи у цілому світі, розносячи скрізь її славу — у цинічній брехні!

Але ж не одна вона, ця тюрма. Є ще друга в Москві — Таганка, така ж велика, як Бутирка. Чув я й про третю, ще більшу, як обидві ці тюрми — Александровський Централ в Іркутську. А менших тюрем не злічити. В Москві, казали мені москвичі, „що вулиця, то тюрма”. Не знаю, як воно там є, але напевно мої інформатори не дуже помилялися.

„А тюрм, а люду, що й лічить . . .” сказав про цю країну Шевченко. Від часів Шевченка Росія зробила великий поступ, і найбільший у тюремництві. Тюрми все повні, і їх

завжди мало, тому передбачливий Сталін звелів будувати табори. Тих далеко більше... До них ще повернуся згодом, а тим часом продовжуватиму історію моєї неволі.

До Бутирки включно „чорного ворона” не відчув я боляче, бо й „пасажирський контингент” був спокійний і „ворони” були, так би мовити, вигідніші, що, однак, зовсім не було доказом людяного відношення, але диктувалося вимогами слідства: поки транспортованих арештантів не засуджено, треба було їх цілковито відокремлювати від інших людей, які могли бути співниками чи просто знайомими тих арештантів. Відтепер всякого роду транспорти були одним із найважчих фізично терпінь, коли не рахувати побоїв чи ще більше — передсмертних мук після стрілу.

Ось як виглядав черговий мій транспорт із Бутирки в пересильну тюрму, звану від міської дільниці, де вона знаходилася, „Красною Преснею”. Пасажирів, між якими був і я, запхано всередину „чорного ворона” силоміць, бо місця в ньому вже майже не було. „Пасажирами” були переважно чоловіки, але знайшлося між нами й три жінки, дві старші, одна молода. Одягнені всі були різно: підсоветські люди (їх я вже навчився розрізняти) — у фуфайках або в бушлатах, себто коротких ватяних куртках, закордонні люди — в загортках або просто у блузах. Це залежало від пори року, коли їх арештовано — в теплих місяцях чи восени.

Коли мене запхано (тільки такого можу вжити тут вислову), „чорний ворон” був уже вщерть повен. Та, не зважаючи на це, нових арештантів доладовували ще довгий час. Двері були ще відчинені, а дихати було вже важко. Протести проти такого переповнення дужчали з кожною хвилиною і доходили вже до крику. Солдати загрожували побоями, але за нашим гомоном їх майже не було чути. Врешті „для порядку” стягнуто з автомашини яких десять осіб і побито так дошкульно, що декому потекла кров з рота й носа. Хоч і жаль було невинних людей, все ж

таки був я вдоволений, що мене заохали раніше і що я був далі від опричників. Тепер уже прийшла пора рушати. Прийшли три офіцери, що мали відправляти транспорт. Арештанти стали жалітися, що немає місця, де стояти. Один з офіцерів, мабуть старший з-поміж них, флегматично вирішив:

— Нічаво, даєдеш. Ето недалеко, — і, звертаючись до другого, запитав: — Гріша, ти считал їх?

— Даєдут! — відповів той.

Чотири дебелі солдати з трудом зачинили двері. Ми набрали на запас повітря в легені, бо шлях мав бути, за словами офіцера, недовгий. Рушили. І тут почалися крики жінок, що просили чоловіків їх не давити. Але ці останні, хоч би й хотіли, не могли облегшити їх положення. Та це було щойно передсмаком дальшої історії. У відповідь на проразливий крик молодої жінки крикнув хтось хриплим голосом:

— Малчі, к...!

Після того несміливо заявив хтось збоку:

— Та як же можна серед товпи насилувати жінку?

Ляпас, мабуть у лице, заспокоїв оборонця. А втім і жінка замовкла, бо протест її був марний.

Цей інцидент з молодою жінкою розкрив нам, що між нами є бандити. Але звідкіля взялися вони в Бутирській тюрмі, що, за нашими інформаціями, була тюрмою лише для політичних в'язнів (Таганка була для кримінальних), того ми не могли зрозуміти. Дехто казав, що „чорний ворон” взяв у Таганці якусь кількість кримінальних в'язнів, під'їхав з ними до Бутирки і там уже забирали нас. Але знавці цього діла заперечили таку можливість.

Розглянувшись у практиці большевицького тюремництва, ми побачили, що найбільших розбишак-горлорізів засуджувано за тим самим 14-им пунктом 58-ої статті, за яким засуджувано й тих, що допустилися „політичних злочинів”. Отже нас ставили нарівні з цими розбишаками. Бандит, що прилюдно насилував жінку, міг бути поміщений

у Бутирській тюрмі, і тепер разом із нами їхав на пересилку — до Красної Пресні.

Наші крики, щоб відчинили мале віконце для входу повітря, не мали ніякого наслідку; нам навіть не відповідали. Ми їхали доволі довго, і чотири особи зомліли. У „Красній Пресні” нас усіх викинули з „чорного ворона”, а зомлілих витягли за ноги. Ні удар головою об замерзлу землю, ні холодне повітря (20 ступнів під нулем) їх не прочунали. Що з ними сталося і хто вони були, я вже не довідався. Важко захворів з тієї їзди Скоропис-Йолтуховський, якого бачив я тоді востаннє.

Нас поставили у жажливо бруднім коридорі і держали там більше як дві години. Загалом, коли большевики не мають чим зайняти арештанта, його виснажують довжелезним, безцільним вижиданням. Це — один із засобів доводити в'язня до отупіння, до затрати інтелігенції, почуття аперцепції, можливості комбінувати, розумувати і т. д. Одним словом, він має стати тільки роботом-машиною, що виконує всі накази й розпорядки, не інтересуючись, до чого те все веде, яку має ціль. Та й не лише в підневільному положенні виховується так громадянина ССРСР, але в цілому його житті практикується та сама методу. Як імунізувати себе від цієї небезпеки, думав не один арештант, особливо з таких національних спільнот як Українці і Литовці. З європейських народів тільки Москалі вміли собі допомогти: вони обмежували коло своїх життьових зацікавлень до чисто фізіологічних потреб, або, якщо були молоді, до задоволення сексуального гону, вживаючи при цьому крайньо огидних у своїй рафінованості форм.

„КРАСНАЯ ПРЕСНЯ”

Тюрма „Красная Пресня” прикметна була кількома моментами. Передусім, була вона жажливо брудна й примітивна. Всю увагу звернено тут на режимне знущання над людиною. Навіть у місцевому стаціонарі жадних приписів гігієни не додержувано. Все там було тимчасове, достосо-

ване до найконечніших вимог хвилини, що видовжувались до тижнів і місяців, але розраховані були на те, щоб збутися хвилевого льокатора. Навіть лікарі з в'язничного контингенту не виявляли бодай примітивного старання, щоб якомсь улаштувати стаціонар чи амбуляторію. Та напевно й місцеве начальство не хотіло цього дозволити. Хворих лікарі оглядали серед страшного бруду на коридорі, де не було навіть лави, щоб на неї міг би хворий лягти. Чи таке „наплєвательское” відношення до арештантів тривало довго і чи тепер воно усунене, не можу сказати.

Лазня в „Красній Пресні” була достосована до цілоти, і милися там щодня тисячі людей. Дрантивенькі туші дуже часто були зіпсовані, і тоді арештантів виводили до солдатської лазні на віддалі кількох кілометрів. Пригадую один епізод. Було це зимою, коли вже морози доходили до 30 і навіть 40 ступнів. В цілій тюрмі постав нагло великий гамір і крик. В'язнів виганяли за корпусами на подвір'я, комплетували по 500 осіб, виводили на дорогу й там формували. Довкола колони стояли вартові з офіцерами й зграєю собак. Корпус, в якому сидів я, почав виходити другий з черги. В'язні кожної камери, вийшовши на подвір'я, сідали на землю. Поки встигли сформувавши 500, минуло більше як година. Нову п'ятисотку вивели на вулицю, поставили за першою, перевіривши перевірку, потім посадили всю тисячу. Так ішло формування дальших півтори тисячі. Врешті колона в числі 2500 людей була готова до походу. Я вже з трудом держався на ногах. Моє щастя, що був при мені один західній Українець, який став мені до помочі. Пізно вночі добрили ми до солдатської лазні, стаючи багато разів, присідаючи, щоб якийсь із начальників міг по наших спинах перебігти туди й назад. До лазні вводили по 700 з чимось людей. Я попав, як мені здавалося щасливо, в першу групу. З присінку повели нас у величезну роздягальню, в якій вікна були відчинені по обидва боки. Тут був жахливий морозний продув. Взуття ми мали ставити на довгому, низькому візочку, одяг вішати на дру-

гому, високому. Цей візок мав їхати до „прожарки”. Числа візочків ми мали зятимити. Все начебто було в порядку. Дошкуляв тільки диявольський холод, що його ми не могли застановити, зачиняючи вікна, що були високо вгорі. А ждати треба було голим, поки нагріється лазня. Це тривало дуже довго. Арештанти збилися в кілька гуртів, гріючи один одного. Ті, що стояли назовні, мали право по якомусь часі залізти всередину. Це був одинокий випадок, коли бандити були з порядними людьми у злагоді, як товариші однієї долі. А проте, ми не тільки мерзли: підосви наших ніг примерзали до підлоги, бо пара, що виходила з лазні, осідала й оберталася на кригу. Вистояти було неможливо, і всі ми почали кричати. Бандити кричали найголосніше. Врешті відчинено двері до великої залі, де були туші, і ми прожогом кинулися туди. Але там було ще холодніше. Заля знизу доверху була повна пари, що памороззю спадала на підлогу, бо вгорі всі вікна були відчинені. Нічого було робити, ми чекали на теплу воду... Незабаром туші почали парувати. Ну, врешті! Тушів було менше, як нас, тому перші пішли під них бандити, а ми мусіли чекати, аж поки на нас прийде черга. Ринула вода, і ще скоріше, як до тушів, вискочили з-під них бандити з вереском: „Кип'яток! кип'яток!” Вся заля несамовито заревла. Воду спинили, і за якийсь час дали холодну. Під туші знову скочили бандити, бо на їх спинах посхоплювалися великі міхурі. Нам не дали пригожої води й некупаних вигонили в одягальню, таку ж велику й таку ж холодну, як роздягальня. Тут стояли вже візки з нашим одягом і взуттям — і коло них товпилися бандити, вириваючи з рук чужі речі. Почалася рукопашна боротьба з бандитами, що її врешті припинили конвоїри. Після довгих розшуків люди одяглися, тоді усіх викинено на двір, зібгано в один гурт і звелено сідати. Тим часом милися інші групи. Моя попередня радість розвіялася, бо тепер прийшлося сидіти на морозі і замерзати...

Пізно вночі нас пригнали до тюрми, змерзлих, застуджених, здебільша ограблених. Я втратив свій мішечок, в якому були дві хустинки до носа, дві пари онучок, ложка і шматок хліба — вся моя арештантська мізерія.

Пригнавши, нас посадили, як звичайно, в коридорі на мокрій підлозі; мокрій, бо в коридор нанесено багато снігу, що розтанувши розпливався калюжами. Тож ми всі після такої жажливої лазні були такі брудні, неначе повернулися з довгого маршу по болоті.

Я зумисне навів цю історію, щоб показати, як уміють большевики фізично й морально вимучувати людину, зламати її духовий опір. По собі бачив я, як падає людина в духову прірву, коли бачить, що стала затоптаним у bagno дрантям. Але цей стан уважали т. зв. „лагерні старожили” ще поступом до кращого, бо вони пережили ще страшніші тортури в таборах.

Ось що розповів мені один з цих „старожилів”: Було це в околиці середньої течії ріки Печори. Під час страшної пурги вивели арештантів із землянок (бараків тоді ще не було), поставили у „п'ятьорки” і повели в „баню”. Конвой їхав на конях, в'язні брели у глибокому снігу. Дорога пішла в ліс. Пробиваючися серед гущавини, де сніг сипався їм за ковніри, пройшли вони 16 кілометрів і добилися до малої галявини. З давен-давна стояла там велика бочка. З наказу конвоїрів витрусили з неї сніг, з недалекої річки наносили води, розпалили ватру. Люди на морозі роздягалися, лізли у воду, а вилізши одягалися. Потім рушили в поворотну дорогу. Із сорока арештантів, які перейшли ту „баню”, за 10 днів половина вмерла на запалення легенів.

Не один із очевидців подібних сцен назвав ту страшну країну „пеклом на землі”. Але на ситому Заході злочинна рука писала заперечення, мовляв, це все — тільки брудна клевета. Повернувшись з тієї країни неволі, зустрічаю ще й тепер злочинців, що наживи ради — вибілюють нечувані злочини божевільних садистів.

Але я зробив скок у ході подій, і тепер повернуся до часу, коли приїхав до Красно́ї Пресні, бо тоді зробив я одне помічення, яким значно поширив свої етнопсихологічні знання.

Коли конвоїри впоралися із зомлілими, забравши їх кудись, нас притиснули до стіни і стали рахувати. Перелік тривав дуже довго, нас били по головах, попід бороду, щоб збудити сонних, бо, мовляв, через те не можуть довести рахунку до кінця. Врешті стали викликати і заводити до камер. З відчинених камер линув у коридор жажливий сопух і доносився несамовитий крик, що ним „шпана” — кримінальні злочинці — вітала нових гостей. Ці останні були ще так-сяк одягнені, бо грабіжники ще не встигли їх роздягти й поділитися їхньою одежею з тюремними офіцерами. Вони всі, ці нові мешканці Красно́ї Пресні, були дуже цінним набутком для горлорізів, на них можна було їм добре заробити. Тож з таким радісним вереском і привітала шпана призначених до камери, що її двері відчинялися біля мене. В цій групі був один колишній московський емігрант з Фінляндії і один Німець. Щойно двері за ними зачинились, відразу почули ми їх крики, бо бандити, очевидно, кинулися їх душити. Німець хропів, Москаль-емігрант стогнав:

— Гра-жданін на-чаль-нічек, ме-ня у-б'ют!.. За-щи-ті-те!

Коридорні не звертали ніякої уваги на ці благання.

За хвилину мав і я стати предметом насильства бандитів. Я почав нервово шукати в пам'яті якийсь матеріал, що, спираючися на нього, міг би себе врятувати. Між бандитами досі я не був і їхньої психіки не знав. У відомих мені літературних творах не знайшов я нічого, щоб збудувати засоби захисту, моя психологічна лектура також була невиспачальна в цьому випадку. Я вирішив спробувати дешевенькі „півзасоби” — заграти комедію перед старшими бандитами, начебто я з ними, чи радше такими, як вони, знайомий, спробувати підійти до малих adeptів бандитиз-

му, т. зв. „малоліток” з фантастичним баястом, що вплинув би на їх обмежену фантазію. Це — правду сказати — був не плян, а лише проба, якийсь може ескіз пляну. Нічого кращого видумати я не зумів. Тим часом викликано мене і ще яких п'ять осіб, бувших московських емігрантів. Усіх я знав, і всі вони були добрі люди, не менше залякані, як я. Нам відчинили одну камеру. Поверхові нари були повні шпани. Перше, як заревти, шпана з цікавістю дивилась, хто до них увійде. Я увійшов перший, бо так звелів мені мій ескіз пляну.

— Єсть! — закричала шпана.

— Правильно! — відповів я.

Ця виміна слів їх неначе збентежила. Без вереску, але з не меншою цікавістю стали малі й великі бандити досліджувати й оцінювати вартість кожного з нас. З цього моменту я скористав, миттю, хоч із зусиллям, виліз на горішні нари, де старша бандитська братія грала в саморобні карти, і, звертаючись до найстаршого з-поміж них, запитався:

— Єсть у тебе закурить?

Такий тон враз позбавив його і найближче оточення звичайного тупету, бо я попав на „начальніка”. Він дістав мені махорки на „одну закурку” і почав був мене розпитувати, хто я, але я так само впевнено заявив, що хочу спати і що завтра буде в нас доволі часу познайомитись краще.

Увагу свою звернули тепер бандити на моїх товаришів, що з ними увійшов я в камеру. Передусім зацікавили їх чоботи одного з бувших емігрантів.

— Давайте, сиграєм на сапагі! — крикнув один із „малоліток”.

— Падажді! — звернувся я до їх командира. — Хватіт времєні завтра.

— Пачему? — зацікавився він. — Пачему аткладивать?

— Я ім абещал, што нічаво не будєт. Нєльзє мянє ставіть в нєловкоє палаженіє.

Він поглянув на мене, але я недбало розлігся, неначе збираючися спати поміж ними. Це їх наставило корисно до мене; вони упевнилися, що я з їхньої гвардії чоловік, дармащо в мене „іностраний” акцент. Супроти таких людей вони любили грати ролю космополітів. Шануючи моє „чужоземне походження”, вони пошепки, щоб не відбивати мені охоти до сну, питали, звідкіля я, а дізнавшись, що я із „запада”, поцікавилися, де я навчився московської мови. Тут я „пустився на хвилі фантазії” і, недбало кинувши „бивал в Адесє”, повернувся до них спиною. Між ними пішов шепіт: „Загранічник, но адесіт”. Моя штучка вдалася. Чому вибрав я Одесу? До цього спонукали мене інформації, які дістав я від Москалів у Бутирці.

Усе наше товариство спало спокійно цілу ніч, хоч блощиці гризли нас не гірше, як в Бутирці. Другого дня нашу групу перевели в інший корпус. Бандитам напевно жаль було прощатися з парою „хромових” чобіт і „загранічними речами”.

У новій камері було мішане товариство: блатні-кримінальні і фраєри-політичні. Перевага в числі була по боці фраєрів, хоч фраєри нічого б з ними не вдіяли, якби прийшло до змагу поміж цими групами. Група політичних — це були ліниві в думці й починах „мужички”, що лише пильнували своїх клунків, виймаючи з них час від часу кришки побитого „печенія”, і з гордістю дивилися на тих, що не мали у своїх мішечках нічого, чим могли б похвалитись. Шпана не має тут розгону; вона тільки крадькома поглядає, куди хто з фраєрів кладе свій мішок. Передати здобич „на волю”, себто на подвір'я тюрми, вона вже зуміє, і лише випадково злочинство може розкритись. Такий випадок трапився за мого побуту в цій камері, і тому, що він з деякого боку цікавий, я його занотую.

Одному злодієві вдалося „стащити” в „мужичка” чоботи. Щойно по якомусь часі „мужичок” це запримітив і підняв несамовитий крик. Він викликав навіть корпусного, який звелів перевести розшук. Вартові викинули нас на ко-

ридор і почали робити ревізію, обмацуючи кожного по кілька разів, так, наче можна було чоботи заховати в кишеню. І тут нараз чоботи принесли з підвір'я. (Потім казали, що чоботи викинено через вікно і що їх підняв „надзиратель”, але група в'язнів, яка була на проході, криком змусила його передати чоботи в дижурну кімнату, звідки вони й повернулися до камери). Ці чоботи зразу пізнав власник. Один з арештантів пошепки сказав йому, хто саме й коли викинув чоботи через вікно. На основі „морального закону”, що став звичаєвим ще в давній Росії (про це інформували мене представники різних прошарків московського народу), власник украденого предмету міг, відібравши свою річ, покарати злодія. Треба згадати, що на основі цього ж „закону” ніхто інший не має права виступити проти злодія тоді, коли він краде, „не його — мовляв — діло мішатися не в свої справи”: доказ абсолютного еґоїзму московської національної спільноти. Отже, власник чобіт стягнув злодія з нар і халявою чобота став бити його по обличчю. В міру того, як на обличчі битого виступали щораз більші червоні плями, динаміка власника чобіт зростала. Я спробував був схаменути „мужичка”, але всі Москалі закричали: — „Не ваше дело, не вмешивайтесь!” Самозрозуміло — я замовк. Тим часом „мужичок” обернув чобіт і став бити злодія зап'ятком, стараючись, щоб на обличчя падали удари від підкови. Злодій упав на землю, кволо закриваючись руками. На обличчі в нього виступила кров. Глядачі аж почервоніли з цікавості. Раптом хтось із них крикнув — „кровь!” — і всі скочили з нар і кинулися бити битого. Вони штурхали його ногами, скакали по ньому. Голова його являла собою криваву масу. Він уже не ворухився, коли останні „оборонці справедливості” з ревом кидалися на криваву масу: „Давай, еще я!”

В камеру вбігли коридорні, розігнали роз'юшених напасників і за ноги витягли злодія на коридор. На підлозі стояла калюжа крові.

Я зумисне навів цю сцену на доказ того, що не можна всі народи зводити під один знаменник у характеристиці їх духовости. Що непоборна охота бити битого виступає в московській національній спільноті, про це говорить московська література, про це розказували мені московські емігранти, навіть титуловані аристократи.

— „Є щось жорстоке, нелюдяне в душі русского чоловіка”, — сказав мені один з них.

Але читач повинен знати, що Москаль схильний вмиць, без глибокої надуми, перескочити в діаметрально протилежну духову настанову — від жорстокости до сліз убоління.

В цьому переконався я пізніше, у таборах. Лікарка Московка, нелиха людина, без причини зненавиділа одного Поляка, бувшого майора. „Я єво унічтожу!” — повторювала вона часто. Я представляв їй, що цей чоловік такий самий арештант, як вона, що він не має нікого в житті, його батьки давно померли, його дружину й сина розстріляло Гестапо. Поза тим він хворий, у нього важка „ангіна пекторіс”. А тепер вона хоче виписати його зараз же після атаки. Я заставив її вислухати мене. „Позовіте єво!” — сказала лікарка. Я покликав Поляка, і несподівано для себе почув ласкаві слова: „Как чувствуете себя? Аставайтесь і лежіте спакойно”. „Дві душі” — сказали б ви. Невже? Ні, — це притаманна московській людині прикмета — реагувати інстинктивно на подразнення, не відкликаючись до розуму, не змушуючи його контролювати слова і вчинки. Про цю прикмету буде ще мова далі.

У брудній Красній Пресні, де тоді навіть „надзирателі” ходили у драних чоботях, з яких вилазили віхті соломи, де все життя було неохайне й через те безнадійно дошкульне, зробив я й інші важливі помічення.

Мене викликали на роботу. Я не знав, що арештант на положенні етапника може відмовитися без ригористичних „звисканій” від неї. Надворі дув морозний вітер, і страшенно не хотілося злазити з нар. Викликали також мого

сусіда, Москаля інженера Д. Але він лежав, не піднімаючи голови.

— Чому не йдете? — запитався я.

— Нездужаю, — відповів він.

— Я теж хворий, — сказав я, — і хотів би остатися.

Він мовчав.

— Як ви думаєте? — настирливо спонукував я його до відповіді.

— Треба було дістати в лікаря „освобожденіє”.

— А ви були в лікаря? — запитав я.

— Був.

Я пішов на роботу. Викликаних поставили на коридорі ждати. Між ними був знайомий мені Українець. Побачивши мене, він сказав:

— Оставайтесь, ви ж нездужаєте.

Я звернувся до „надзирателя”, щоб пустив мене в камеру.

— Треба було не виходити, — відповів він різко, — тепер з тобою не будемо возитись.

„Роботяги” рушили на Москву-ріку. Там над „гязноу вадой” — як співається в пісні — стоїть великий робочий табір. Помилково витворив я собі уявний образ тієї московської установи, в чому переконався аж на Сибіру. В цьому таборі, що вигідно різнився від сибірських, були великий свинарник, столярня, слюсарня та інші варстати і стояли довженні стоси двометрових колод. По табору снувалося людське муравлице. Мене зацікавило, чому ці люди, маючи змогу не виходити на роботу, все ж таки вийшли. Виявляється, тут можна було за день заробити від 200 до 500 грамів хліба. Цей хліб видавали представники різних установ, що в таборі мали свої підприємства й склади. Коротко виглядало це так: котрийсь із арештантів домовлявся з представником установи, як самозванчий бригадир групи приведених спів’язнів (щось подібне, як описана вище поява самозванчого старости в камері КПЗ у Відні). Звичай-

но з'являвся в цій ролі Москаль. Це звалося „промишлять”. Такий самозванчий бригадир торгувався з представником установи і — ясна річ — забезпечував собі подвійну пайку хліба. Тоді він уже був „цар і бог” для всіх невільників, якими командував, весь труд валив на них, сам нічого не робив. В таку бригаду попав і я.

Бригада мала перенести на відстань коло 300 метрів два великі стоси двометрових колод. Була жажлива ожеледь, а всі ми, за малими вийнятками, були слабі, виснажені, вимучені істоти. Самозванчий бригадир, інженер-емігрант, не давав відпочивати, боячись утратити хліб. Він умів „промишляти”! Але робота йшла пиняво, і він став користуватися палицею, на що дістав собі дозвіл начальника конвою. Щоб донести колоду до означеної мети, треба було перейти через рів, в якому посувалася-плила маса екскрементів. Перескочити рів була неспромога, бо плечі давила важка колода, та й береги рова обсувалися, і він став чимраз ширший. Тому через цей рів перекинули ми примітивний місток із дещо довших колод, що їх украли з сусідніх стосів. Але колоди вмить вкрилися верствою льоду, що утворився з холодної мряки, яка плила від ріки. До того ж вони раз-у-раз розсувалися. Переходити цей місток було дуже важко, і я впав у рів, занурившись в нього вище пояса. Але поки це сталося, я таки доніс першу колоду до вже тоді доволі високого стосу, що ми його клали. На ньому стояв величезного росту чоловік, однією рукою піднімав колоди, що їх приносили арештанти, і укладав. Від декого брав колоду, дехто мусів йому подавати її на верх стосу. Від мене він не хотів узяти колоди. Розглянувшись, я зміркував, що причиною цього був мій одяг: велетень допомагав лише тим арештантам, що мали на собі советський одяг. Я звалив з плечей свою колоду, але підняти її в мене вже не стало сили. Тоді я звернувся до велетня і сказав:

— Дядьку, будь ласка, візьми!

— Чорт тобі дядько, фашистська сволота, піднімай сам, бо жбурну у твій лоб оцією ломакою, що у мене в руках! — відповів він грубо.

— Чого ж ти лаєшся? Ти ж такий арештант, як я. Не вмійш поглянути на чоловіка по-людському, та ще на такого ж Українця, як сам?

— А чого ти, Українець, ліз у наш край з війною? От через тебе я й сиджу тепер в таборі.

— Ти думаєш — я тебе посадив? А Сталін тебе помилував?

— Матері його ковінька, а вам, фашистам, смола пекельна в горло!

Я кинув колоду на землю і пішов. Він ще довго лаявся, але вже тепер московською лайкою... Нещасний землячок — один із тих, що їх духово осліплено, що не бачили й не хотіли бачити, де їх ворог, а де брат. Це та частина України, що її приспали вороги до того часу, коли збудила їх велика пожежа. „Та неоднаково мені...” — писав колись Шевченко.

Мій нещасливий випадок з колодою не потягнув за собою важких наслідків, хоч я й мусів при 10 ступнях морозу в Москві-ріці обмивати свій одяг, включно з білизною, і на морозі дожидати, щоб він просох. Все це з Господньої ласки закінчилося в мене тільки перестудою. Але історія ця впевнила мене, що в оцінці прикмет московської національної спільноти я не помилявся. Інженер, який інформував мене про можливість на „пересилці” не виходити на роботу, свідомо й злобно говорив неправду. В цьому признався він через кілька років, коли міг скористати з моїх можливостей робити добро для спів'язнів. Ця історія дала мені також ще раз змогу побачити, як вороги українського народу присипляють душу живого покоління, використовують її для своїх цілей, переводять те покоління в нікчемних рабів, щоб потім нищити його. Кочуючи з корпусу в корпус, з камери в камеру, держався я з поміччю цих поглядів і принципів, що їх засвоїв собі як дороговказ.

У камерах, повних смороду й бруду, не знаходив я нікого, з ким міг би перевести часок у дружній розмові; може й були такі люди, але я з ними не зустрічався. Більшість арештантів — це була московська шпана, між нею багато „малолеток”, що безнастанно грали в карти і мріяли про чуже добро. Я мусів „заміняти” свої штани на солдатські, вже полатані. Врятувати одяг без ніякої втрати було неможливо. Один бандит, убивник, ватажок „блатної братії”, захотів учитися німецької мови. На моє питання, нащо йому це здалося, відповів, що хоче поїхати за кордон спробувати своїх сил. Я знав, що це — одна з тих фантазій кримінальних злочинців, яка триває кілька днів, поки її замінить інша, така сама нереальна.

— Тобі, — сказав я йому, — ще довго сидіти. Вивітріє все з голови.

Я захворів, і мене перевели у стаціонар. Була це звичайна, як у Красній Пресні, камера — неохайна, насичена смородом поту й махорки, з бандитською публікою, двома „мужичками” і бувшим редактором Пашкевичем. Цей останній був першим Українцем, якого зустрів я у цій тюрмі. (Скорописа-Йолтуховського і „слов’янофіла” С. вже, мабуть, кудись відправили). Пашкевич був песимістично настроєний і на приїдещню нашу долю дивився безнадійно. Може мав лихе передчуття. Він їхав зі мною етапом у „Сиблаг”, у поїзді відморозив обидві руки й обидві стопи, був оперований і, на основі даних мені інформацій, помер внаслідок гангрени. „Мужички” захищали з трудом свої клунки, але бандити таки пограбували їх. Вони пожалілися офіцерові, і за це бандити пізніше переламали декому з них ребра.

Нарешті прийшов перший мій етап, цим разом без страхіть, зв’язаних з транспортом до поїзду. Цю церемонію відчували ми дошкульно. За два дні наперед нас повели до лазні, що вже діяла в тюрмі, після чого зробили обшук, партіями заганяючи в одну камеру, де попід стінами сиділи солдати, з-правила комсомольці. Ще в коридорі ми мали

роздягнутися до голого тіла, взяти з собою всі свої речі і в камері обшуку ставати перед одним із солдатів, кинувши на підлогу речі. Солдат заглядав у рот, проводив брудним пальцем довкола зубів, заглядав у відходову кишку, потім брав річ за річчю, старанно обмацував усі шви, вивертав кишені, все, що було в них, кидав позад себе (цього вже арештант не діставав), дер усі папери, фотографії, ламав щіточки до зубів, гребінці. Пройшовши перший ступінь — особисті оглядини — я дивився, як гине моя мізерія, що є необхідністю для кожної культурної людини. Солдат подер мої дві хустинки, зламав гребінчик і щіточку і звелів йти. Я взяв усі речі, вспівши лише взути півчеревики, коли солдати пхнули мене в сусідню камеру. Там була неймовірна глота. Я став розглядатися за місцем, де можна було б присісти й одягнутися, але враз бандити вихопили мені з рук усю мою одягу й через голови арештантів передали її офіцерові, що стояв при дверях. З трудом добився я туди, бо бандити задержували мене в дорозі, і сказав офіцерові, щоб звелів віддати мені одягу. Офіцер загравав переді мною комедію: він ніякої одяги не бачив. Цей цинізм довів мене до крайньої злости. Я був голий, а за яку годину ми мали йти до поїзду. Я звернувся до приваєних, що повинні були бачити крадіжку, але — що з того? Це були бандити, які мали на цій операції заробити „бутилку водки”.

— Ви у спілці з бандитами грабуєте нещасних в'язнів! — закричав я, сподіваючись, що хтось з начальства прийде й допоможе мені знайти мою одягу. Замість того офіцер штовхнув мене в груди, а бандити допомогли йому, перекинувши мене до протилежної стіни.

Два емігранти з Фінляндії виїняли із своїх подертих мішків і подарували мені старі штани, сорочку й гімнастюрку, в одного злодія купив я за хліб, що мав діставати під час дороги, заялозену фуфайку, а в другого за „второе” (густішу їжу), що мав діставати під час тієї їзди, по-

дертий бушлат. Передягнувся й оглянув себе: я став нужденним старцем-прошаком . . .

І вмить зрозумів я, що в мене наче інша душа — квола, безпомічна, покірна . . .

Як у старця-прошака . . .

Я не зміг би тепер бунтуватися. Мене можна було тепер бити, зневажати, плювати мені в обличчя. Я зрозумів, що в цій безодні терпіння й жаху — це конечний етап, що його з глибоким аналізом продумали большевики для приборкання людини. Мені пригадалася давня, читана ще в гімназійних роках книжка американського філософа Прентіса Мелфорда п. н. „Штука життя, або поради проти смерти” — цікава спроба аналізу людської душі. Автор цієї книжки каже: якщо хочете духово вбити людину і зробити з неї робота, що виконуватиме без спротиву всі накази, передягніть її в лахи, нехай побачить себе знівченою, брудною, і вона вмить утратить свою гордість, набереться трусливості, навіть може загубити почуття честі й моралі. Навпаки, коли потоптану морально людину, в лахмітті старця-прошака, передягти в гарну одягу, що пахне чистотою, вона зразу відчує, що в неї увійшов дух, що вона може сміливо дивитися на світ, у вічі кожному без страху, може оцінювати себе нарівні з кожною шанованою особою. Залишаючи набоці інші проблеми, що їх у своєму творі розглядає Мелфорд, хочу зазначити, що це питання глибоко вистудіювали большевики і застосували у своїй акції послідовного вбивання людської душі, щоб доказати, що матеріалістична теорія має своє виправдання і може бути так само руйнівною силою життя, як усі інші ворожі матеріалістичні теорії. На прикладі психічної дії ожебрачення людини можна бачити, якою злочинною є ця теорія.

Дальшу підготову до етапу переходив я без духового спротиву, без бунту проти насильства. Я міг лише в душі скигліти, як побите щеня, але не зумів би вишкірити зуби, як повнокровна собака, не зумів би впитися зубами у горлянку ворові. Я навіть не міг тоді аналізувати того, що

поруч мене і по мені котилося з силою дикого, каламутного потоку. Мене могли нести дикі хвилі туди, куди вони гналися, а я не міг спробувати шукати прибережної гілляки, щоб за неї вхопитися й вилізти на берег. Це був час мого повного трагізму імпасу.

Тепер згадую це з почуттям повної відрази до себе — до себе з того часу. Зате мило мені задержатися на тих моментах, що були початком мого відродження. Але це прийшло за кілька років. Не маю, однак, права промовчати цю добу мого духового заломання, бо таку добу переживали всі жертви большевицької вівісекції — експерименту на живому тілі кожної арештованої істоти. Відродження душі такої жертви, як і її упадок, могли бути спричинені не конечно такими самими — докладно беручи — причинами, як у мене, але те, що мене звалило з ніг і згодом підняло, було найбільш типове у кожного суб'єкта і водночас об'єкта большевицького експерименту, і в данім варіанті можна було б докопатися до тих же, що в мене, основ.

Перевівши „шмон”, солдати з наказу офіцерів розкидали нас по різних камерах, вимішуючи при тому нас за кожним пересувом так, що ми творили все нові групи. За кожним пересувом бандити нищпорили по мішках і мішечках етапників. В камерах гуділо, як у гамарні, і в цьому гудінні час від часу проривався благальний крик, що кликав помочі. До мене ніхто з цих покидьків не в'язався, і це був одинокий реальний ефект того, що я вже був обірваним старцем. Мене навіть не манило поглянути, що діється довкола. Тільки деякі моменти своєю різкістю звертали на себе увагу. Між іншим побачив я, як бандити кинулися на якогось чоловіка низького росту, штовхали й били, а він, як цькована собачка, тікав під нари. „Малолетки” лізли туди за ним. Конвоїри, що вбігли до камери, нацьковували бандитів на цього нещасного:

— Бей єво, сволоч такую фашистскую! Лезь за ним под нари!

Хто був він, що проти нього треба було мобілізувати навіть бандитів, про це довідався я щойно в часі нашої їзди на схід. Мене викликали на подвір'я, і я залишив нещасного під нарами.

Нас вишикували „п'ятьорками” і повели на вантажну стацію. Я йшов, як вівця до різниці, тихо, спокійно, виконуючи кожний наказ . . .

СТРІМГОЛОВ У ПРОВАЛІЯ

Так, стрімголов полетів я у те провалля, що з нього тільки Господнє чудо могло нас, беззахисних невільників, повернути у світ, де люди живуть, не животіють, де мають право думати й діяти, молитися на прикрашених квітами могилах своїх батьків, плакаючи в душі прив'язання до роду й передаючи його своєму поколінню, де мають право викохувати своїх дітей, забезпечуючи їм веселу, розсміяну молодість. Те все тепер у нас брутално пограбовано. Ми мали нескінченну низку важких обов'язків, нас оточено злими псами, заборонено відступати на крок в сторону, дозволено дивитися тільки під ноги, звелено залишати без уваги застрелених побіч наших друзів і самим без спротиву ждати, коли куля конвоїра поцілить нас. У цей безжалісний світ кинено нас грубо, по-хамськи. І коли ми падали у цю прірву, вириту сатаною, нам не траплялися під руки гілляки, за які ми могли б уцепитися.

Я почував себе ганчіркою в смердячому болоті. І я не мав сили пручатися — я, нужденний, зневажаний покидьками суспільности, в жебрацькі лахи одягнений старець . . .

Поки сформовано колону, що мала вирушати до поїзду, минуло багато часу. Як завжди, не занехаяно нагоди, щоб привчати арештанта, не рушаючи з місця, дожидати. Був доволі великий мороз, і мої лахи не змогли мене огріти. Я був подібний тоді до викиненого з хати паршивого щеняти, що найжившись труситься. Тільки я боявся скигліти, як це робить нещасний песик. Довкола нас стояли в кожухах, озброєні в автомати, конвоїри і ляяли кожного, хто

пробував змінити позицію ніг або присісти. Між моїм сусідом у „п'ятьорці” і конвоїром ішла розмова про мене. Я чув її мимохіть, бо ніщо мене не цікавило. Вони, мабуть, глузували з мене, бо час від часу реготались. Цього арештанта побачив я наступного дня у вагоні і, вже маючи таборову практику, міг окреслити його як одного з членів бандитської „верхушки”, з якою солдати „внутренніх войск” поводитися як із своєю братією. Тільки виїмково, з наказу згори, ліквідували їх, але це бувало лише в перших роках мого таборового побуту.

— Давай, пашлі!

І ми рушили в напрямі залізничної стації, чи пак пристачійної колії, бо йти прийшлося недалеко. З трудом уліз я в вагон вантажного поїзду. В сутінках небагато можна було побачити, але попід вужчими стінами на нарах, високо під стелею, на „упривілейованих” місцях видно було силуети арештантів. Це були представники іспанці різного ступня, перед якими всі інші пасажери уступали, займаючи місця на підлозі. Я зміркував, що й мені треба закласти місце під стіною, бо інакше прийдеться сидіти біля дверей, крізь які віє морозним вітром. На щастя, мене допустили туди два емігранти з Фінляндії — один знаний уже мені автор оповідань, Москаль, другий „тоже малорос”, отже зроду Українець, П-енко. Цей другий дав мені, а радше позичив подерті штани й сорочку без однієї поли. Я прийшов у другій групі, але ми дожидали ще третьої. Привівши групу, конвоїри зачиняли вагон на всі замки, перед тим погрозивши нам важкою карою, якщо ми дозволимо собі порушувати режим. Ішло про те, щоб не тривожити дижурних конвоїрів без потреби, хоч ми рахувалися „санітарним вагоном”, бо більшість із нас вийшла безпосередньо із стаціонару. Нам кинули оберемок мокрих осикових дров, заявивши, що цього запасу має вистачити на 200 кілометрів дороги. Тепер закріпив я маленьку бляшану грубку з рурою, що виходила в стелю.

Стало зовсім темно. Коли біля вагонів затихло, рецидивісти, зміркувавши, що дижурні пішли грітися, сповзли з нар, познімали з нас, політичних, бушлати та тілогрійки і, повіддиравши з підшивки вату „на розпалку”, стали добувати огонь. Мокрі дрова не хотіли горіти, зате горіла, а радше тліла вата, і весь вагон наповнився їдким димом. Бандити зігнали політичних з їхніх місць і розляглися на підлозі. Ми примістилися попід стінами біля дверей. Очевидно, дим виходив всіми шпарами назовні, бо дижурний конвоїр, піднявши крик, викликав товаришів, які з прокльонами впали до нашого вагона. В темряві ми не могли знайти місця і в паніці крутилися там, де й сиділи. Це ще більше розлютило конвоїрів, і вони почали бити нас дерев’яними й залізними молотками, якими обстукують стіни, дахи і підлоги вагонів, щоб сконтролювати, чи не робить хто вилому для втечі. Удари їх були швидкі й дошкульні. До стін ми не могли добитись, бо звідтіля гнали нас бандити, щоб зберегти своє „алібі”. Крик був такий страшний, що прибігли офіцер, командант транспорту та фельдшерка-татарка і почали допит: хто з нас намовляв до втечі, хто підпалив вагон, де пробували розбити стіну чи підлогу вагона і т. п. Ми без ладу старалися себе виправдувати, але це тільки впевняло начальство, що ми справді винуватці. Офіцер хотів був кинути нас, спокійних арештантів, бо тільки на нас вказали йому конвоїри, у „вагон-ізолятор”, але тут виступила в нашій обороні фельдшерка. „Погляньте, — сказала вона, — це старі, німечні люди; вони не могли братися до такого діла. Якщо хто тут винен, то напевно ті молоді люди, що так тихенько сидять біля стін”. Офіцера мабуть це переконало і він звелів бандитам виступити наперед. Тепер уже вони мусіли боронити себе. Вони розказали, що дрова не загорялися, що вони хотіли ватою добути вогонь і т. д. Фельдшерка вказала офіцерові на покривавлених людей, попросила його скасувати свій наказ про „вагон-ізолятор”, щось пошепки говорила з ним доволі довго, після чого побігла в санітарний ва-

гон. Офіцер наказав конвоїрам обстукати вагон. Тим часом фельдшерка повернулася з бандажами, йодиною, плястрами і взялася робити перев'язки побитим. Офіцер поставив усіх уряд, вдивляючись у фізіономії. У висліді тієї перевірки виділив двох бандитів — саме тих, що викинули нас з-під стін, і звелів їх кудись відвести. У нас боліли голови й спина від побоїв, але від серця відлягло: може буде легше проїхати довгий шлях до першого табору, бо поза начальством не буде вже сатрапів. Історія з димом закінчилася, офіцер, фельдшерка й конвоїри вийшли з вагона, шпана полізла на нари, а ми могли зайняти наші місця. Заспокоївшись, ми тим більше відчували холод, що тягнув з усіх шпар. Стіни вагона почали вкриватися грубим інеєм і болото на підлозі замерзло. Мороз, значить, кріпшав...

Забравши з вагона двох бандитів, офіцер справді заспокоїв атмосферу, але найбільше поміг він одному нещасному чоловікові в останніх годинах його життя. Був це той чоловік, що його ганяли в камері з кутка в куток, той, що його начальство цькувало бандитами, заганяючи під нари. Його привели у вагон з останньою групою пасажирів. Начальник конвою, що його доставив, відрекомендував його так: „Самий крупний фашист, злїйший враг руских — Бандьора”. Був це чоловік малого росту, років на тридцять, худощавий, круглолиций. Так описав би його хтось у поліційному реєстрі. Для мене був він цікавий з іншого боку: як виглядав він після тієї ловлі, яку уладило за ним „начальство” на пересилці? Усе його обличчя було синє від побоїв, в кутиках запухлих губ засохла кров, а його очі були від жаху божевільні (на ділі я бачив одне його око, бо друге запливло кров'ю, що із сльозами стікала по лиці). Це я побачив другого дня вранці при скупому світлі, що впадало в наш вагон крізь замерзлі віконця. Вночі, коли поїзд задержувався на перестанках і у вагоні трохи роз'яснювалося, я бачив його темний силует біля білих від інею дверей. Він певно чув, що до нього підходить

смерть, і всіми силами душі хотів вирватися на волю; він щось гомонів півголосом, такими словами, що тільки він їх знав. Я пробував підійти до нього, заговорити, розпитати, може розрадити, але він, стрепенувшись, тікав у свій куток, звивався в клубочок, укривався з головою подертим плащем і тремтів як у пропасниці. Третього дня нашої їзди я підійшов до нього так, що йому було нікуди тікати. Як звичайно, він стрепенувся і сховав обличчя в заглибину між дверима й обрамуванням отвору. Я схопив його за плече і сказав:

— Не бійтеся, я такий, як ви, Українець із Заходу, арештант.

Він зляканими очима глипнув на мене, нервово вийняв з кишені брудний гаманець з махоркою і подав мені:

— Більше нічого не маю . . .

Його грабували вже багато разів, і він у мені бачив також грабійника. Він спробував тікати, але я загородив йому дорогу. Довго ми стояли один поруч одного, і я розпитував його про те, що не повинно було загинути разом із ним. Зрештою я не думав тоді так логічно, але мені було його жаль. З його уривчастих слів міг я зміркувати, що він не є родичем знаного революціонера Степана Бандери, а лише його випадковим одноімником, що він походить з Брідщини, що його зловили й засудили за прізвисьце. Чи говорив він правду, чи викручувався на зразок своїх зізнань у „допрі”, цього я не можу ствердити, як не можу ручитися й за те, що він справді Михайло, як сказав мені.

Усі ночі простояв він біля дверей, легко стукаючи в них і просячи, щоб його випустили на волю (так я думав, бо слів не чути було за стуком коліс). Десятого ранку „старший вагона” повідомив конвоїра, що треба забрати труп Михайла Бандери. Його витягли за ноги; шпана вспіла вже стягнути з нього штани. Було це на стації Яя, недалеко Маріїнська, Кемеровської області.

Кожного ранку, вечора й кожної ночі відбувалась „парерка”. У вагон влізали конвоїри з молотками в руках, зганяли нас в один куток, потім переганяли „бегом” у протилежну сторону, прискішуючи наші рухи ударами молотків. Бігти не було куди, бо вагон мав всього кілька метрів довжини, а конвоїрів приходило чотири-п’ять і кожен з них не відмовляв собі приємності вдарити арештанта на бігу. Це був свого роду спорт, що викликав вибухи сміху, коли хтось із в’язнів падав і не міг зразу підвестися. Тоді на нього спадав град ударів. Це був „жарт”, хоч удари були дуже болючі.

Мене щоденно боліла голова. Але бувало ще гірше: це діялося вночі. Коли треба було пройти до „параші” за фізіологічною потребою, тоді кожен з нас, політичних арештантів, здержувався, щоб зробити це тоді, коли поїзд зупиниться на якомусь перестанку. Тоді до вагона падало трішки світла від стаційних ламп, очі, що звикли до темряви, знаходили прохід між розтягненими на підлозі тілами, і можна було пройти до „параші”, не наступивши комусь на голову, руку чи ногу. Коли ж поїзд не задержувався і треба було конечно рушити в дорогу, тоді чоловіка нападав переляк. Намацати ногою вільне між тілами місце, не зачепивши нікого, було майже неможливе. Скидати взуття, щоб таким чином допомогти собі, ніхто не відважувався, бо тоді вмить пропадали черевики, і вже годі було їх знайти, бо шпана вміла заховати украдену річ, щоб потім передати конвоїрові, який платив за неї махоркою на дві три „закурки”. Протестувати проти цього було небезпечно. Отже, йдучи до „параші” чи вертаючися від неї, наступав мандрівник на когось, що лежав на підлозі, і тоді зразу знімався вереск, сипалися удари на кого попало й від кого попало, вереск кріпшав і доводив до того, що поїзд спиняли, до вагона впадали розлючені конвоїри й переводили масакру арештантів, що буцімто пробували тікати. Коли одного разу хтось пожалівся офіцерові, мовляв, та-

кий терор зовсім нелогічний, бо ж ніхто не буде кричати, коли захоче виломитися з вагона, офіцер розсудив так:

— Чорт вас знає, падлюки, що ви хочете зробити. А жаліться нема чого, бо ж досі не вбили нікого.

Раз і я попав у таку загальну бійку, але мені якось пощастило перескочити на своє місце під стіну так, що ніхто не зауважив. Під стіну ніхто тепер не рвався, бо це вже був Сибір з 55-ма ступнями морозу. Іней досягав двох пальців завгрубшки, і коли хтось спирався на стіну, він танув, пересякав крізь дрантивенькі лахи й морозив вихудле тіло. А втім був він потрібний замість води, що її нам не давали, мовляв, „позамерзали колодязі”. Може й так. Але пити треба було, бо більшість з нас мала гарячку. При тому я втратив апетит, що вийшло мені, одначе, на користь, бо кашею я платив за одяг, купивши його у іспанці. Голодуючи я страшенно вихуд, але коли б не куплені лахи, відморозив би собі руки й ноги, як згаданий угорі Пашкевич. Хоч наш вагон і звався „санітарний”, жадних ліків ми не діставали, бо й фельдшерка їх не мала. Все ж таки у нас було краще, як в інших вагонах, де люди мерли в більшій кількості. За час дороги з нашого транспорту викинено кільканадцять людей, що вмерли з різних причин.

Годилося б ще занотувати задержку на перестанку Яя, де командант транспорту хотів нас висадити, але начальство найближчого таборового пункту не хотіло нас прийняти, бо був він уже переповнений, а нас їхало 1200. Хоч ми всі перемерзли, і багато з нас відморозило собі обличчя, ноги й руки, нас лякала дорога до табору, що лежав від залізниці за 25 кілометрів, — дорога, що її треба було б перейти пішки під час жакливої сибірської пурги, яку тоді вперше я побачив крізь замерзле віконце і почув, коли відчиняли двері вагона, щоб нас полічити. Того дня не дали нам каші, побоюючись, щоб арештанти, які звичайно приносили її нам у бочках, в хуртовині не повтікали: хвилі сніжної заметілі відразу б їх заховали. Не можна було б також скористати з помочі сторожових псів, бо

конвой однаково не почув би їх гавкоту. Та й гнатися за втікачем було б неможливо, бо вітер був такий сильний, що валив з ніг навіть пару людей, які держалися один одного. Таку пургу переживав я кілька разів пізніше в таборах. Тоді, якщо треба було пройти поміж бараками 10-20 метрів, арештанти виходили не поодинці, а втрійку, інакше вітер валив з ніг і міг закотити під огорожу, а тим самим під смертельний стріл з „вишки”. Старі арештанти розказували мені, що не один бідолаха згинув в такий спосіб від стрілу або задушився під снігом.

Вертаючись до пурги, яка зустріла нас в дорозі, зазначу, що сила вітру була така велика, що ніхто із арештантів не міг устояти на місці у вагоні, коли конвоїри відкрили двері, щоб перевести „поверку”. Треба було цупко держатися стіни або одвірка. Сніговія була така густа, що за час „поверки” підлога вкрилася снігом на тридцять сантиметрів. Цю масу снігу нам не дозволено вимести з вагона, і ми мусіли нагромадити його вздовж стін, що позбавило „вигідних місць” тих, що сиділи під стінами. Цей сніг помалу танув, на підлозі творилося болото, і коли ми його усували крізь отвори в дверях, відкривалась ціла верства лайна, що розтанувши ще більше ускладнило наше положення. Може ще було б нам удалося час від часу прилягти на нарах, коли постійні їх льокатори злазили вниз „для проходу”, але одну сторону нар ми спалили, бо дров нам уже не підкидали. Залишились одні нари, власне один поверх однієї сторони, і там могли дістати притулок на якій півгодини члени нижчої касти шпани. Ми, політичні, звані в таборовому жаргоні фраєрами, примерзали спинами до стін вагона, а штани наші пересякали лайном, коли ми сиділи на підлозі. Наше положення було вже зовсім незавидне. На ранній „поверці”, завваживши в котрогось із нас замащені ззаду штани, шпана любила пожартувати:

— Сматрі, Льоха, ус... пареньок! Ха-ха-ха!

І починався несамовитий регіт. А другий дотепник продовжував „веселу сцену”:

— Іді сюда! Ти, в рваной фуфайке! Да, да, ти! бистрей. І нагнісь!

Арештант схилявся, і на його спину падали важкі удари...

Але „ребятам” того мало.

— Давай ещо с... нов!

Лунав сміх і в такт йому — глухі удари...

Сміх заманював і офіцера у вагон. Конвоїри брехливо доповідали йому, як то арештанти зогидили вагон і „казьонніє вєщі”. Офіцер, „охоронець порядку”, читав нам лекцію:

— Параша ж у вас, падлюкі, а ви загаділі вагон і вєщі, которіє вам дало государство? Взисканіє произведьом!

Дехто з нас намагався вияснити причину лиха, але його ніхто не слухав. А тут сповзав з нар якийнебудь бандит, показував офіцерові свої штани й додавав:

— Врут, гражданин, еті фраєра. Пачему у меня штанишки чістіє? Ясно, што ви прави.

От вам одна сцена, напоєна сміхом і... сатанинським глумом над людиною.

Ідемо далі. Добре, що на Яі нас не висадили. Коли виїжджали з перестанку, знову розгулювалась пурга.

Годин через вісім їзди, серед ночі, поїзд зупинився на стації Маріїнськ. Тут також почалися довгі торги з начальством місцевого табору, бо нікому не потрібний був такий контингент, що його ми представляли — обмаль працездатних людей, багато калік, інвалідів. Хтось зачув, що нас повертають у Яю, і всіх без огляду на те, чи то був „блатной” чи „фраєр”, огорнув переляк. Ми буквально заkostenіли з морозу, а тут в пурзі прийшлося б дибати пішки 25 кілометрів. Проте, команда транспорту хотіла нас збутися. Очевидно, між Москвою і таборовим пунктом не було в цій справі однозгідности, коли останній міг відмовитися прийняти „гостей”. Це, однак, не означало якоїсь розпряжености в організації тюремно-таборової політики, ні! Це був лише доказ величезного напливу арештантів,

з якими „Главное Управление Лагерей” (Гулаг) не могло собі дати ради. Всякий хаос на когось мститься. Цим разом мстився він на нас, арештантах. Та в підсовєтській дійсності справа легша, бо її остаточно розв’язує божевільний терор. Команда транспорту не могла задовго затягати спір, і заряд табору подався.

Серед глибокої ночі, в сніговії, нас почали „вигружати”. Свій лихий настрій начальство зганяло на арештантах. Конвой транспорту виганяв нас з вагонів прикладами крісів і молотками, б’ючи куди попало. Конвой табору сформував нас таким же способом. „В строю” тримали нас собаки, нападаючи на крайніх у „п’ятках”, коли хто відставав. Оподалік ішло начальство, принаглюючи похід. Але людський контингент був такий виснажений, що колона сунулася між залізничною стацією і містечком неначе груба чорна гусениця по білому полотні. Ця відстань, що її можна було перейти за чверть години, була для мене така довга, наче простяглась вона на багато кілометрів. У поході раз-у-раз хтось падав, і тоді його вже не можна було підняти ні ударами, ні собаками. Тоді колона зупинялась, начальство вибирало сильніших з вигляду арештантів і веліло нести того, що впав. Зі стації вже несли трьох безногих, що в вагоні попалили свої милиці. Проте, удари прикладами крісів і собачі зуби не давали бажаних наслідків. Врешті хтось із начальства придумав спосіб: звелів усій колоні сісти і дождити. В таборову зону побігли солдати, і через яку годину вернулися з двома підводами. За цей час багато з нас успіло поморозити собі ноги, руки й обличчя. Арештанти поскладали своїх немічних товаришів на підводи, так, як дрова — один на одному, що спричинило нове замішання, бо ті, які опинилися насподі, починали кричати, що не можуть дихати. Їх швидко „заспокоїли”. Та коли підводи, підштовхувані людьми (бо вихуділі конята не могли їх зрушити з місця), посунули вперед, шпана вискочила поверх хворих, і це знову зупинило похід. Начальство втратило нерви. Нас цькували псами, били при-

клинцями, страхали, стріляючи з крісів вверху, а ми стояли, збившись в одну масу. А втім ми не бунтувались. На стріли прибігли два нові відділи конвою. Хтось придумав розв'язку: підводи вислали наперед, і аж тоді погнали за ними змучену колону. Падаючи й піднімаючись безліч разів, добрали ми до містечка, що в якійсь мірі захищало нас від вітру, який, на наше щастя — ще не перейшов у пургу.

Хоч який був я втомлений, хоч боліло все тіло, хоч останнім зусиллям я ще держався, ідучи при допомозі двох молодих Українців, які знайшлися в цій товпі, я зміг „поцікавитися” виглядом цього сибірського містечка, що удостоїлося пера московського письменника 60-их років, Івана Наумова. За цей час воно, мабуть, не дуже змінилось, хіба ще більше зубожіло, присіло, скорчилось, обдерлося. Так сталося не лише з Маріїнськом, — така метаморфоза відбулася по всіх закутинах підсоветського царства. Декілька міст і містечок довелося мені побачити під час пересувів з табору в табір, згодом у поворотній дорозі бачив я їх багато, і це дає мені право без помилки судити про т. зв. соціалістичне будівництво у тій страшній країні. До цієї теми я повернуся ще згодом, а тим часом — кілька мазків із старого сибірського міста Маріїнська.

Усі партерові домики цього міста подобали радше на господарські будівлі, збудовані з відпадків старого матеріалу. Біля цих домів немає вже ні сліду огорожі, бо мешканці мусіли вжити її на паливо, хоч недалеко міста є ще залишки тайги. На домах не видно й дахів — їх теж давно спалено, а замість дахів тут і там залишились драниці. Пізніше запитався я одного чоловіка, чому не весь будинок критий у нього дахом. „Покрито там, — сказав він мені, — де затікає під час дощу в мешкальну кімнату. Покрити цілий будинок немає спроможности — немає грошей, немає й матеріалу. Та й небезпечно виявляти панські примхи, бо за це вмить прикоротять”.

У вікнах домів, біля яких проходимо, темно. Світла нема ніде, буквально ніде, бо в людей щасливої країни немає

нафти, а „лямпочок Ільїча” (так звелено називати жарівки, що їх начебто дав народам Ленін) до районного міста Марїнська ще не завезли.

Які сни снять мешканці цього міста в темні ночі?

Коли про це й подібне пишу, то прошу читача усвідомити, що такі думки і питання не зринали у мене тоді, в день великого празника св. Николая Чудотворця, коли відбувався наш похід. Їх ставив я собі далеко пізніше, коли з'явилася була охота зробити з доби підневілля висновки про страшне, забріхане життя великої країни Сходу. Тоді ж волік я з трудом ноги, з поміччю двох рідних душ наближаючись до воріт першого мого табору, що забрав у мене десять творчих років життя.

Ставала пурґа, коли колона підходила до табору. Крізь сніговію бовваніла огорожа і сторожові будки поверх неї, звані „вишками”. Поруч такої вишки при воротах була прибита дошка з написом, що його прочитав я далеко пізніше, коли вперше вийшов під конвоєм на роботу в полі. Але вже тоді трапився між нами колишній мешканець цього табору, що знав зміст напису: „Лагер усїленнаго режима — ЛУР”. Це була перша мета нашої невільничої мандрівки. Балянс її виносив чотири трупи, що їх стягнуто з підвод, сто двадцять арештованих з відмороженням високого ступня, сорок вісім — з легшим. Інших втрат ніхто не брався рахувати.

Таборова зона була повна різного народу. Не лише всі бараки, але й „баня” разом з роздягальнею, ба навіть коридори контор кишіли арештантами. Увести всіх зразу в зону начальство не дозволило. Формовано групи по 50 осіб, тоді відчинялися ворота, одну з цих груп пропускали, і поки її десь приміщували, інші групи дожидали під воротами. Всі мусіли сидіти весь час біля колючих дротів, перед огорожею. Мені прийшлося також посидіти, а радше без пам'яті полежати, поки мене не втягли в зону й не кинули в одну із землянок.

„ХОЖДЕНІС ПО МУКАМ”

Оглянути нове місце побуту не зміг я зразу після приходу, бо мусів спершу вийти з стану духового отупіння, в якому опинився перед виходом з Красної Пресні, коли мене пограбовано, мусів отрястися з того макабричного півсну, в якому перебував протягом 12 днів їзди залізницею, завершеної походом до таборового пункту „Маріїнськ”. Щоб вернутися до стану, в якому міг я сприймати зовнішні враження, треба було доволі довгого часу, і те, що я сприймав перед тим доривочно й поверховно, згодом треба було мені впорядкувати у спогадах, відсвіживши пережиті моменти*).

Щоб поставити читача віч-на-віч з подіями, треба накреслити йому сценарій, що в ньому ці події проходили. Тим сценарієм є „лагер принудительних работ”, як зветься він у совєтському законодавстві. Власне, так і треба було б зберегти послідовно назву „лагер”, не українізуючи її на „табір” — бо за вимогами психології мови не годилося б перекладати на іншу мову такі вислови, що в оригіналі мають своє точно означене поняття. Коли перекладене слово в даній мові має своє змістове уваргіснення, відмінне від перекладеного слова, тоді перекладач є лихий. Слово „табір” в українській мові в’яжеться з поняттям відпочинку, радощів, сміху. Воно наповне в українській мові змістом соняшного життя, що не знає знуцання, визиску, зневажання людської чести, садизму. І хоч „лагер”, як слово, має германський корінь і в московську мову прийшло з німецької мови, належить воно до тієї великої маси слів чужомовного походження, що в московській мові зацепилися, набравши типово московського духа. Тож, уживаючи, замість слова „лагер”, українське „табір”, робимо це лише з огляду на те, що в нашій пресі і літературі широко воно зацепилось, хоч і не у властивому значенні.

*) Перші хвилини в першому бараку-землянці накреслив я вже у своїх ескізах „В країні неволі” і туди відсилаю цікавих.

Починаю цей розділ про мій побут у концтаборах від накреслення того, що з'являється в моїй душі на згадку про цю установу, яка ідеально доповнює зміст життя московського народу.

Концтабір!

Усі табори, в яких довелося мені бути, мали одну й ту саму форму. Це була різного виміру чотирикутна площа, біля якої бувала ще й друга такої ж форми, але звичайно іншого виміру. Перша — це т. зв. „жилая зона” або скорочено „жилзона”, друга — „рабочая зона”, скорочено „рабзона”. „Рабзона” іноді віддалена була від „жилзони” більшою чи меншою відстанню, але звичайно одною стороною обидві вони безпосередньо дотикались. Бувало, що управа табору перебудовувала зони; тоді обидві зони стикались однією стіною. Який сенс? Ішло про те, щоб не гаяти часу при переводі арештантів на працю. Коли обидві зони знаходились одна побіч одної, тоді для переводу людей не треба було конвою, бо сполучені вони були брамою, і досить було лише дижурного надзирателя, який також передавав розрахунок робітної групи на „вахту”. Коротко сказати, на цьому користало начальство, але користав і арештант, бо цеощаджувало йому багато морального терпіння. Там, де була більша віддаль поміж зонами, випадки різних, ворожих арештантові акцій збоку поліційного чинника були на денному порядку. На моїх очах одного з арештантів застрелено із-за марної причини, а багатьох покусали пси, навіть у часі „злібералізованого” режиму.

Обидві зони огорожені були парканом з дощок, що тісно приставали одна до одної, щоб арештанти не бачили, що діється назовні. В тайзі огорожу робили з приписаної висоти соснових паль, бо довіз дощок коштував би забагато, а нерізаного дерева в тайзі досхочу. Над такою огорожею натягували у три ряди колючий дріт у формі дашка, інколи ще й один ряд неколючого з високою електричною напругою. Довкола зони на певній віддалі височили на чотирьох високих ногах будки, т. зв. „вишки”, з доступом

іззовні по східцях. В цих будках день і ніч стояли вартові з т. зв. ВОХР-и (воєнізірованої охрани), озброєні в автомати; їх обов'язок — не допускати до огорожі нікого, а в разі наближення стріляти. За цільний постріл вартовий діставав грошову нагороду і відпустку. (Те саме відносилось до конвоїрів). Обабіч огорожі тяглася широка смуга землі, так звана „бровка”, за якою в напрямі вільної площі стояли засіки з колючого дроту. Цю смугу заскороджували арештанти мотиками і граблями, щоб кожночасно можна було пізнати слід втікача. „Бровка” була заказаним тереном. На краю „бровки” стояли таблички з написом „запретная зона” (в розговірній мові — „запретка”), в деяких таборах з додатком остороги — „Стої, стреляю!”. Вартовий з „вишки” мусів стріляти, коли в'язень наближався на один метр до „запретки”. Людям вартові остерігали в'язнів, коли вони наближались до цієї лінії, але рідко хто з них не хотів „заробити” на смерті арештанта. В одній стіні паркану була вахта, де постійно чергувалися два вахтєори і їх командант, пильнуючи порядку при виході арештантів за зону й при їх повороті; вони вели також рахунок контингенту з докладним записом, де і скільки людей знаходиться в даний час. У таборах, що між „жилзоною” і „рабзоною” мали спільну стіну, вахта стояла біля воріт, що вели назовні і біля других воріт, що вели в „рабзону”. До обов'язку вахтєорів належало також виконання, звичайно вночі, тілесних кар на арештантах, що їх призначало начальство або навіть „надзор”. Тоді вахту обслужував ще конвой.

„Рабзона” вночі спить, у ній тільки сторожі коней чи свинарника, якщо такі в даному таборі знаходяться. Всі інші „роботяги”*) сплять у „жилзоні”. Зранку до вечора гомонить „рабзона”, як вулик з бджолами. Крізь те гудіння проривається командний крик і соковита московська

*) В таборовому жаргоні — фізично зайняті, на відміну від тих, що вміють викрутитися від роботи, і тих, що працюють у канцеляриях; ця група людей звалася „придурками”.

лайка бригадирів та інших „руководітелей работ”. У тій зоні йде безперервна робота арештантів у різних варстатах — кравецькому, шевському, столярському, слюсарському, у кузні, на різанні дров, в „інструменталці”, де „заведующий” (скорочено — „зав”) видає роботягам пили, сокири, мотики й інше знаряддя, докладно нотуючи, що й кому видано, бо все те знаряддя в очах переляканого завжди начальства є зброєю проти нього. Бувало загубленої сокири шукала ціла бригада цілу ніч, при чому в зоні безперестанно відбувався „шмон” по всіх бараках, секціях, конторах. Вранці хтось пригадував, що сокиру визичив для потреб кухні „начальник снабження”. Що для втомлених арештантів пропадала ніч, що декого з них посаджено в ізолятор, декого побито на вахті, начальникові, який визичив сокиру, й за вухом не свербіло.

У „рабзоні” був ще магазин продуктів з „овощехраніліщем” (складом городовини), якщо це був табір хліборобський, як перший мій табір у Маріїнську. У таборах північних частин Сибіру або у смузі тайги, куди привожено городовину з південних районів тільки для потреб начальства, таборового контингенту й собак, на збереження її вистачало „рабзони”, і окремого „овощехраніліща” не будували. Продукція таборів сільсько-господарського характеру йшла для цілого СРСР*).

В цьому місці окремо згадаю про „овощехраніліща”. Це — довгі льохи, куди зсипали картоплю, моркву, буряки, голвні, поруч капусти, що її квасили і в бочках висилали у столицю. З тих продуктів, як сказано, арештанти не користали, для них залишались тільки кінцевого збору примерзла картопля й буряки. Запас тієї городовини закопували у довгі недбало вкриті кіпці, де вона промерзала „на кість”. Але й цю картоплю та буряки видавали

*) На основі моїх інформацій табори „Сиблагу” доставляли туші м'яса, молочні вироби й городовину вагонами до Москви, самі ж продуценти-арештанти з випродукованих силою своїх м'язів варстостей не користали.

дуже рідко, на великі большевицькі „празднікі”. З капусти залишали для арештантів верхні зелені листки, а спідні, білі призначали для великих міст, де звичайний смертник також не міг до таких скарбів досягнути. Кращу городовину діставали ще офіцери і конвоїри; наглядачі і солдати ВОХР-и діставали її рідко, і на таку дискримінацію часто перед в'язнями нарікали.

За будовою „жилзони” були зразу бараки, землянки, згодом менші й більші, в деяких таборових системах навіть поверхові бараки. Під час мого приїзду в Маріїнськ були там лише землянки. Землянка — це є примітивне житло, на три чверті занурене в землю. Будуючи землянку, викопували велику прямокутну яму („котлован”), боки якої і долівку обкладали негрубими дошками. Поверх цього добудовували горішнє обрамлення з грубого матеріалу, в якому вирізували віконця, крізь які можна було дивитися лише з горішніх нар. Поверх цієї споруди накладали дощаний дах, на який насипали глину. Всередині землянки був один або два ряди нар у два або й три поверхи, при чому завжди вогка долівка під нарами вважалася також місцем для сну. Розрахунок на щільність даху завжди виявлявся нереальний, бо дах поростав травою, коріння якої розсувало землю, даючи прохід дощовій воді, що заливала нари. Тоді площа під нарами була найкращим місцем для сну.

В переповненій арештантами землянці ціла долівка була застелена людьми, і пройти до дверей було ділом акробатики. Тоді спати приходилось у такій тісноті, що, коли хтось виходив надвір, мусів, повертаючись, силоміць втискатися на своє місце, зайняте сусідами. Землянка не охороняла мешканця від дощу і холоду, бо випари розігрітої землі, поту, мокрих онуч і одягу змушували навіть тих, що обороняли тезу „від смороду ще ніхто не вмєр”, відчиняти двері й напускати клуби льодово-холодної пари. На горішній частині стін і на стелі землянки з неймовірною швидкістю розмножувався деревний гриб, що його вини-

щити не було можливості. Але все це не вичерпувало не-
вигод нужденного животіння арештантів, коли взяти до
уваги, що вліті десять, а взимі дванадцять годин мусіли
вони сидіти в землянці, освітлюваній каганчиками („кап-
тілками”), які своїм димом доповнювали сопухи. Щоправ-
да, в деяких землянках було й електричне освітлення, але
тільки врядогоди, бо малі примітивні електривні раз-у-раз
псувалися.

У 1946 році вибудовано в Маріїнському таборі великий
барак, до якого з групою арештантів перенесено й мене.
Коли я туди доволікся, всі горішні нари були вже зайняті
шпаною, і я мусів лягти на землі. В бараці були дві великі
печі, але дров нам дано на сміх мало, і розігріті печі було
несила. Надворі був великий мороз з грізним сибірським
вітром, який дув крізь шпари між колодами, не ущільне-
ними мохом або іншим матеріалом, і арештанти поморо-
зили собі обличчя. Мудре начальство на все знайде раду.
Воно звеліло облити барак водою, щоб льодова поверхня
охороняла арештантів від стужі. Експеримент не вдався,
бо струм води, ще поки встиг облити стіну, замерзав. Важ-
ко прийшлося нам тоді зимувати, а допроситися в началь-
ства, щоб нас перевели назад до землянок, було немож-
ливо. Тоді багато цивілізованих людей Заходу повірило
в те, що краще жити в смороді, як замерзати на чистому
повітрі.

На щастя, я важко захворів і мене примістили в стаціо-
нар під опіку доброї людини, лікарки Любови Ісааківни,
також арештантки, що щиро взялася за моє лікування. Це
було моїм порятунком. Чотири з половиною місяці ніхто
мене не тривожив, і мені було добре з моєю недугою: я жив
у теплі, спав, не турбуючися „падйомом”, міг їсти досита.
Тим часом у таборі відбувалися великі зміни, про які я до-
відувався від новаків. Відправлено кілька етапів, що з них
деякі змінювали положення арештантів на трагічне. Мене
захищала моя опікунка Любов Ісааківна. Сибірська провес-
на в Кемеровській області була тоді доволі довга і ареш-

танти мусіли йти пішки, бо вози грузили в болоті по осі, а в районах, куди їх перекидали, не було залізничних ліній. З одного такого етапу попав до стаціонару дряхлий старичок, пройшовши 60 кілометрів пішки по болоті, що сягало інколи до колін. Він захворів на запалення легенів і, як непрацездатного, начальство відіслало його у Маріїнськ.

По видужанні пішов я шукати якоїсь праці, бо, розвантаживши табір, начальство не терпіло безробітних. Не маючи праці, я міг потрапити на етап, а побут у Маріїнському таборі не був найгірший, бо не було при ньому „подсобного господарства”, лісів (в цій частині Кемеровської області тайгу вже давно вирубано), не було фабрик, і держався він працюю своїх робітень: столярської, кравецької й „пряділки”, що виробляла негодящі шкарпетки й рукавиці на експорт до Польщі. До перших двох я не надавався, до третьої прийняв мене висококультурний бригадир, з фаху лікар. Він дістав для мене затвердження на цьому місці і крив мене, мовляв, я добрий робітник. Так з поміччю доброго чоловіка я втік з очей начальства.

Керівні робітні сили в Маріїнському таборі могли без сорому вважатися спеціалістами свого діла, хоч на волі працювали за іншим фахом. У столярні був „завом” чех — інженер, у кравецькій і шевській робітні — кваліфіковані майстри, у „пряділці” люди різних звань, тепер знавці свого ремесла.

Мені йшло про змеханізування скоординованих рухів рук і ніг при коловоротку. Це мені пощастило осягнути, і хвилева нагінка одного типа на мене не вдалася, бо мій „зав” представив мою продукцію начальству, і воно мусіло прийняти її, як „стандарт”. Прикрою річчю було тепер для мене харчування; його якість і кількість були без порівняння гірші від стаціонарного, що його завжди старалася лікарка для мене поліпшити. Харчі приходили до нас хлюпотно. В цьому „переднівку”, мабуть, нічого в таборонній магазин не поступило, і начальство собі порадило:

нам давали тоді двічі на день юшку і вполудне ще щось густіше, що називалося „второе”. Якісно одна і друга страва були жажливі. Юшку варено з хопти, що її збирали робітниці-арештантки по межах і під тинами. Це була ані лобода, ані кропива, і навряд чи могла б їсти такий корм навіть невибаглива корова. До того ж траплялися в тій дикій сумішці будяки, що ми їх викидали з рота, наколюючи собі язика й піднебіння. „Поварові” доставляли вже підготований до варення сирівець, що являв собою порубану на ковбицях хопту (цю роботу виконували дроворуби), і він не мав часу цей сирівець перебирати. Отже „повар” був невинен, і шпана несправедливо грозила втопити його в окропі так, як зроблено в одному з таборів. На щастя „повара” випала йому важка недуга, і в такий спосіб він викрутився від помсти злочинців.

„Второе” становили кишки рогатої худоби, що їх нам присилали з сусіднього табору, де тоді її різали, при чому м'ясо і шкури висилали в Москву, а кращі внутрішні частини в сусіднє місто на продаж. Ці кишки приходили ніби вже очищені, та коли наш кухар, не повіривши цьому, хотів їх перемити, а начальник „снабжения” застукав його на цьому, — бідолаху присудили на сім діб ізолятора за „срив роботи”; вдень він працював у кухні, а на ніч ішов до ізолятора. Інколи для приправи привозили до нашої кухні кілька відер крові, що таборова юрба вважала за великий осяг, хоч у тій крові було багато шерсті. Мене млоїло, коли я їв те страшне їстиво, але порадити на те не було змоги.

ТРЕСКА, ДИКИЙ ГОРОШОК І КИШКИ З ШЕРСТЮ . . .

Хоч я ніколи не прив'язував ваги до їжі, і хоч не вважав у своєму підневільлі трагедією той стан, коли не було що їсти, бо я привчив себе до голодівки й міг без їжі обходитися далеко довше, як мої спів'язні, не змовчу цієї справи, що для читача у вільному світі може доповнити картину большевицької неволі, спрямованої на виразний

геноцид. Для повноти образу почну з харчування в'язнів у тюрмах.

В КПЗ, отже у віденській тюрмі, їли ми розмірно непогано, бо харчуванням займалася большевицька армія, немилосердно обдираючи австрійське населення. Щоправда, з'їдали ми „останки, що падали зо стола пана” — тюремної служби, але були ситі. Одне лише нас дразнило: нам давали страву на сконфіскованих у мирних громадян тарілках, яких ніколи не мито, а нам самим не дозволяли це зробити з тої простої причини, що у Відні тоді були зруйновані всі водопроводи. У тюрмі кинулася дизентерія, і коли ми, арештанти, зчинили крик, нас поставили „на дісту”: давали двічі на день по півлітри вивару з якихось круп, обіцяючи поліпшити харчування, коли кривава дизентерія припиниться. Проте, вона тривала аж до кінця мого перебування в КПЗ. Чи були смертні випадки з тієї недуги, не можу сказати, бо я не мав ніякого контакту з іншими арештантами. Раз тільки мене помилково завели після допиту в загальну кімнату, де я познайомився з одним американським громадянином, що був дуже небезпечно хворий на дизентерію.

В тюрмах харчування було не стандартизоване. В Луб'янці не скористав я із харчу, що його виписала на мою вимогу якась жінка-енкаведистка, бо мене швидко перекинули з першого поверху, де я просидів зо дві години, вниз, у „бок-си”, і щойно там з'їв я дві миски пшоняної каші. Наступного дня мене забуто, так що я не можу мати ясного уявлення про якість харчу в тій тюрмі. Вже в таборах довідався я, що та тюрма була свого роду „потьомкінським селом”, що ним демонстрували большевики перед приїжджими „інтуристами” гуманність своїх карних закладів. За інформаціями давніх в'язнів, харч у Луб'янці був бездоганний. Чи так було в підземних казематах, можна сумніватися.

Справу харчування в Лефортовській тюрмі міг я вже добре дослідити за час мого там перебування. Харч був

там дуже скупий. Вранці діставали арештанти півлітри окропу, одну грудку цукру і пайку хліба, що мала вистачити на цілий день; вполудне давали миску капусняку з куснем сушеної риби, що її арештанти називають „колгоспною рибою”, мовляв, тільки в колгоспі може так риба висохнути. Добріші коридорні казали „роздатчицям” доливати арештантам ще по кілька ложок останків юшки на дні кітла. Мені в цьому відношенні пощастило. Зразу був у моїй камері, як третій, згаданий вище Поляк, обвинувачений як шпигун англійської розвідки. Коли він відійшов, прийшов на його місце Німець, обвинувачений в організації повстання в Семигороді. Обидва вони діставали офіцерський харч, якісно й кількісно незрівнянно кращий, і добровільно ділили свою порцію на три частини поміж усіма трьома мешканцями камери. За це ми, себто Москаль-полковник і я, ставили до поділу свої мізерні порції „щей”. Коли дозріла городовина, на місце квашеної капусти прийшла свіжа, але якісно харч не змінився.

В Бутирській тюрмі харч неначе покращав, бо давали нам на обід дві страви („первое і второе”), при чому навіть змінювали страви. Кількість хліба залишалась та сама, що в Лефортові. На вечерю й сніданок давали окріп. В Бутирці арештанти пильно контролювали порції хліба, щоб не відривали від неї „приколки” — патичком притвердженого кусочка для вирівняння приписаної ваги. За таку „приколку” йшли інколи рукопашні бої, що для заінтересованих осіб закінчувалися звичайно ізолятором. Старший камери вів докладний рахунок тих, хто дістав уже „пайку” з одним, а хто з двома припеченими боками. За неточність того рахунку йшли на старшого доноси, після чого його з-правила усували, а то й садовили до ізолятора. Старі рецидивісти дивувалися, чому я залишаю це питання поза інтересом, чому мені байдуже, хто взяв мою пайку з „припьюком”. Хоч я вже успів вийти із стадії насичення, бо моя неволя вже тривала доволі довго, мене ще можна було позбавляти їжі на день чи навіть два, і я ще не робив

з того приводу гострого рекурсу. Це вже пізніше, в таборі, рішив я вправлятися в голодуванні і після важких вправ дійшов до високих досягів.

У Красній Пресні харч знову трохи покращав, бо арештантів мали відправляти в етап і їм належався етапний харч. Там одержували ми харч двічі на день: не рахуючи гарячої води на сніданок, юшку і „второе” на обід і юшку на вечерю. Порції хліба були також етапні, по 600 грамів, але хліб був далеко гіршої якості. В перших днях почував я себе ситим, але за тиждень цього було навіть для мене замало. Тоді вже почав я думати про потребу привчити себе зносити голод. За хліб не йшли там такі спори, бо свою пайку кожен діставав на руки, так, як в Лефортові.

Під час 12-денного стапу я не їв майже нічого з описаних вище причин, але бачив, що давали іншим і що віддавав я сам за куплені лахи. Етапники діставали двічі на день варену кашу, вранці 600 гр. хліба, дві ложки цукру й 100 гр. солоної риби. В порівнянні з тюремним харчем було це кількісне покращання, але жажлива стужа вимагала ще більшої кількості їжі для підвищення температури тіла. Моя примусова голодівка в той час довела мене до повного вихудіння.

В таборах харчування менш-більш стандартизоване, хоч і тут бували відхилення, що залежало від багатьох обставин: характеру відношення начальника табору до в'язнів як робочої сили, сприту начальника „снабжения”, можливостей доставки харчів, відсутности чи наявности „подсобного хозяйства”, врешті — і це може найголовніше — господарської якості таборової системи і самого таборового пункту. Якщо начальник у своєму минулому був землевласником, що користувався найманою робітною силою, тоді він розумів, що голодний робітник зробить менше й гірше, а ситий більше і краще. Якщо начальник поставання з походження був хліборобом і був проворним, тоді вмів він добиватися кращої якості харчів і більшої їх кіль-

кости. Коли ж обидва ці начальники виходили з міського шумовиння, тоді вони не вміли й не хотіли це діло продумати й налагодити. Ясно, що ці міркування не є одиноким виясненням справи, бо не згадував тут я про особисті прикмети людей, що нею відали, не згадував про їх національність та ін. Якість харчу залежала також від можливостей доставки: якщо табір був близько залізничного шляху, тоді й доставка харчів ішла легко; лежав далеко від доріг, особливо водних (коли вони в даному терені одинокі упродовж року), тоді в'язням приходилося інколи, щоб не вмерти з голоду, жититися травою і всяким хабаззям. В такі періоди зникали з табору коти, м'ясо і навіть шкури яких ставали їжею. З псами було важче, бо, як таборових сторожів, начальство високо їх цінило. Проте бувало, що якимсь псом „без зайняття” начальник заохочував в'язнів до реченця виконати важку роботу. Цікаво, що шпана вважала псяче м'ясо великим здобутком навіть у неголодний час.

На якість харчу мали вплив і геогосподарчі моменти: якщо табір чи таборова система знаходилися в смузі хліборобській, харчування було назагал краще, якщо в тайзі чи тундрі — гірше. В надморській смузі основним харчем в'язнів була риба.

За час мого 10-літнього підневілля харчування в таборах кілька разів змінювалось, але не в якісному, а в кількісному відношенні. Щоб до цього питання не вертатися, розгляну його тут, беручи до уваги саме цей десятирічний період.

Початок мого побуту в Маріїнському під оглядом харчування, якщо йде про першу сибірську весну-літо, я вже описав. Але після півріччя мого там побуту кількісно харч збільшено, отже, теоретично беручи „поліпшено”. На самих початках ми одержували тільки раз на день їжу, в обід, і то тільки одну страву — рідку юшку, переважно з дикого горошку, подібного до нашої вики, з легким гірким смаком. На ділі це був вивар з горошку, бо густішу його

масу залишали в кухні, куди ми не мали доступу. Арештанти бачили, що горохову гущу в відрах виносили псарі за зону і ставили за воротами. Хто їх забирав, цього прослідити не вдалося. Свиней на цьому „лагпункті” тоді не було, а таборові собаки навряд чи їли б горох. В кожному разі цієї горохової гущі ми не діставали. Замість цього вивару з вики привчали нас до вареного житнього зерна. Шлунок з трудом зникав до цієї страви, що спричинювала розвільнення. Легше переносили ми житню муку, але й вона діяла так само, як зерно, бо її не варили, а тільки заливали гарячою водою. Довкола Маріїнська були самі хліборобські „лагпункти”, куди наших арештантів кликали на поміч, але звідам нічого наш табір не одержував. В цей самий час діставали ми порцію хліба вагою в 400 грамів і ложку цукру. Поза тим ми повинні були діставати двічі в день окріп, але „кип’ятілка” була завжди в стані ремонту і ледве закривала воду. В кухні заварювано воду тільки для потреб начальства — головно конвою і надзору. Коли ж „кип’ятілку” справлено, тоді окропу давали нам тільки половину норми, яка миттю щезала, бо тоді почали давати нам по 100 гр. морської риби, і шпана окропом гасила спрагу. Ми, фраєри, мусіли задовольнитися холодною, що її було подостатку в бочках у бараках, дармащо була вона брудна, бо шпана немитими після риби миска ми зачерпувала собі або й пила воду безпосередньо з бочок. Ніякі переконування тут не діяли, бо на те вона — шпана.

— Што?! Вади тебе жалко, падло? — можна було почути в таких випадках утерту відповідь.

Морська риба, головно камбала і треска, рідше тюлька, своїм смаком і запахом наповнила все в бараці, „суп”, хоч і без риби, смердів перестоялою рибною юшкою. Перед сибірською весною-літом (ці дві пори року в тій частині гльобу так тісно між собою злучені, що ставити їх нарізно не можна) харчування в таборах „покращало”, і нас, як я вже писав, почали кормити хоптою. Тоді то появилося „вто-

роє” у формі нечищених кишок і крові з шерстю. Коли б харч не був такою вартістю, що безпосередньо торкається фізичної сторони людини, а щойно згодом виступає як вартість вищого ряду — смаку, можна було б легше теоретизувати. Але забудьмо про такі далекі від фізичних якостей вартості їжі і спробуймо й тут, так би мовити, на маргінесі цих явищ знайти їх теоретичні підстави.

Поява „першого” і „второго” була переломовою добою в справі харчування арештантів. З того часу не поверталися вже до одної страви, але додали ще їжу вранці й ввечері. Не треба, однак, думати, що поліпшення харчу було вислідом якихось гуманних почувань „власть імущих” в тій країні жаху й голоду, — з’явилося це як вислід баянсу роботи і добутих тією роботою вартостей. Биявилося, що людей є багато, а вироблених ними вартостей розмірно замало. До таборів понаїхали з Москви комісії і звеліли лікарям дослідити причину цього. Заінтерпелювані в’язні справедливо пояснювали це злим і скупим харчем, лікарі ствердили надзвичайно велику смертність серед арештантів, великий серед них процент хворих на дистрофію, пелягрю й туберкульозу. Фінвідділ занотував великі видатки на стаціонари. Висліди усіх цих дослідів показали справжню причину лиха: недоїдання. Що Москва не змінила свого відношення до мільйонів арештантів, видно з того, як скупо й помалу збільшувано для них кількість харчів. Большевицька верхівка задовольнялася кількісним, а не впарі з тим якісним вирішенням справи. У Маріїнському таборі генерал ГУЛАГ-у на оправдані скарги арештантів сказав: — „Де ви, собаки? В санаторії? Ми вас держимо не для вашої виробітки, але для того, щоб всі ви тут подохли. Чим скоріше це станеться, тим краще для нас”. — Подібні відповіді давали нам також усі нижчі „чини” таборової команди, але їх ми не брали поважно. Заява генерала ГУЛАГ-у була вже авторитетною. Проте вислід дослідів був вирішальний, бо одно — говорити „з глибини душі”, а щось інше — розважити цю саму проблему в ля-

бораторії розсудку. Ці розважання мусіли привести большевицьку верхівку до висновку, що масове вбивство недоцільне, коли брати до уваги заплановане здобуття світу. Очевидно, без живих людей при цьому не обійдеться. Так чи інакше розумувала собі большевицька верхівка, до якісного поліпшення харчу не дійшло. Советська дістичка сперлася на кальорійних вартостях кожного продукту, і, формалістично вираховуючи кількість кальорій, потрібну щоб вдержати арештанта при житті, встановила, що понад означену кількість він їх не потребує. Не потребує — і не дали!

У 1947 році вже майже по всіх таборах їжу давали тричі на день — вранці, в обід і ввечері. На сніданок була юшка (пересічно літра), в обід дві страви, півлітри юшки та 200-300 гр. т. зв. каші і на вечерю — юшка. Все було до зануди одноманітне й несмачне. В різних таборах число грамів юшки на обід і на вечерю змінювалось. Реєстр страв, що про них я згадав, треба доповнити магарою — дрібною кашею, подібною до грисіка, але, як ствердили лікарі, без поживних вартостей і без смаку. Цю магару молотили з якоїсь дикої сибірської трави. Поза тим інколи привозили гречану кашу, і тоді в таборі була велика втіха. Також привозили іноді оселедці і навіть м'ясо диких сибірських кіз, дуже смачне і без запаху дичини. Це було, коли довелося жити мені вже в тайзі, в системі ОЗЕРЛАГ-у. Чи не з диявольської злоби, цей цінний продукт відкривали в бочках і залишали так в теплих магазинах, поки він, позеленівши, не починав смердіти. Тоді приходив начальник „санчасті” і виписував цидулку: „Пригодно для вторих”.

В'язні, які працювали як службовці МВД і ГУЛАГ-у, розказували мені, що в документації, яка зберігалася, нас, арештантів, означувано назвою „вторие”, а тільки в тимчасовій документації називали нас так, як у низових клітинах „заключонние” (зк). Цю хитру штучку пояснювали вони так: большевицька влада скрізь за собою замітає сліди, рахуючись з можливістю, що колись прийдеться за свої

жахливі злочини відповідати. Для цього большевики стараються переконати світ у своїй гуманності. Не знаю, скільки в тому правди, але все, що було мені доступне з актів і реляцій, вказувало на вірогідність цього ствердження. Наведу ще такий факт. Коли большевики вивозили в далекі околиці свого царства родини раніше арештованих осіб або запідозрених у співучасті з арештованими, вони, на якомусь етапі їх подорожі, давали підписати їм „прохання” до Сталіна чи Верховного Совету призначити їх на роботу в околицях ССРСР, які влада вважатиме за відповідне. В тому ж „проханні” депортовані мали звертатись до влади з проською залишити їх в тих околицях на 10, 20 років або на ціле життя. На такому „проханні” була аднотація влади, де петент і його родина називалися „вторие”. Цей диявольський документ багато чого розкриває з большевицької брехні.

Ось кілька прикладів із страшної дійсности. Вивезений із Західної України селянин мав дома 5 моргів землі, що з неї годував він свою рідню і дітей. На Сибіру пішов разом з малими дітьми рубати ліс. Там помер, померла його донечка 10-и років, а меншого сина кудись повезли. Другий приклад: вивезено в Казахстан скарбового радника і його хвору дружину. Він рубав ліс, вона — пасла верблюди; обоє там померли. Третій приклад: вивезено жінку-вчительку разом із малим синком на роботу в копальні вугілля. Від непосильної роботи вона померла, а хлопчика забрали не знати куди. Таких прикладів жажливого знущання над людиною можна було б наводити мільйони, і всі вони вбрані большевиками в форму цинічної брехні, і про всі ці факти світ, що пишається своєю гуманністю, мовчить. „Де злочинець?” — питалися часто арештанти, і бачили його не лише в безпосередніх спричинниках мільйонів людських трагедій, але і в тих ситих і задоволених з життя егоїстах Заходу, що мовчать, ба навіть виправдують це злочинство.

Тепер вертаюся до справи харчування в'язнів. Привезли одного разу м'ясо диких кіз для сторожових псів, зберігали його в бочках у холодних частинах магазину. Один із „собачників”, вкравши псам два куски м'яса, приніс мені частинку. Я був щасливий, що міг з'їсти це м'ясо, скриваючись з ним, як з великою цінністю. М'яса, призначеного для „вторих”, я ніколи не доторкався, ба навіть не ходив тоді у „столовую”. Арештанти, які не могли здержатися від ризиковної їжі, блювали, хворіли на криваву дизентерію і багато з них умирало. Сморід гнилого м'яса загніздився в цілій зоні, ним пересякли бараки, наша одежа, і ми просили Бога, щоб урешті харч цей скінчився і прийшла хоч би житня мука. Таке саме було і з зіпсованою рибою, тільки затруєні нею частіше вмирили. Дехто з розпуки радив підпалити магазин, щоб ці „дари” згоріли разом з магазином, але ніхто не відважився виконати цей плян. Я привчився голодувати, і мені тоді вистачало порції хліба та юшки. Начальник „санчасті”, не маючи відваги виступити проти начальника табору, звелів мочити м'ясо в розчині „марганцівки”, хоч напевно розумів, що йде тут не про бактерії, а про трійливі речовини, проти яких цей охоронний засіб не може допомгти. М'ясо врешті з'їли і радо прийнялися за житню муку.

Нижче подаю на порівняльній таблиці ріст кількості харчових продуктів, що їх одержували арештанти в 1945 і 1950 роках. З найважливіших продуктів давали денно в котел або на руки:

в році 1945-му	в році 1950-му
м'яса — 20 гр.	м'яса — 30 гр.
риби — 50 гр.	риби — 75 гр.
товщу — 10 гр.	товщу — 20 гр.
цукру — 17 гр.	цукру — 27 гр.
круп або муки — 120 гр.	круп або муки 120 гр.
хліба — 400 гр.	хліба — 800 гр.

У реєстр продуктів, що їх мали одержувати в'язні, входили ще й картопля, городовина тощо, але ми їх майже

не бачили на очі, бо на основі якоїсь інструкції начальник мав право давати інші продукти „тієї ж кальорійної вартости”. Проте, ресстр висів у їдальні і навіть у бараку. В деяких таборах в ресстрі було ще подано, скільки людина потребує кальорій. Отже протестувати проти тої чи іншої страви не то практично, але й теоретично не годилося б.

Деякі розсудливі начальники заводили у своїх таборах помічні господарства, в яких плекали городовину, годували свиней і таким чином підкормлювали арештантів. Цим вони не тільки здобували можливість вимагати ефективнішої праці від до певної міри ситих в'язнів, але й — без спеціального до того наміру — облегшували арештантське життя. Інші начальники старалися їх наслідувати дешевим коштом. Наприклад, начальник табору, де перебував я, скликавши нас у їдальню, оповістив, що купить кілька поросят, яких треба буде вигодувати нашими засобами, і тоді ми матимемо кожного кварталу додаток у вигляді сала і м'яса. В'язні зраділи й без спротиву погодилися не брати з їдальні недоїджених порцій хліба. Свинки підросли, і вже можна було якусь із них зарізати. Було це під „празднік октябрської революції”, і оптимісти гострили собі зуби на сало і м'ясо. Тоді скликав нас начальник і сказав, що сусідній табір просить позичити йому дві свинячі туші, а за це зобов'язується віддати взимі на одну тушу більше. „Ви, — сказав начальник — на цьому нічого не втратите, навпаки, заробите, бо тепер дістанете з зарізаної свині тельбухи, а взимі чисте м'ясо”.

Ми не могли протестувати й мусіли погодитися на пропозицію начальника. Все ж таки, комбінували ми, тепер з'їмо трішки сала, а може й кишок, бо деякі арештанти приобіцяли дати із одержаних з дому посилок гречану кашу. Але все це було великим обманом. Зарізана свиня зчезла, а ми дістали відро крові. „Злобні язики” говорили, що свиня поїхала на санях до хати начальника, і там слід її згубився. Дальші свині також пропали, бо контингент табору в цілості переведено до нового табору за 32 кіло-

метри. На запити відважніших арештантів, що буде з нашими свинками, начальник відповів, що їх вже повезли туди, куди їдемо й ми. Розуміється, свиней в новому таборі не було. Так і не довелося скуштувати нам сала. Замість товщів, про які згадувалося в реєстрі, дали нам три бочки найгіршої олії — осадку з насіння бавовни, яким смарують трактори і вози у колгоспах. Бавовникова олія і вряди-годи мініатюрні кусочки сала вагою в 20 гр., які давали мені в стаціонарах, — оце було все, що я бачив на проїзді 10-річної псеволі.

Харч звичайно поліпшувалося на советські „празднікі” — на 1-го травня, іноді й наступний після того день і на 7-го листопада з наступним днем. В ці дні начальники були щедрі: з-правила харчували нас тричі на день, при чому на обід було навіть три страви — юшка, каша, кусок м'яса вагою 20 гр. і кисіль, на вечерю — юшка і каша. Тоді багатьом арештантам даровано дрібні провини і не стосовано ізолятора за будь-що.

ІСПАНА І МОСКОВСЬКІ „ГУМАНІСТИ”

Тепер занотую деякі події, що мали місце в Маріїнському таборі, і постараюся відмітити те, що характеристичне для советських умов життя.

Другого дня після того, як я виволік ноги з землянки, рішився я піти до амбуляторії, щоб добитися переведення мене у стаціонар. Ідучи таборовою доріжкою, мусів вступитися і пропустити віз. Мимоволі глянув на воза — і мене облив холодний піт: на дошках, що на них возять гній, лежало скривавлене жіноче тіло, прикинене недбало соломкою. За возом бігла шпана з реготом і вигуками. Близько вахти її зупинено, і вона залишилась стояти на доріжці, щось вигукуючи і регочучись. Я поволікся в напрямі амбуляторії. В передсінку сиділи два арештанти і з зворушенням розмовляли про ту нещасну жінку, що її криваве тіло повезли на вахту. Я мусів дождатися, коли прийде лікар, і попросив їх роз'яснити трагічну історію. Ось що во-

ни мені розповіли: У таборі була одна гарна дівчина-Українка (як пізніше я довідався — дочка священика з-під Тернополя). Бандити хотіли її знасилувати. Бідна дівчина втікала, куди попало, інколи захищали її добрі люди. Але бандитам таки вдалося знечев'я допасти своєї жертви, затягнути за один з бараків і закнеблювати їй уста, щоб заглушити крик. Коли хтось заглянув за цей барак, її вже знасилувала згряя бандитів. Зомлілу поволікли наглядачі в ізолятор, де вона й повісилася, зробивши собі зашморг із сорочки. Коли про смерть арештантки довідався „оперуполномочений”, він, не вдумуючись у причину самогубства нещасної, заявив коротко:

— Б... ді б... ская смерть.

Останній акт невольничої дороги арештанта завершується, коли лікар при секції тіла розріже його шлунок, нирки, печінку, селезінку і погляне на мозок, знявши череп. Позшиване тіло везуть на вахту, де один з дижурних молотком розбиває трупові голову. Потім укладається з цього акту протокол за підписом начальника вахти й дижурних, протокол долучається до протоколу секції тіла, і аж тоді арештанта, що досі був предметом власности таборового пункту, списується з інвентаря. Оцей кінцевий акт арештантського шляху пройшла і нещасна дівчина, що її так безжалісно осквернили московські бандити, а їхній злочин зафіксував „вірний пес революції”, як з гордістю називають себе большевицькі опричники. І при цьому треба пам'ятати, що сталося це під час „відлиги”, коли не саджали нас за будь-що в ізолятор, не стріляли за дрібницю, хоч з найменшої причини лаяли брутальною московською лайкою.

Цей період „відлиги” був епілогом духового розгублення большевицької верхівки, що наступило в початках війни. Щойно повна й беззастережна поміч західніх держав, які запопадливо рятували СРСР від неминучої поразки, дала можливість цій верхівці опанувати внутрішню ситуацію, що в 1941 році за малим не привела до повного

розвалу таборів. У 1946 році, в січні, отже тоді, коли я мав нагоду побачити жахливий кінець трагедії невинної жертви большевицького божевілья, поталанило мені дістатися на три тижні у стаціонар, де зустрівся я з двома советськими офіцерами, летуном і танкістом, які в стані зденервування стверджували прикладами повне знищення німецькою зброєю большевицької авіації й танкового парку. Це, — казали ці офіцери, — дало змогу Німцям без труднощів просуватися вперед. І якби спантеличений перемогами Гітлер, позаздривши славі маршала фон Бравхіча, сам не обняв головного командування німецькою армією й не наробив необчислених помилок, а Америка не забезпечила СССР зброєю, харчами і всім іншим, потрібним для ведення війни — доля большевизму була б припечатана.

— Засліплені керманичі політики Заходу, — обурювались офіцери, — не хочуть розуміти, що врятована ними, далеко грізніша від Німеччини, советська гадина, очунявши від удару, підготовлятиме тепер зброю для знищення всього західного світу. Це або зрада в користь СССР, або божевілья, що жене вільний світ в пащеку комуністичного молоха!

Обидва ці офіцери кричали так, що добра Любов Ісаківна викликала їх до себе і загрозила виписати з стаціонару, коли вони не перестануть обговорювати такі речі, які можуть викликати зайві коментарі й довести до прикрих ускладнень і її долі. Хворі були певні, що на тому ця історія й закінчиться, але знавці підсоветського життя пророкували щось гірше. І вони не помилились. На другий день офіцерів викликано до „оперуполномоченого“, а через три дні обидва вони виїхали до карного табору. „Старожили“ віщували їм недобру майбутність. Любов Ісаківна двічі ходила в цій справі до контори, і кожного разу верталася глибоко схвильована.

У стаціонарі познайомився я з московськими інтелігентами дореволюційних часів, що їх арештувала советська армійська контррозвідка у Фінляндії, Болгарії, Чехії і Юго-

славії. Були це глибоко перелякані люди, які проклинали свою долю і себе за те, що, повіривши словам большевицької пропаганди, не чкурнули в початках війни на Захід. Вони боялися одверто молитися, хоч — за їх же словами — були віруючими людьми; вони вважали, що я роблю нерозсудливо, не скриваючись із своїми переконаннями.

— Не дуже розумно робите, Антоне Петровичу, — казав один з них, — треба ховати свої інтимні почування.

— Маліся втай! — додавав другий.

Я з ними не сперечався, але й не міняв своєї практики.

Щоб не заходити в небезпечні балачки, ці люди вели кожного дня „академічні спори” на різні теми, обстоювали свої погляди в таких справах, що не варті були „ламання копій”. Бувало висуне хтось із них питання, звідкіля пішли назви „юліянський” і „григоріянський” календар. Поділяться на дві ворожі групи і малоцщо не стають до рукопашного бою. Хтось виступить посередником:

— Товариші, не варто спорити так гаряче, ходімо на суд арбітра. Послухаємо, що скаже Антон Петрович.

Усі погоджувалися. Але я не хотів встрявати поміж них. Робіть, мовляв, що хочете. Проте, вони наполягали, і я мусів виступати як арбітр.

Із так званої клясичної московської літератури, а зокрема з писань Максима Горького, я знав, що Москалі люблять „словоблудіє”. Я сказав, що назва „юліянський” походить від Юлія Цезаря, а „григоріянський” — від папи Григорія, не пам’ятаю котрого. Тут обидві партії виступили вже проти мене. Вони вважали, що слово „юліянський” може походити лише від Юліяна, а від Юлія мало б бути „юлійський”. Я мовчки повернувся до стіни, не бажаючи з ними спорити. Вони пробували спровокувати мене на розмову, бо чим більше, мовляв, дискусантів, тим цікавіше. Я заявив, що хочу спати. „Треба користати з можливости сну, поки не виписали із стаціонару” — порадив я їм. Але вони вели боротьбу доти, аж поки лікарка не наказала нічну тишу.

Іншим разом завели спір на тему, хто поставив пам'ятник Петрові I в Петрограді — ну, тепер Ленінграді. Називали імена різних скульпторів, і на мою заввагу, що автором пам'ятника був француз Фальконет, не погодилися. Хоч ці спори були безцільні, вони давали деякі відпруження, і я, слухаючи їх, відпочивав.

Мене зацікавив один із групи цих колишніх офіцерів царської армії. В нього було чисто українське прізвище і він знав непогано українську мову, хоч вимовляв слова в болгарській фонетичній базі. Він вважав себе „русским челевском”. У розмовах зі мною цей офіцер пригадував багато такого, що йому, коли він був ще хлопчиком, розказувала бабуня, яку довколишні пани називали „козачкою”, бо вона говорила тільки по-українськи. В його роді, казав він, були козацькі сотники, осаули, навіть двоє кошових. Я просив його персповідати мені ці історії, що за кожним повторенням набирали крові, ставали тепліші. Потім він сам з очевидною приємністю повторював їх.

— Легше було б мені каратися за прадідівську кров, як за форму царського офіцера, — сказав він одного разу.

Моє здоров'я не поправлялось, і лікарка добилася дозволу перевести мене в півстаціонар. Це був для мене великий осяг. Звідтіля міг я деколи вийти на прохід, побачити людей. Під час одного проходу довідався я, що до нашого табору прибули львівський митрополит Йосип Сліпий, єпископ для Полісся, Підляшшя й Волині Чарнецький і українсько-католицький мітрат з Берліну о. Вергун. Незадовго перед тим всі вони пройшли слідчі арешти і дістали присуд. Коли я вже очунав з терпінь у слідчій тюрмі і почав опановувати себе, вони три ще переживали конечно в большевицькій диявольській тюремно-таборовій ситуації духову депресію. Митрополит здебільша мовчав, шукав самотности і молився. Єпископ Чарнецький голосно потішав себе й оточення тим, що Господня поміч недалеко, бо сатана вже став на вершині своєї злости. Отець Вергун бачив усюди націлені в його голову автомати.

Я вже знав тих нечисленних Українців, що раніше від мене попали в большевицьке пекло, і поспішив з ними із духовою поміччю великим „новакам”. Це була найкраща ролля, що їм могли виконати щирі співв'язні супроти тих пришельців, які лежали потоптані чоботом большевицького опричника.

Прийшла сибірська весна-літо, пригріло сонце, і вже можна було посидіти на клаптику травички й поговорити про те, що всіх нас боліло. Начальство табору забажало поглумитися з митрополита і призначило його асенізатором. Двох інших духовників не зразу досягла їхня рука, бо вони, як хворі, лежали в стаціонарі. На щастя, з найближчим етапом приїхав один чоловік, який випросив собі у начальника місце асенізатора, як практик у цьому ділі (за цю роботу давали подвійний обід). Мерщій зорієнтувалися добрі люди й постаралися зайняти митрополита у пряділці під орудою дуже культурного бригадира. Був це поляк, лікар, який, однак, не хотів працювати за фактом, знаючи, що в таборах становище лікаря-арештанта дуже тяжке, коли він має совість і не хоче помагати начальству знущатися над беззахисними в'язнями. Цьому Полякові коштувало багато труду, поки вдалося викрутитися від обов'язків ординатора. Та це річ нецікава, цікавіше, як поводити він себе на посту „руководителя работ”. Обов'язком бригадира було не тільки добиватися виконання пляну, але й викривати „вредітель” та „злосніє елементи”, що діють на шкоду Советського Союзу.

Советська влада опанована вічним підозрінням, що її громадяни є ворогами СРСР. Їх бачить влада всюди, на кожному відтинку життя. Внаслідок цього — нечувана й невидана в історії маса в'язнів, екзекуції, депортації, море сліз і крові, безмежна нужда. Тому советська влада мусить держати найбільшу в світі поліційну армію і стосувати нелюдський терор. Цьому питанню треба було б присвятити окремий розділ, але на цьому місці я хочу ви-

яснити лише питання можливості існування в цій системі виймкових бригадирів.

Коли ціла держава побудована на примусі й узаконеному кривдженні людини, то й бригадири, що мають виразно окреслене відношення до в'язнів, мусять бути організовані так, як частка поліційної машини; вони мусять бути ворожо наставлені до інших арештантів, мусять доносити про всі промахи, хоч би й були переконані в тому, що даний арештант чи група арештантів не мають ніякої вини. Практично беручи, вони повинні свідомо перебільшувати недоліки, а не виправдувати їх. Тоді вони — „на своєму місці”, тоді начальство має до них „довір'я” (це останнє слово беру в лапки, бо це не означає довір'я в європейському значенні цього слова, це — тільки тінь цієї чуттєвої вартости). Таке становище повинен був зайняти кожен арештант, що його начальство поставило як наставника над іншими в'язнями. Отже, такими повинні були бути „старші барака”, „звеньєвіс”, вся зграя інших наглядців, навіть „днівальніс” (сторожі чистоти й режимного порядку). Проте, таке становище волів узяти згаданий лікар. Він знав, що як лікар-ординатор він мусітиме кривдити арештантів, навіть причинятися до їх фізичного знищення, з наказу начальника не звільняючи з роботи хворих людей, тоді як на становищі бригадира все таки зможе вибратися, не спричинивши нікому шкоди. На це такий приклад:

Щокварталу відбувалася в таборі виробнича нарада, на якій бригадир у приявності начальника звітував про роботу бригади, про виконання пляну і т. п. При цій нагоді бригадири валили на голови арештантів, членів своїх бригад, гори наклепів, інсинуацій, навіть оскаржували їх у зраді Советського Союзу. Тоді приїздив суд, і невинним арештантам, що на роботі вимотували з свого слабого організму останні сили, давали „добавочний срок”, іноді у висоті навіть первісного присуду.

Лікар-бригадир знайшов на це спосіб. Він пильно нотував у пам'яті прізвища тих арештантів, що їх покликано на етап і вивезено кудись, навіть тих, що вже померли, особливо, коли померли в іншому таборі. Він знав традиційну хибу поліційного советського апарату, яка часто ятувала переслідуваних людей, якщо вони вміли її використати для себе. Рідко бувало таке, щоб за арештантом, в справі якого почато слідство, ведено такий розшук, як в інших державах, де йде про викриття справжнього винуватця. „Сторожові пси революції” з одного поліційного пункту нерado давали висліди своєї праці іншим пунктам, бо за те нагорода припадала вже цим іншим пунктам. „Пусть самі потрудяться” — це була їх девіза. Тому розшук ішов тільки за важливими персонами, а малих „вредітелей”, як арештанти-робітники, ніхто не збирався шукати, щоб їх покарати; був би на місці, тоді інша справа — за їх викриття могла бути нагорода. Так, отже, згаданий лікар-бригадир, коли треба було на виробничій нараді оправдати невиконання пляну, відразу знайшов „шкідників” в особі тих викликаних на етап чи й померлих, які, мовляв, плян знівечили. На їхні голови звалив він гори обвинувачень, але зараз же подякував начальникові, що показав себе знавцем душ і позбувся „вредітелей”, щоб клопотались ними інші начальники. Начальник під кінець наради похвалив бригадира й погрозив усій бригаді, щоб не пробувала іти слідом шкідників. В результаті вовк був ситий і коза ціла.

Цілком інакше виглядали інші бригадири, що їх я перелічити тепер не зумів би. Всі вони — за малими виїнятками — були один до одного подібні і належали до тієї групи людей, яких Москалі окреслювали двома словами: „рад стараться”. Це — формула на означення раба, що готов продати все, знівечити найбільшу цінність, зректися своїх рідних, своєї чести за похвалу від начальства, за те, щоб його поклепали по плечу і ласкаво всімхнулися. З перспективи прожитого, приємно мені ствердити, що в цій групі майже не було Українців. Вони рідко ставали брига-

дирами, і на цьому становищі не могли довго вдержатися, бо „не виправдували довір'я”. Вони старалися виконувати призначені їм обов'язки, але водночас боронили членів своєї бригади. Вони не садовили своїх людей у карцер, навіть самі йшли туди, коли від тієї кари випроситися не було можливості. Я старався бути таким же, коли мене змушено кермувати бригадою прядильників.

Було це в таборі, що мав гарну назву „Орлово-Розово”. Моя бригада була найчисленнішою з усіх бригад цього „лагпункту”, бо мала 97 прядильників, з чого лише п'ять політичних, а всі інші — кримінальні: грабіжники, бандити, горлорізи, проститутки. Уникнути „почести” бути бригадиром я не міг, бо начальник табору загрозив, що впише до мого „дела” в рубриці характеристики нотатку „откажчик”, що могло потягнути за собою дуже погані наслідки. Мені не залишалось нічого іншого, як піти з членами бригади на угоду: я подав їм свої вимоги, а за їх виконання взяв на себе ряд зобов'язань. Я вимагав, щоб працювали вони „чисто”, не відмовлялись від роботи, не легковажили нею і т. д., а сам зобов'язався боронити їх перед начальством, не карати карцером, не навантажувати роботою понад сили.

Якось трапилася мені нагода сповнити одне із своїх зобов'язань. Один молодий злодій, який звичайно працював добре, взявся ремонтувати свою прялку, що чомусь не добре пряла. Він довго не міг з тим ремонтом справитися, і я дав йому свою прялку, пропонуючи направити його машину. Він уперто відмовлявся від моєї помочі, і коли переконався, що нічого в нього не виходить, спересердя (це було постійне явище серед шпани) ударив свою прялку так, що вона впала і розбилась. В цей момент увійшов у „пряділку” командант табору з начальником режиму. Не вислухавши мого рапорту, він відразу накинувся на арештанта, погрожуючи йому тижневим карцером і грошовою карою „за порчу госуударственнаво імущества”. Я вмішався в ту справу, заявляючи, що то я сам розібрав прялку і звелів тому робітникові скласти, отже карати його не мож-

на. Начальник узяв назад свої погрози і вийшов. Тоді звернулася до мене одна з прядильниць із запитом:

— Що ви зробили, бригадире?

— Нічого, — відповів я, — убив чоловіка.

— Ні, — крикнула вона — збрехали!

— А ти хто тут? Начальник моралі?

Тоді підвівся один бандит і закричав:

— Товариші! Антонові Петровичу тричі „ура“!

Цим вчинком здобув я собі авторитет і міг сміливіше вимагати від прядильників виконання обов'язків. Мене драгувало, коли вони співали сороміцьких пісень. Я поставив вимогу таких пісень не співати, і вони цю вимогу прийняли, але... частинно. Коли я був у „пряділці“, вони або мовчали, або співали українську пісню „Розпрягайте, хлопці, коні...“ Та коли я на 20-30 хвилин ішов до контори із звідомленням про стан роботи, залишаючи свого заступника, шпана починала гудіти „во всю“ свій репертуар. Я чув це здалека, але вдавав, що нічого не завважую. Гумористичне в усьому цьому було те, що вони розставляли стійки, які мали доносити про моє наближення. Коли я вже був за яких 20 метрів від „пряділки“, вони заводили „Розпрягайте, хлопці, коні“. Признаюся, я не тішив себе надією їх перевиховати, а хотів тільки в дечому гальмувати їх розгін у злочинність.

Траплялися мені й інші нагоди скріпити свій авторитет. Пригадую одну смішну історію, що трапилася, коли був я медстатистом — чимось вроді секретаря „санчасти“. До моїх обов'язків належало оформлювати перегляд арештантів у т. зв. комісовці, що її переводили вільні й арештовані лікарі під проводом начальниці санчасті, приготівляти „актіровку“ (в докладному значенні — списування з інвентаря, а в практичному — звільнення від карі внаслідок недуги), допомагати при відправлянні етапу і т. ін. Це давало мені багато роботи, але й було вигідне, бо практично я був на положенні хворого. Хоч шпана й зараховувала мене до групи „придурків“, але висловлювалась про мене так: „Він наче чоловік непоганий, але може бути не-

безпечний". Тому до деякої міри мене боялися. Але з рації цього становища я справді ставав „придурком", коли користав понад норму з таких вигод як лазня і голярня: мився не раз на десять днів, але раз на тиждень, а інколи й частіше, голився не лише в день, коли була приписана купіль, але щотретій день.

Якось з етапом прибув старий злодій на ім'я Костя. Начальник призначив його до лазні з обов'язком подавати арештантам під час купелі воду. Записавши його у свою картотеку, я не знав про це зарядження начальника і, як звичайно, пішов до лазні митися. Костя визвірився на мене:

— Куди преш?

— Митись! — кажу.

— Я тебе помию! — крикнув Костя. — Іди, а то вінником по горбу! — і замахнувся держакон від мітли. З рішенням налякати дурня я пішов у голярню. Костя, певно, довідався, що прогнав небезпечного „придурка", і побіг слідом за мною. Саме тоді, як вбіг він у голярню, один з бандитів, уже намилений, пропонував відступити мені своє місце.

— Антоне Петровичу, простіть, я не знав, хто ви! — закричав Костя.

Не вспів я відізватися, як бандит грізно запитав:

— В чім діло!?

— Я не знав Антона Петровича і вінником прогнав його з лазні.

Бандит, не кваплячись, виміряв справедливість: набив Костю кулаком по обличчі так, що в нього з носа потекла кров.

З трудом вирвав я Костю від бандита, хоч він сам „спокуюючи вину", здержував мене: — „Покиньте, Антоне Петровичу, нехай б'є. Так мені, дуракові, і треба..."

Через день чи два покликала мене начальниця „санчасти" і звеліла приготувити „актіровку". На основі лікарських діагнозів я мав знайти тих арештантів, що їх можна було подати вищому начальству на звільнення. Копії цих діагнозів були у мене в картотеці. Активувати можна було

тільки кримінальних злочинців, бо політичні не мали тих привілеїв. Переглядаючи картотеку, я побачив, що Костя має всі дані на звільнення. Я вмістив його у списку і на призначену годину сам пішов його викликати, хоч звичайно в таких випадках арештантів викликав посильний з контори. Увійшовши в лазню, звичаєм „начальників з рабів” я вигукнув:

— Костя! Одягайся швидко!

— Куди? — злякано запитав він, думаючи, що я хочу на ньому помститись.

Сміючись в душі, я продовжував:

— Не твоє діло! Одягайся, тобі кажуть!

Костя нерішуче скинув свої штани, що в них ходив під час роботи з лазні, і почав одягати ногавиці. При тім він скиглів:

— Антоне Петровичу, простіть дурака, пожалійте, у мене малі діти, що вони без мене будуть робити . . .

— Яке мені діло до твоїх дітей, — продовжував я, — нехай подихають!

Я став принаглювати Костю, врешті вигнав його з лазні й повів до контори з словами:

— Тепер з тобою поговорить начальниця санчасті!

Голого Костю ввів я в контору і представив начальниці:

— Це — перший з тієї групи! — і подав його медкарточку.

Хоч я говорив по-московськи, Костя спереляку не зрозумів ні словечка. Начальниця поглянула в карточку, потім на нього і спитала, як звичайно питалися советські лікарі кожного, хто ставав перед ними у справі своєї хвороби:

— На што жалуєтесь?

— Я не знав, хто є Антон Петрович. Прошу мені вибачити . . . — лепетав Костя.

— Що він каже? — звернулась до мене начальниця.

— Він дуже злякався вас і забув язика в роті. Згідно з карточкою, він справді поважно хворий. У нього, здається, немає ні одного здорового органу.

— Чого ви за нього заступаєтесь? — здивувалася начальниця.

Лікарі перевели огляд, підписали протокол активування, і начальниця звернулася до Кості:

— Через місяць поїдете додому.

Аж тепер зрозумів Костя, в чому була моя помста. Зодягнувшись, він чекав на мене в коридорі, а коли я виїшов, схопив мою руку й хотів поцілувати. Я вирвав її.

— Іди собі! — сказав я, закликаючи наступного в'язня до лікарської комісії.

Костю справді через місяць звільнили.

Я навів цю історію, як одну з тих, що характеризують московську національну спільноту, не маючи охоти входити в неї з гумористичних моментів. Хочу ще на конкретному прикладі подати характеристику московської групи злочинців з їх типовою „мораллю”.

Я вже згадував про те, що бандити грабували в арештантів їх мізерію, а коли ті протестували, били їх, а інколи навіть убивали. При цьому вони не рахувалися з тим, що пограбований ними чоловік мусів відповідати перед начальством за втрачені „вартості”. Вони вимагали від лікарів наркотиків, звичайно кофеїни, бо інших в амбулаторії не бувало. А коли лікарі відмовляли, вимушували погрозами, які часто й виконували. Вимагаючи від лікарів звільнення від роботи, вони знали, що лікарям не вільно цього робити, і погрожували вбивством. Так загинули, зокрема, Українець лікар із Стрия В. і фельдшер Н. Одного разу вдалося мені вирятувати лікарку К., коли бандити засудили її на кару смерті. Її прізвище мушу замовчати, з огляду на те, що вона, мабуть, ще живе. Назву її Александра Михайловна К. Начальник табору заборонив їй звільнювати арештантів від роботи, бо, мовляв, треба поспішати „з уборкою”. В амбулаторію увійшов бандит із своїми підручними і зажадав для всіх звільнення, а коли лікарка відмовила, ска-

зав, що вона згине того ж дня. Бандит (був той самий тип, якому я подав воду, коли він затруївся) скликав свій суд, званий „дінтойрою”, і запропонував лікарку засудити на смерть. Про це вона довідалась, прибігла до мене, знаючи мою пригоду з бандитським ватажком, і стала просити, щоб я її захистив. Я пішов до бандита. Хоч це був робітний день, він лежав на постелі, і ніхто його не тривожив. Я привітався, і він запропонував мені випити з ним „кружку чаю” (цей чай, запарений до чорної краски, бандити пили як наркотик).

— У мене до тебе, Федя, є діло, поладнаємо його, тоді вип'ємо, — сказав я.

На його запит, яке це діло, я сказав, що прийшов вимагати від нього зняття присуду на Александрю Михайловну. Він рішуче відмовив:

— Це неможливо, і ви не можете вмішуватися в не свої справи.

Я став наполягати на зміні присуду, знаючи, що начальник, якому лікарка пожалілась, відмовився дати їй охорону і сказав, щоб вона не тривожила його, бо це, мовляв, тільки витвір її хворих нервів. Бандит загрозив мені, що коли я далі буду наполягати, він вважатиме мене за свого ворога, і на мене винесе „дінтойра” такий самий засуд. Він гнав мене з бараку, але я таки стояв на своєму. Торги тривали майже годину, після чого врешті він сказав своєму підручному покликати членів „суду” і відіграв сцену касації. Він, як сатрап, не витрачав багато слів, а вимовив тільки одне речення:

— Присуд на Александрю Михайловну знімається!

Члени суду покірно схилили голови, не озвавшись ні словечком. Тоді він звернувся до одного з них, не називаючи на ім'я:

— Дай фінку!*)

*) Фінка — це довгий двогострий ніж, що його вживали Фіни під час війни з Советським Союзом.

Вказаний вийняв із-за пазухи ніж і подав ватажкові. Барто було сфотографувати цю сцену: бандитський отаман поставив на постіль праву ногу, зламав на коліні фінку і кинув її на землю. Потім звелів мені покинути барак. Я глянув на долівку, але ножа вже на ній не було; коли і хто його вхопив, я не заперімітив. Це були мистці у своєму ділі.

Бандитський московський світ мене до деякої міри цікавив, і я став йому приглядатися. Мене часто кликали до лікаря в амбуляторію, де я мусів асистувати із своєю картотекою при оглядинах деяких хворих. Тут я вивчав поведінку шпани. Вона була, так би мовити, стандартна. Входить блатняк в амбуляторію, і зразу починає пританцьовувати „чечотку”, — танок, подібний до американського „джері бок”. Це для того, щоб лікар звернув на нього увагу і застосував інший метод прийому. На жаль, часто так і бувало: різко приймаючи всіх інших, слабкий характером лікар-арештант шпану приймав з усміхом і жартами, щоб приподобатись їй і не накликати на себе її гніву.

Бувало, однак, і інакше. В один із таких таборів, куди мене перевезено, прибув лікар-Поляк, велетень і атлет. При цьому був він твердий у своїх постановах, і вмів навіть інколи зламати опір начальства. Він був рівний у відношенні до в'язнів і докладно знав бандитський елемент із своєї давнішої практики. Одного разу, будучи в амбуляторії, я задержався там поза урядові години. До лікаря-Поляка пристав один блатняк, вимагаючи кофеїну. Бачачи, що цей блатняк ніяк не хоче відчепитися, лікар сказав йому:

— Кожному зокрема давати не буду, приведи товаришів, що мають таке саме бажання, і я усім видам.

Прохогом кинувся блатняк кликати шпану. Коли нагрянула їх до амбуляторії ціла юрба, лікар звелів сторожеві зачинити знадвору двері на засув і відчинити тільки тоді, коли він через вікно подасть знак.

— Сідайте, друзі, на підлозі, але до моєї кімнати не лізьте! — сказав він солодко. — А то ще прийде начальник, вас викине, а мене за моє добре серце прожене к чорту.

Блатняки, вигідно розміщуючись на підлозі, зацитькували колег, які заголосно гомоніли:

— Замалчі, падлець! Всьо дело іспортіш!

Коли лікар впевнився, що більше гостей не буде, він узяв в руки важку палицю і почав молотити нею наркоманів. Зчинився несамовитий вереск, а лікар степенував силу удару на тих, хто голосніше кричав. Задовольнившись, він подав знак сторожеві, щоб відчинив двері. Мабуть ніколи не тікали блатняки так швидко, як того дня. На мій запит, чи не боїться він, що бандити зроблять на нього напад, лікар відповів, що за сім років неволі не чув про такі напади.

— Кримінальники по всіх таборах однакові, — сказав він. — Вони не можуть різнитися від народу, з якого вийшли. В душі вони раби, і мусять бути покірні, коли їх б'ють. Коли ж перед ними коритися, тоді вони стають безжалісними сатрапами.

Справді, з цієї самої касты вийшли і Єжов і всі інші „вірні пси революції”, що в ролі слідчих чи інших членів поліційного апарату переводили жажливе знуцання над беззахисними підсудними.

Хочу занотувати ще одне цікаве явище в характеристиці цих людей. Всі кримінальні злочинці, як я переконався, страшенно боялися всякої хірургічної операції, навіть вирвання зуба. Бувало прийде в амбуляторію блатняк і кричить, що йому болить зуб. Та щойно лікар брав у руки кліщі, він тікав, наче навіжений. Водночас вони самі робили собі „операції”, коли не хотіли йти на етап: нарізували шкіру на животі ножиком чи куском скла або й інакшим способом себе калічили.

Бували й цікавіші випадки. Коли я був „медстатистом”, одного разу при відправленні етапу бачив я в ізоляторі блатняка, який роздобутим десь цвяхом прибав до порога своєю власну мошну. Він стогнав і лаявся:

— Х... мене на етап відправите, горлорізи!

І справді, в етап він не пішов, а серед своєї братії вважався героєм доти, аж поки його слави не притьмарив ще більший „герой”, який пришив на своїх власних грудях два ряди гудзиків, так, як на тужурці — два рази по три, разом шість. Цей бандит в етап також не пішов, а згодом розказував мені, що ще більшим від нього героєм був той, що позшивав собі повіки.

— Не кажіть, Антоне Петровичу, — запевняв мене колишній генерал царської армії, — на такий подвиг треба героїської душі!

Цього колишнього генерала не міг я переконати, що героїзм вимагає іншого вияву. Але таких ненормальних осіб, як згадані вище, вважали героями всі Москалі. Вони знали ще й такий рід злодіїв, що їх називали „чесний вор” — це були ті, що крали не в окремих людей, але в банках чи громадських установах. На них дивилися також з пошаною. З таким „чесним вором” возився колишній міністер промисловости РСФСР, професор московського університету й поет. З ним він з приємністю „чаював”, а коли я якось спитав, для чого він з таким типом панькається, відповів, не вагаючись:

— Треба бути демократом, Антоне Петровичу! Ви всі, западники, що за цю ширму приховали свої полинялі буржуазні примхи, не розумієте демократичних лозунгів. Ми, рускі, зрозуміли їх далеко раніше, ніж гнила Європа. Коли їй ще й не снилося брататися з брудним мужиком, ми, рускі, вже ходили в народ. Від нас треба вам, гнилій Європі, вчитися, як творити суспільне життя в ХХ віці. Недарма ви попадаєте в наші тюрми й табори, — вас треба вчити, вчити і вчити!

Він „ораторствував” ще довго, вияснюючи в типово демагогічний спосіб істоту демократизму. Московська панська примха, що звалася „хожденієм в народ”, не тільки у нього, але й в усіх Москалів-інтелігентів була доказом вищости московського народу над цілим світом. На моє питання, чому він, колишній міністер, знаний поет і профе-

сор, сидить у таборі разом з представниками „гнилого Заходу”, він заявив: „Те, що я сиджу — це тільки моя справа, а не ваша, і я вважаю, що моє перебування в таборі потрібне з погляду московської державної раці...”

Цей московський „гуманіст” оправдував також розстріли безвинних арештантів, мовляв, ліквідація ворогів народу, які навіть після арешту не розкаялись — це так, це в порядку.

Такого способу розумування не соромилися й інші Москалі-інтелігенти, що вже в 1946 році виявляли одверте „зміновіховство”. Ще рік тому на своїй власній шкірі відчуваючи удари нагаїв, вони приходили до переконання, що советська влада ні в чому не зрадила інтересів Росії.

Згаданий екс-міністер любив читати шпані свої, зрештою, непогані поезії, і деякі музикально обдаровані блатняки співали їх на „унилий” мотив, змінюючи при тому цілі фрази. А він, „народний бард”, дуже тішився, дарма що одного разу під час такого „концерту” шпана вкрала у нього мішечок з махрою.

Блатняки дуже любили слухати оповідання наївно фантастичного змісту і часто просили одного з московських емігрантів із Югославії розважити їх. Він оповідав їм перелицьовані з Джека Лондона та Кіплінга твори, додаючи свої власні фантастичні й порнографічні домисли. За це вони віддячувались тому „романістові” своїм репертуаром, в якому згадувалося про „чесного вора” і „американскаво короля”, дочка якого закохалася у того вора, вийшла за нього заміж і принесла йому в приданому половину королівства. Це була засаднича тема, що мала безліч нехитрих варіантів, і з ними могла конкурувати лише пісня про зрадницю-любку, яка продала злодійську ватагу „лягавим” (поліції), за що її жорстоко покарав любовник. Це була теж основна тема з масою варіантів.

З погляду психології шпана була формована на тваринній площі акцій і реакцій, завжди стояла між сльозами й кровожадністю, не знаючи розумної середини. Завжди наставлена на крадіж і грабунок, вона ці злочини

„опоетизовувала” плиткою фантастикою, скріплюваною динамізмом дикої звірюки. Колишні солдати з тієї групи любили розказувати про свої неймовірні героїчні вчинки, але іноді самі ж, забувши про те, що розказували, у приступі щирости ту саму тему подавали у справжньому її вигляді. Тут вони справді були хитрі у вишукуванні викрутів, щоб не йти в атаку на фронті. Оббріхуючи своїх командирів, вони те саме робили у відношенні до Бога; вони були певні, що Бог може не завважити деяких їхніх злочинів, і що Він, Бог, мусить бути милосердний. З цієї Божої прикмети вони користали під час барабанного вогню, але після того робили безліч злочинів, грабуючи населення здобутих місцевостей і насилуючи жінок та неповнолітніх дівчат. Як далеко в тому напрямі могли вони посуватися видно, наприклад, з такого факту, що армія, якою командував пізніший маршал Рокоссовський, витягала жінок на битий шлях, насилувала, а потім убивала і вкладала їхні трупи в макабрично огидних позах. Знасилуваних і вбитих жінок одного разу сфотографували американські зв'язкові офіцери. Про це розказували мені самі московські бандити і німецький офіцер, який бачив цю сцену, коли його вели в полон. Про такий злочин говорив мені також один советський офіцер, з душі бандит, що разом зі мною опинився в ІТЛ*). На мій запит, за що його посадили, він сказав: „Я убив кішку”. Почувши цю його відповідь, лікарка, що знала історію його злочину, заявила: „А ви не брехали б”. Тоді він признався, що знасилував і вбив дівчину-Китайянку. Побачивши, що я обурився, він сказав:

— Ти круглий дурак. Ти не знаєш, що це найбільша приємність — убити бабу під час . . .

Коли я зауважив, що його засудження мене дивує, бо ж тих „героїв”, які масово насилували німок, не карали, він сказав:

— Це інша справа — ми були союзниками Китайців під час війни з Японцями.

*) ІТЛ — Исправительно-трудовой лагер.

Усіх цих бандитів здержувати від злочинів міг лише страх перед фізичною силою. Перед нею вони корилися.

Їх протилежністю була українська національна група. Зразу я цього не помітив, бо Українців було в таборі дуже мало, і були це старші люди, хворі, які не мали фізичної сили, щоб боротися з бандитською загонистою групою. Це сталося пізніше, і про це розкажу я згодом.

РЕПАТРІЯНТИ І ВЛАСОВЦІ

За час мого побуту приїхав до Маріїнського табору доволі великий етап. Були це чоловіки й жінки ще по-європейському зодягнені, деякі з великим ручним багажем. Коли вони ввійшли в зону, їх зразу оточила шпана і стала розглядати. Одяг і багаж групи манив блатняків. Етап стояв на площі, наглядачі розсілися довкруги і не боронили арештантам говорити з новоприбулими. Говорили з ними люди з кравецької й шевської робітні. Між ними був і я. Ціла ця група — це були емігранти з Франції, переважно Москалі. Вони мали там роботу й не терпіли голоду. Одне, що їх манило — рідна земля. Закінчилася війна, життя стало нормальне, а про Росію йшли різні розмови. Казали, що там уже немає утисків, твориться нова Росія, яка від попередньої буде різнитися тільки формою правління: колись була монархія, тепер буде республіка. Советської влади не буде, і це видно вже з того, що змінено військові уніформи, дано „пагони” царського зразка. Маршал Жуков обіцяв своїм офіцерам, що вони створять собою нову шляхту, що їх усіх наділять землею, і вони стануть новими поміщиками. Чи не вказує це на те, що руским вже доволі соціальних експериментів, і хоч теперішня влада іззовні советська, вона вже виразно переводить нове „собираніє русских земель”, бо ж так звані союзні республіки — це тільки фікція. Литва, Латвія й Естонія, хоч мають видимість самостійности, але під проводом великої Росії. Це все нагадувало емігрантам їх завітний обов'язок „славою і честю” служити великій Росії. В такому настрої довіда-

лися вони, що з тієї Нової Росії приїхав у Францію великий єрарх православної русскої церкви, який хоче з ними говорити. Коли їм прислано про те повідомлення, вони як-стий поїхали на збірне місце (де це було, тепер не пам'ятаю). Перед зібраними став митрополит коломенський Ніколай, який привітав їх словами:

— Браття! Христос воскрес на рускій землі!

Емігранти не знали, чи відповідати: воістину... Якщо так, то гріхом була б їх мовчанка. Але вони не знали, чи воно на ділі так. Отже, змовчали.

Митрополит Ніколай говорив про те, що Нова Росія збирає розгублених своїх дітей, бо вона потребує багато сил, щоб оберектися від замаскованих ворогів, які хочуть напасти її, розібрати на частини. Треба, — казав він, — матушку Росію захищати тепер більше, як будь-коли. Тепер ніхто не налягає на колгоспи: хочеш бути приватником, тобі приділять стільки землі, скільки зможеш обробити. Весь потрібний реманент кожному хазяїнові дає держава задарма, щоб тільки був він її вірним сином. Хочеш вести торгівлю індивідуально, держава дозволяє і допоможе тобі її розбудувати. Хочеш бути службовцем-чиновником, на те держава тебе просить. В Новій Росії кожному своя воля, нікого не переслідують, не арештують, не засилають, всі живуть щасливо, сито й безпечно. Війна закінчилася, наїзника викинено й розбито. Держава відбудовує знищені міста й села. При відбудові повертається доми їх колишнім власникам, коли вони ще живуть і мають свідків, що даний об'єкт був колись їх власністю. Весело жити тепер на Русі, бо в ній воскрес сам Спаситель-Ісус Христос. Збирайтеся всі діти Росії і їдьте туди! Тут ви у наймах, там будете вільні громадяни, пани у своїх власних домах.

В гурті зібраних заворушилась радість, тепер уже можна повірити в ті вістки, що до них доходили. Клич „на родину!“ заповнив їх серця і їх розум.

Вслід за митрополитом Ніколаєм з'явилися у Франції репатріаційні комісії. Створено збірні табори, куди стали стягатися юрби емігрантів. Але в цих таборах встановлено

також командні станиці з армій західніх держав. В табори приїздили советські офіцери, виголошували промови, що змістом покривалися з тезами митрополита Ніколая, складали списки. Офіцери західніх армій перестерігали емігрантів, щоб не йшли на солодку привабу. Між емігрантами зроджувались суперечні думки: може краще підждати, побачити, як то буде з першими поворотцями, може ці світлі образи, що їх малюють большевики, це тільки пропаганда. Але ж про нові часи в Росії говорив сам митрополит, чи міг він брехати? Думали, сушили собі голови. А советські комісії принаглювали: не хочете, не треба, будете платити потім на свій дурний розум! Вийшов наказ: замикати список! От тоді і теперішні члени етапу рішилися: „Їдемо!” Були, однак, і такі, що zostалися. Коли репатріантів вантажили на машини, плакали ті, що zostавалися, і ті, що їхали. Хтось виграв — це певно, але хто? . .

Їхали в пасажирських вагонах через Францію, Німеччину. З ними офіцери репатріаційних комісій, що рідко коли заходили до своїх вагонів, а все були між репатріантами. По-дружньому розмовляли, розказували про „багату рускую страну”. Про тих, що zostалися, говорили мало, не варто, мовляв, згадувати тих, які самі не хочуть собі добра. По великих залізничних двірцях репатріантів водили до ресторанів, частували їх, пили з ними за щастя Росії, за їх майбутність.

— Тепер, — говорили емігранти між собою, — бачимо, хто нас обманював. Ті, що видали власовців. Западнікі! Ось де вороги Росії, які хочуть панувати над нами і бояться, щоб Росія не була засильна. Тому й здержували нас . . .

На прикордонному залізничному дворці між Німеччиною і Польщею уладжено репатріантам на рахунок советської комісії бенкет. Їли й пили, як колись на „праздніки” в царській Росії. „Ми були справді щасливі”, — говорила одна стара пані, плачучи. Офіцери, які ескортували репатріантів, попрощались з ними, мовляв, їм ще багато праці у Франції. До поїзду посідали тепер інші офіцери, але вже з юр-

бою солдатів, які не дозволяли покидати своє місце й переходити до інших вагонів. Їзда через Польщу виглядала вже зовсім інакше: до репатріантів не приходили вже офіцери на розмову, не частували їх по залізничних двірцях, і вони доїдали вже те, що взяли з собою у Франції. Коли доїздили до кордону ССРСР, виявилось, що солдатів представлено до них як поліційний конвой.

Заїхали в границі Советського Союзу. До кожного вагона влізло по кілька солдатів, що звелили відчинити всі валізки, поперекидали всі речі, конфіскуючи те, що здавалося підозріле, особливо не допускали, щоб репатріанти мали із собою якінебудь папери, навіть газети. На третій чи четвертій стації перевели всіх до вантажних вагонів. Під час тієї операції оточили їх псами й густим рядом солдатів. Офіцери відібрали виказки, що їх репатріантам видано у Франції, і позаписували особисті дані кожного. Так втратили вони своє обличчя. Тепер вони плакали б вголос, але й те їм заборонено. Далі поїхали в зачинених вагонах, з „парашею”, спільною для жінок і чоловіків. Спали на голій підлозі, їли раз на день погану юшку. Жінки хлипали з жалю за спокоєм, втраченим у чужій державі, що з гуманних спонук не відмовила їм азилю. Прийшло каяття, та вже не було вороття! . . . Пробували написати до рідних у Франції, але й це їм грубо заборонено. Тепер уже звертались до них конвоїри на „ти”, без причини лаяли „с упомінанієм родітелей”.

Після одномісячної їзди докотилися до Новосибірська, де їх вивантажено, заведено в тюрму, розділено по задушливих камерах. Через два тижні їх викликано у тюремну канцелярію і прочитано рішення ОСО, на основі якого кожна чи кожен з них дістали по десять років концтабору. Дальша історія вже znana.

Новоприбулі розказали й дещо „цікавого”. В одному транспорті, везеному морем, репатріанти зміркували свою помилку і багато з них рішилося радше згинутися, ніж тягнути свою неволю десятки років. Десь уже недалеко Одеси вони, зводячи бій з моряками, що пробували їх рятувати,

почали скакати в море. Один з них, той, що мені цю історію розповідав, втративши сили, попав у руки прибережної поліції. При цьому він вказував на іншого, що з ним разом плив тим же кораблем, а той, граючи роль німого, мімікою потверджував правдивість цього оповідання.

— Нас транспортували на чужому пароплаві, — говорив він, — але конвой був советський. Матроси напевно переповідали потім у себе вдома про цю трагедію, але куплена західня преса нічого про це не надрукувала.

Іншу історію розказав мені один старий Українець-інтелігент, що, вимандрувавши з України, опинився був у Німеччині. Він не мав ніякого маєтку і мешкав у таборі для втікачів. До цього табору раз-у-раз наїздили советські репатріаційні комісії, хоч втікачі відмовлялися з ними говорити. Це їм врешті надокучило і вони погрозили комісії, що викинуть її з табору. Большевики пожалілися американському командантові, і той, замкнувши табір своєю поліцією, видав їм усіх таборовиків. Бажаючи уникнути насильної репатріації, кільканадцять людей поповнило саможубство. Цікаво, чи довідалося про цей самовільний вчинок американське командування?

Окремим епізодом була видача большевикам старшин і солдатів армії Власова, що спонукало високих московських офіцерів царського періоду, озлобившись на Захід, не тільки складати перед слідчими советськими органами заяви своєї лояльності супроти ССРСР, але й декларувати свою готовість, на випадок війни з західними державами, битися проти них за Росію. Коли Советський Союз взагалі рішився не розраховувати на поміч колишніх своїх противників, але ліквідувати їх безоглядно, то до кінця свого життя ці люди леліяли мрію про помсту за видачу своїх колег з РОА*), що її стрижнем були армія Власова і козачі відділи генералів Краснових. Генерала Власова страчено зразу після зловлення, одного Краснова — незабаром після

*) РОА — Русская Освободительная Армія, зорганізована Німцями для боротьби проти Советів.

того, а другого Краснова засуджено на 15 років ІТЛ. Він переїхав зі мною до Марїнська, але за якийсь місяць його вивезли до Москви. Генерал Шкуро, який дуже жалів, що не послухав ради генерала Шандрука посвятити свій досвід і хист Україні, безпосередньо перед виводом його у „смертну камеру” казав своїм товаришам не долати, що Бог покарав його за зраду рідного краю.

Багато ще високих офіцерів царської армії дістало по 10 і 15 років кари у таборах примусової праці, і вони довгий час були разом зі мною, деякі навіть до кінця мого там побуту. Вони, люди старші віком, не видержували непосильної праці і один по одному вмирали, не діждавшись ані большевицької амністії, ані можливості помститися на „західніх демократіях”, хоч оправдували себе тим, що під самий кінець гітлерівської Німеччини вчинили різню німецького населення в чеській Празі. На мою заввагу, що кавалерійські відділи Краснових брали діяльну участь проти західніх держав на французькому фронті, вони боронилися тим, що західні держави були тоді союзниками большевицької Росії. Тут годиться згадати, що Українці погодилися творити дивізію „Галичина” лише під тією умовою, що вона буде боротися тільки на протибольшевицькому фронті, але в ніякому разі на інших фронтах. Цього моменту західні демократії не оцінили прихильно, хоч їх наставлення до большевиків різко змінилося. Яка доля зустріла солдатів РОА, що їх мали вивезти головно на Коліму, не знаю. Під впливом інформацій власовських старшин формувалося наставлення всієї московської групи арештантів до Англії та ЗДА, неприхильне становище їх було також до Франції, чого не схвалювали колишні офіцери РОА — Українці, бо, на їх думку, цій державі належить почуття вдячності за те, що вона прийняла політичних емігрантів з Росії, даючи їм не тільки азиль, але й можливість прожитку. В зв’язку з цим вибухали гострі суперечки поміж офіцерами різних національностей, що їх все ж таки єднала спільна бойова минувшина. Знаю один приклад, коли з тої причини український офіцер розірвав від-

носини з групою московських офіцерів. Для дослідника етнопсихології цей момент повинен бути важливим причиною у його тезах.

СВЯЩЕНИКИ НА КАТОРЗИ

Групою, що заслуговує на окрему згадку, були православні священики-Українці і Москалі. Католицьких священиків зразу в таборах Сиблагу не було. Їх почали стягати щойно за півтора року, коли в Сиблаг привезено високих українських єрархів з митрополитом Йосипом Сліпим на чолі. Я вже говорив про цю подію, і згадував про дальший транспорт українського духовенства, зразу до Антібесу, потім до Боїму, врешті про великий транспорт всіх українсько-католицьких духовників у табір т. зв. „Печорлагу”^{*)}. Їх доля була довгий час нам, Українцям, незнана. Дальші транспорти католицьких священиків ішли від 1949-го і наступних років у суперрежимну систему Озерлаг. До цієї теми, як і дальшої долі католицьких священиків, вивезених у Печорлаг, ще повернуся. Коли цих священиків рахувати однією групою, то до неї наближена група православних священиків-Українців і Москалів, з кількома Білорусинами.

В Сиблагу умовини таборового життя від 1946 року були позначені хвилевим лібералізмом — начальство не вмішувалося надто гостро в життя арештантів, тим більше, що тоді проголошено зрівняння політичних з „битовиками” — кримінальними. На одній „поверці” начальник табору проголосив: „Від сьогодні політичні мають ті самі права, що й битовики”. Життя політичних мало полегшати. Це був, однак, обман, як майже всі такого роду заяви. Що це був обман, видно було з того, що при найменшому загостренні режиму нас стягали з роботи, яка вважалася легкою (у таборовому жаргоні робота „придурків”), а на ці

^{*)} Система таборів для видобування вугілля й, мабуть, нафти вздовж ріки Печори, що пливе майже рівнобіжно до Уралу на північ.

місця ставлено кримінальних злочинців. Між іншим, я чотири рази втрачав тоді своє місце „медстатиста”, і мій наслідник наробив за час свого „урядування” стільки помилок і надужить, що їх я мусів після повороту на це місце з великою затратою часу справляти. Ще більше клопоталося начальство „роботою” кримінальних на таких місцях, де треба було мати діло з грішми. Там уже летіли із свого місця й начальники, так що було це справжньою іронією, що начальство „пункту” щиро бажало собі повороту „лібералізму” в режимі. Розуміється, тільки з тією ціллю, щоб забезпечити себе від наслідків драконівського і водночас глупого розпорядку згори.

Отже, під час хвиливого полегшення режиму начальство рідше заглядало в „жилзону”, а арештанти почували себе вільніше поза роботою або у вихідні дні, що якраз тоді встановлено їх в неділі. (До того часу кожний десятий день був вільний від роботи для всіх за винятком хліборобських працівників, що не мали ні одного вільного дня, хіба 1-го травня і 7-8 листопада).

З цього „лібералізму” скористали православні священники і, за згодою „старших”, почали правити в неділі в бараках обідні. Появився хор, з іконок ставили вівтар. Священники зодягали підрясники, що їх узяли як частину своєї одяжі до табору. За цією „парадною” формою вони забули про режим, про те, що кожної хвилини може наступити гостра реакція начальства. Так воно й сталося. Одної неділі, коли священники правили обідню, вдерлися до бараку три офіцери з групою наглядців. Хор, що стояв позаду, вспів розбігтися. Офіцери з вереском розторожили вівтар, подерли іконки, з священників здерли підрясники, списали їх усіх і загрозили „старшому”, що дістане додатковий „срок” за релігійну пропаганду. В бараку всі принішкли. А тим часом в іншому бараку правив Українець о. Павло. Він закінчив службу, поки погромники прийшли до нього. Щастям священників, що їх записано на ізолятор, було те, що начальник табору почав свою відпустку, а його функції перебрав його заступник, Українець, людина

добра й толерантна. Він задовольнився тим, що покликав до себе в „кабінет” записаних священників, нагрозив їм, і на тому справу покінчив. Через день покликав до себе отця Павла, сказав йому, що він із своєю релігійною пропагандою не скриється, і зажадав від нього обітниць, що не буде більше цією справою займатися. Отець Павло не злякався, сміливо заявив офіцерові, що буде служити й далі, а припинить це робити тільки тоді, коли довідається, що московський патріарх перестав служити з наказу советського уряду; може це зробити й тоді, коли Верховний Совет викреслить з тексту конституції параграф про свободу переконань, і коли на місці того появиться виразна заборона мати свій власний погляд на життя і його потреби. Заступник начальника вислухав його, назвав дураком і звелів іти геть. Незабаром вернувся із відпустки начальник, і, невдоволений таким рішенням справи, взяв двох конвоїрів, зробив обшук у шафці о. Павла, забрав і поламав хрестик, що його цей сміливий Божий слуга для себе вирізьбив, і, коли о. Павло вернувся з роботи, звелів посадити його в карцер на сім діб „з виводом на роботу”. Була це гостра кара, бо арештант мусів сидіти вночі в ізоляторі, дістаючи тільки юшку і півпорції хліба, а вдень виходити на роботу. Непосильною роботою і виголодженням так знесилили інваліда о. Павла, що він, відслуживши одну обідню, помер на удар серця.

Православних священників, що я їх зустрічав у таборах, не можна вважати окремою психологічною групою, бо нею були тільки Москалі у своїй національній спільноті, отже тут грав ролю національний момент, а ніякий інший. Коли начальство заборонило Москалям-священникам служити, вони цю заборону точно виконували.

— Не варто, — говорили вони мені, — із-за однієї обідні втрачати життя.

Інакше дивився на те православний священник-Українець о. Павло. Він не вагався, робив своє Богоугодне діло щиро до смерті. І хоч обмежував свою службу Богові літургією чи обіднею, але мав почуття священничого обов'язку.

Не зважаючи на гостру нагінку, отець Павло дбав про те, щоб його „вірні” (так називав він тих, що не занедбували Богослужби) не проминали ні одної неділі чи свята без духової поживи. Він створив релігійну групу, в яку входили православні Українці, Білорусини й декілька Москалів. Проте, ці останні перестали відвідувати Богослужби, мовляв, „не стоїт”. Кинув тоді о. Павла і дяк-Москаль, і його наслідником на тому становищі став священник-Білорусин, який, одначе, відтягався від єрейських обов’язків, бо його гризла совість, що він став членом т. зв. „живої церкви” — большевиками створеної і протегованої секти. Знані мені єрархи-Москалі були тільки жалюгідними арештантами, хоч, приймаючи при нагоді „подаєнія”, благословляли жертводавця.

Отець Павло і йому подібні вдержували тісний зв’язок з Українцями католицькими священниками, що творили спонтанну психологічну групу в повному розумінні цього слова. Українці католицькі священники не кладали ваги на те, щоб на Богослужбах було більше мирян; вони дбали про душі всіх арештантів, без огляду на те, чи вони цього хотіли, чи ні; вони старалися переконати нерішених, що без Бога і Його правди не може бути щастя в житті одиниці, групи, суспільства й народу; вони рятували людські душі від вічної заглади, але, як пристало на чесних робітників у Господньому винограднику, дбали, щоб ні одна — а головню українська — душа не пропала; вони вважали, що за кожну душу відповідатимуть перед Творцем. На такій основі вони довели до співпраці на своєму місійному терені з іншими священниками, що з них деякі після праці серед московського елементу втрачали охоту жертвувати решту життя для своєї місії. Один із них, Француз з роду, що працював серед інтелігентів Москалів у спокійній обстанові, а згодом попав у большевицьку тюрму, прочитавши деякі твори Леніна, признав йому рацію, що самотнім атеїстичним народом у світі є Москалі, хоч невігласи, йдучи за московською пропагандою, називають цей нарід „богоносцем”. Мені довелося бачити одну трагічну сцену, що

в ній дійовою особою був такий доброволець-місіонар, чужинець з роду.

Було це вже в ОЗЕРЛАГ'у, куди мене перевезли після 1949 року. Головною роботою в таборах був так званий „лесоповал” — рубання лісу. Арештантам визначувано певну площу — гектар і більше, залежно від кількості робітних сил, і вони за означений час мали вирубати там ліс, колоди завантажити на вузькоколійку, а галуззя спалити на місці. Як завжди, конвой визначав „заборонену зону”, що їй не вільно було переступати. Не турбуючись життям арештанта, межі зони визначали начальники конвою пруттям, що губилося на площі серед інших різно конфігурованих прутів. На такій площі лунає наказ вибирати всі гілляки, поскладати їх в костер і спалити. Цю роботу разом з іншими виконує один Українець. Конвой, не доглянувши границі забороненої зони, а може із злоби, цілним пострілом убиває арештанта, коли він тягне на місце костра вершок дерева. Пострілений робить ще рухи руками, значить, ще живий. Це бачить священник-Литовець, поспішає до постріленого, щоб дати йому розгрішення в хвилині смерті. Він стає біля нього на коліна, але в цю мить лунає другий стріл, і поцілений у голову священник схиляється на труп Українця. Начальство мусіло вияснити, чи не допущено в тому випадку надужиття. Коли біля вбитих стали офіцери, ми також наблизилися до місця вбивства і побачили, що до границі зони було ще яких півтора метра. Один з офіцерів намагався переконати інших членів комісії, що обидва вбиті збиралися переходити границю, що було наявною брехнею, але ми всі зняли крик протесту. Офіцери від'їхали, а злочинець залишився непокараний.

Описана сцена взята з життя арештантів в ОЗЕРЛАГ'у, що дещо різнилося від життя в СИБЛАГ-у. Для цього нам треба повернутися туди, бо інакше панорама побуту советських в'язнів була б неповна.

Таборові системи в Советському Союзі стояли під зарядом МВД (Міністерства Внутренніх Дел), де режим був легший, хоч і переходив криву своєї напруги, і МГБ (Мі-

ністерства Государственной Безопасности), де режим був гострий і переходив у різні ступні напруги не були такі різкі. Я вже згадував, що в 1946 році проголошено формальне зрівняння політичних із протегованими кримінальними в'язнями, яке, однак, не позначилося якимись реальними благами для перших, бо треба було найменшого хитання на політичному сейсмографі, щоб політичним в'язням знову „з-поза кожного вугла” стала загрожувати смерть.

Під час „відлиги” в'язня не садовили за будь-що в карцер, не ставляли в таке положення, в якому йому загрожувала смерть від пострілу, не промовляли до нього грубо, не лаяли і, хоч ніколи не признавали добре зробленого діла й не хвалили, зате не перекручували фактів. Тоді дозволили в'язням улаштувати в „жилзоні” квітник, заснувати хор, драматичний гурток, привозили раз на місяць кінофільм, давали читати газети, але без права коментувати прочитане (на ділі ця заборона залишалась мертвою буквою, бо зробити це можна було під час роботи). Траплялося, що хтось із офіцерів сідав у бараку заграги з арештантами в доміно, або після роботи приходив поганяти м'яч на таборовій площі. З „благословення” вищих чинів уладжували навіть в управлінні чи „отделенні” змагання на першенство у грі в шахи, у музикальних і співацьких осягах. Це все разом давало арештантові змогу почувати себе людиною, хоч без свободи рухів, з великим обмеженням у якості й кількості харчів, без зменшення норм виробітку і без побільшення числа днів відпочинку. Але й те було для арештанта великою полегшею, бо давало йому змогу заповнити площу безнадії змістом своїх маленьких дождань, або, оглядаючи фільм, перенестися в думці далеко від проклятого табору, опинитися серед тих людей, що на волі, на тій справжній волі, що її советській людині не дано зазнати. Це бачили ми тоді, коли висвітлювано закордонні фільми, хоч і попереджувано їх брехливим пропагандивним вступом.

Таку відлигу в режимі започатковано з парадом. На вечірню перевірку в зону прийшли всі начальники, стали перед колоною арештантів, і начальник табору держав до них промову приблизно такого змісту:

— Ребята! З попереднього кварталу взялися ви до роботи так, як це повинно бути, коли хочете спокутувати свої провини. Показники вашої роботи вважаю задовільними. Тому й звернувся я до управління, і воно дозволило мені облегшити ваше положення. Дозволяю на площі табору поробити квітники, доріжки обсадити дерниною, на перехрестях посадити кущі. Цим ділом займеться польовод з поміччю старших бараків, дневальних, а якщо йде про кущі, то ще „кострожогів” (тих, що мали палити костри після вирубання лісу). Дозволяю в їдальні поставити сцену. Цим ділом займеться бригадир будівників із своєю бригадою. Дозволяю художню самодіяльність. Як це зробити, скаже вам начальник культурно-виховної частини. На нашому лагпункті мусять бути хор, оркестра, драмгурток. За десять днів дасте роботягам концерт. Але на цьому не сміє потерпіти ніяка робота — не лише плянова, але й жодна інша. Якщо ви й далі будете працювати так, як досі, то на все вам вистачить часу; вистачить і на те, щоб раз або навіть два рази на місяць побачити фільм. Отож, беріться до роботи, щоб наш лагпункт не залишився позаду під кінець кварталу!

В результаті розпорядження начальника, що було тільки виконання наказу згори, і ні в якому разі вислідом доброзичливості до в'язнів, закипіла робота в лісі, в „рабзоні” і в самому таборі. Кількість роботи побільшилася непомірно, але, не зважаючи на це, у виснажених тілах невільників звідкілясь прибувала сила. Матеріялістам важко це зрозуміти, заперечуючи прагнення пограбованої душі до чогось кращого, бодай до декорації. Але арештантові хочеться бачити себе в іншому положенні, забути хоч на годину про свої невільницькі лахи серед позбавлених зеленини таборових доріжок, хочеться бачити хоч би одну маленьку квітку.

До нового положення люди швидко звикли, вони за-
бажали одягнутися чистіше, пристойніше. Чистили свою
одежину, гладили її на свята, стали огрядніші. Може в ду-
шах їх родилися нові пляни, бажання... В кожному разі,
між довіреними людьми йшли балачки про те, що було,
про те, що повинно бути, що годилося б змінити. Так від-
роджувалася поволі затоптана в bagno людська душа. Так
принаймні відчував я і ті, що були повірниками моїх ба-
жань і несміливих мрій.

В період „відлиги” довелося нам відсвяткувати Велик-
день. Згаданий угорі заступник начальника табору мовчки
„дозволив” арештантам зладити із своїх посилок святочну
їжу, „дозволив” навіть кухарям спекти маленькі великодні
паски. Тоді й розмахнувся о. Павло. Від усіх мешканців
бараку здобув він згоду на відслуження Воскресної Утре-
ні, zorganizував не абиякий хор і почав Богослужбу точ-
нісінько о 12-ій годині вночі. В барак прийшло багато на-
роду з інших бараків і секцій. Зразу йшло все в порядку,
але через якийсь час увійшов знаний із свого такту нагля-
дач, спокійно зблизився до столика, за яким служив о. Пав-
ло, і таким же спокійним тоном звернувся до нього:

— Отче Павле, перервіть службу, не будіть людей.
О 6-ій годині продовжуйте, тоді ми не покажемося сюди.

Отець Павло зразу не відповів, а коли наглядач повто-
рив свою вимогу, сказав твердо:

— Не жадайте того, чого я не смію робити. Я тепер
священик, а не робітник. Мені не вільно переривати служ-
би Богові.

Положення стало прикре: з одного боку було ясно, що
урядуючий начальник зробив усе, що міг, з другого —
треба було не зранити світлого фанатизму о. Павла. Могла
виникнути небажана ситуація. Деякі хористи зразу втекли,
люди, що прийшли з інших бараків, почали виходити.
Я знав з обсервації згаданого наглядача і спробував по-
ладнати з ним справу: отець Павло і хор будуть співати
тихіше. З жалем сказав наглядач:

— Отче Павле! Не думайте, що тільки ви один віруючий. Може поза вами є такі, що їм далеко болючіше в теперішнє свято, як священикові.

Після того прийшли ще два наглядачі, постояли біля дверей і вийшли. Отець Павло докінчив Ранню і Літургію і поблагословив приготоване печиво. Була якраз шоста година. Раптом в барак увійшли чотири наглядачі із своїм начальником, Білорусином, який ломакою почав зганяти з нар усіх, що на них лежали.

— Вставай! Не будеш сьогодні вилежуватися! Відпочити хочеш, падло, після того, як бігав до нас у джурку з доносом, мовляв, не дають спати. Сволочі! Погодилися спокійно вислухати Воскресну, то хоч уже не перепиняйте її. Не виходьте на вулицю! Всі вставайте, всі до одного!..

Зігнавши всіх з нар, начальник крикнув:

— Тепер, сволочі, запам'ятайте, що сьогодні Христос воскрес! Вимагаю, щоб ви всі проспівали „Воскресеніє Твоє...” Бігаєте цілу ніч в джурку скаржитися, що вам не дають спати, а отцеві Павлові обіцяли прийняти участь у Воскресній. Я за вас приймуся.

Він був дуже розлючений сексотством у день Воскресіння, бо, хоч його святочний настрій і задовольнився „бутилкою”, він по-своєму був віруючий. Ми думали, що за цей протирежимний виступ його усунуть, але до кінця мого побуту на тому лагпункті він залишався на своєму пості. Його напевно захищав заступник начальника табору, про якого говорив я вище, бо й сам він у цей „ліберальний” період діяльно себе проявив.

Наглядачі в цій системі були майже з-правила люди старші, що пам'ятали ще дореволюційні часи і думали ще категоріями тих часів. Якщо приходилося начальству виконувати якісь гострорежимні зарядження, то воно виконувало їх в асисті безсердечного, по-комсомольському вихованого конвою, а не наглядачів. Для характеристики декого з наглядачів подам ще один маркантний факт.

Біля Орлово-Розовського табору було невелике, але доволі глибоке озеро. Якось купалася в тому озері дочка одного з наглядачів і потонула. Переляканий батько прибіг у зону і став просити арештантів рятувати його дитину. Знайшлося декілька осіб, які миттю побігли на місце трагедії, але, хоч тіло потопельниці витягнули, життя її не врятували. Батько почорнів з горя, але механічно виконував свою собачу службу. Отець Павло рішив відслужити поминальну Богослужбу. Він попросив мене, щоб я, побачивши батька померлої, повідомив його про час і місце, де вона відбудеться. Сам о. Павло мусів бути в конторі, куди викликало його начальство. Я виконав волю о. Павла. Батько покійниці розридався вголос. За якийсь час він прокрався із сусідньої секції на Богослужбу, поставивши довірених арештантів на сторожі, щоб не розкрили його вчинку. Ми, арештанти, могли під оком таких людей, як згадані вище наглядачі, розмірно спокійно жити, коли були в зоні і не мали відношення до інших „блукателів порядку”.

ПАНИ ІЗ РАБІВ

Але наш таборовий день проходив звичайно майже в цілості в роботі, де нами опікувався конвой або навіть сам начальник того чи іншого сектора, або згряя „панів із рабів” — бригадирів, польоводів, нормувальників, бракерів і тому подібне.

Щоб зрозуміти це положення, яке повторювалося кожного дня в різних варіаціях, дозволю собі навести один типовий приклад. Було це в Орлово-Розово восени 1946 року. Нас, інвалідів, вигнали збирати й закопувати моркву на зиму. Вже розвиднилось, коли ми були на полі, де нас розставлено по лініях праці. Треба було на площі в два з половиною гектари вибрати із землі моркву, скласти її у стирти, потім обрізати гичку, посортувати, меншу й найбільшу завантажити на вози, а середню закопати на зиму. Для цього треба було викопати довгі рови у півтора метра

завширшки, а два з половиною завглибшки, застелити дно їх соломою, покласти рівним шаром на соломку моркву, прикрити її зверху соломою, засипати привезеним піском, а поверх нього насипати на метр заввишки „могили”, як охорону проти морозу. Нам звелено справитися швидко, щоб ще перед ніччю повернутися додому. Бродячи по сибірському гливному чорноземі, який прилипав до взуття так, що кожний черевик важив щонайменше сім кілограмів, ми втомилися докраю. Рів копала інша, також інвалідна бригада, що виглядала як якісь болотяні стовпи, зліплені на подобу людських фігур. Я належав до бригади, що витягала й зносила моркву в стирти. Ми були заболочені тільки до пояса. Найкраще виглядали ті, що сортували моркву, відрізували гички й навантажували її на вози. Ми вже зсипали моркву в рови, коли почався зливний дощ з мокрим снігом. За півгодини наші драгтивенькі шапки і бушлати промокли наскрізь. Струмки дощової холодної води текли по тілі. Під осіннім вітром ця вся вогкість морозила до нестриму, і ми дрижали як у пропасниці. Тоді начальник конвою пішов на хитрощі: він заявив, що відведе нас у зону, якщо ми спільними зусиллями закінчимо загібання моркви. Сподіваючись скоріше вирватися з холодної купелі, арештанти з останніх сил закінчили цю роботу і спробували закурити цигарки. Це не вдавалося, бо тютюн і газетна „бумажка” промокли. Та й начальник конвою принаглявав: — „Давай, покуриш дома!”

Рушили ми з болотнистого поля — думали — додому, до бараків, але відразу ж розміркували, що ведуть нас у протилежному напрямі. Обурення зростало в міру того, як ми віддалялися від табору. Конвоїри кричали, лаялися, а далі почали стріляти вгору.

— Не бунтуватись! — кричав начальник конвою. — Ще одну маленьку робітхонку зробіте, а тоді й відпочивати будете два дні.

Ми знали, що це — брехня, але пручатися не могли. Нас завели на далеке капустиане поле. Тут передав нас начальник у руки польовода, заявивши:

— Тепер вами управляти буде ваш чоловік, який чотири дні тому звільнився. — Це був згаданий уже польовод-Москаль, що, відбувши присуд, хотів показати начальству, що він може стати на лагпункті рівним з ними „блустітелем порядку”. Це був типовий „пан з рабів”.

Начальник конвою жартома поспитав польовода, чи не треба йому автомата, але той сказав, що йому вистачить його зброї, і показав здорову ломаку. Згодом це він довів на ділі: без милосердя бив з усієї сили по спинах вихудлих арештантів.

— Я те научу, как родіну любіть! — кричав людожер, цитуючи советського поета.

Ми побачили, що виходу з положення немає, і взялись за сизифову працю. Згинаючись під вантажем величезних голов капусти, вирубали половину поля і склали три великі стирти. Залишалась ще половина, до якої ми мали взятися. Але сталася подія, що скоротила наші муки. В недалекій відстані, десь на дорозі до табору почули ми кілька поодиноких стрілів, а потім кілька серій з автомата. Незабаром після того до нас пригнався посланець, передав начальникові конвою на вухо якийсь наказ, і нас негайно „зняли з роботи”. Було зовсім темно, коли ми в поспіху гнались до табору. На дорозі знову просвітлили понад нашими головами кулі, і нас погнали чистим полем, по грудді, по картоплищу. Ми падали, підводилися, на нас кричали, але вже не стріляли угору, а били прикладами.

Від ніг до голови заболочені пригналися ми в табір. Наглядачі виганяли нас з бараків, щоб ми помилися й почистили одягу, але в нас уже не було сили, та й одяга була наскрізь мокра. Голі полягали ми на свої місця дожидати, коли прийде сон. У мене почалася гарячка, і вранці я ліг у стаціонарі із запаленням легенів. Через два дні, прочунавшись, я довідався, що вночі після повороту з поля три інваліди вмерли на серцевий удар, а недалеко від мене лежали ще два хворі на таку ж, як у мене, хворобу. Інші здоровіші від нас вранці наступного дня пішли кінчати діло

з капустою. Звідкіля походили стріли, що нагнали такого страху на начальство, ніхто напевно не знав. Казали, що дорогою вели етап у Ново-Іванівку, що він почав бунтуватися, але їх присмирили — якою ціною, цього ніхто на нашому лагпункті не міг сказати. А втім мені було не до того, бо в мене почалася криза.

Польовод, що відбув свій присуд, подвизався ще якийсь час, але арештанти почали виразно проти нього ремствувати, бо він перейшов усі можливості по лінії „рад стараться”. І тому, що був це час „відлиги”, його перевели на інший лагпункт. Коли він спакував свої речі і ввечері зайшов у зону, хтось забив його, встроївши ніж у серце. „Собаці собака смерть”, — сказав тоді хтось, а потім привище його злиняло в пам’яті арештантів, відтиснене привищами інших садистів. З цього прикладу видно, що людяні наглядачі могли тільки частинно облегшувати терпіння в’язнів, але положення у цілому не могли змінити. Все ж таки вони осталися в пам’яті арештантів, як рідкі, ясні появи на темному полі арештантської безнадійності.

Годиться згадати ще тихим словом чоловіка, що, не зважаючи на своє досить високе місце в таборовій ієрархії, не міг заперечити правди і став в обороні покривдженого. Цим покривдженням був я, в той час „медстатист”, отже таборовий „придурок”. Того дня після обіду я лежав, маючи на це право з двох причин: був на положенні хворого і знаходився в опіці доброго лікаря Самуїла Ісааковича. Це захищало мене від можливої напасти збоку начальства чи дижурних. Мене покликали до контори начальника табору з картотекою. Я не знав причини цього виклику, але передчував щось недобре. Коли я ввійшов у дижурку, там сиділи арештант-секретар і два бригадири. Я постукав у двері начальника, але він мене не покликав, бо саме говорив з кимсь по телефону. Я чув тільки його відповіді, але з їх змісту догадався, що розмова йшла про мене. Цитую з пам’яті відповіді начальника:

— Я маю докази. Є лист однієї особи про це . . . Так, я думав переселити його на Торф-Болото . . . Підождати вас?

Обов'язково?.. Не можу зрозуміти... Ну, добре, піджду...

Коли я знову постукав у двері і трохи їх відчинив, начальник крикнув:

— Зачекай!

За хвилину увійшов у дижурку начальник відділу „енко”, побачив мене і сказав:

— Сядьте, я вас викличу.

Він увійшов до начальника, про щось доволі довго з ним говорив, потім покликав мене і став питати:

— Скільки у вас в таборі інвалідів?

Я подав число.

— Ви знаєте Івана Михайловича Н.? Хто він за категорією труда?

Я подав медкарточку. Обидва начальники вели тихцем розмову на тему поданого там діагнозу. Питання до мене:

— Ви ручитеся, що це вірний відпис з формуляра? Якщо це не так, ви будете важко покарані.

Я ствердив правильність відпису і сказав, що якби це був фальсифікат, то погоджуюся на консеквенції.

Тоді начальник відділу звернувся до начальника лагпункту із запитом, чи він перевірів медкарточку за формуляром ч. 2. Коли начальник лагпункту спробував ухилитися від безпосередньої відповіді, він покликав телефонічно начальника „другої частини”, у якого зберігалися формуляри. Поки прийшов начальник другої частини, він називав прізвища інвалідів з книги обліку, брав від мене медкарточки і складав їх на столі. Це тяглося довго, тому я рішився скоротити цю історію і сказав:

— Граждани! Дозвольте мені залишити картотеку тут і піти, тоді ви зможете без мене точніше цим питанням зайнятися.

— Ні, залишіться, ви може ще будете потрібні.

Увійшов начальник другої частини і почав шукати Івана Михайловича Н., але це йому ніяк не вдавалось, бо його формуляри не були складені за абеткою. Я допоміг йому

му. Начальник відділу порівнював формуляр із медкарточками. Таким чином він переконався, що підозріння, нібито я фальшую медкарточки — безпідставне. Вже в моїй приязності він не здержав свого обурення і, звертаючись до начальника лагпункту, сказав:

— Я тебе добре розумію, але раджу — хвостиком не крутити, бо я його тобі відірву!

Я вийшов з контори і помалу потягнув у свій півстаціонар. Своїми довгими ногами здгонив мене „енко” і, не приховуючи гніву, сказав:

— Ви зрозуміли? С-ов хотів вас угробити в Торф-Болоті, але на ваше щастя я в те вмшався. Іван Михайлович Н. написав на вас донос, що ви дали йому інвалідну категорію, коли лікарі признали йому лише „легкий труд”. Це зробив Н. з наказу С-ва, вчинивши собі вовчу прислугу, бо на своїй підлості не тільки нічого не скористав, а ще й пошкодив собі. Тепер я за нього візьмуся. Ідіть спочивати і мовчіть про все. Будьте спокійні, робіть те, що робили, не лишайте меншого брата, а я подбаю, щоб вам лихі люди не пошкодили.

АРЕШТАНТИ ОЦІНЮЮТЬ ДІЙСНІ І УЯВНІ ВАРТОСТІ

З таких моментів напруги й відпруження складалося наше життя в СИБЛАГ-у. Ми помалу приходили до себе, отрясалися з маразму тюрми і подорожі до першого нашого табору. Душа домагалася поширення обривів поза огорожу „запретки”, бажаючи вирватися на волю, вона схильна була з малих, невисначальних даних робити далеко посунені висновки, творити фантастичні картини майбутнього. Вона тужила за волею . . . Арештанти хотіли вірити, що західні демократичні держави, впоравшись з загрозою дикого німецького імперіялізму, звернуть вістря свого меча, у війні з Німеччиною засталеного, проти ще гіршого від націонал-соціалізму ворога, бо, коли останній загрожував їм втраатою території і матеріальних вартостей, то большевизм за-

грожує смертю душі одиниць, що гірше — смертю духа національних спільнот. Арештанти не могли повірити, що Захід дає себе обманювати п'ятим колонам, які діють в усіх державах так званого вільного світу. Те, що відбувалося під час війни і безпосередньо після неї, як, наприклад, ентузіастична зустріч совєтських офіцерів у Лондоні, арештанти брали як політичний крок, від якого за короткий час можна перейти до політики одвертої ворожнечі і врешті до збройного знищення найбільшої загрози миру в цілому світі. Арештанти не могли повірити в те, щоб Захід знехтував такі величезні шанси перемоги над большевизмом, як мільйонові маси в'язнів, ще більші маси тих, що перейшли большевицьке пекло на власній шкурі, врешті тих, що мали досвід резистансу, який, хоч прихований, може у пригожій хвилині спалахнути вогнем і спалити сатанинську будову держави тюрем, таборів і цвинтаріщ. Арештанти вірили у здоровий розум вільного світу. В цих думках, комбінаціях, надіях і мріях лежала незаспокоєна жадоба новин, звідкіля б вони не йшли. Арештантам був цікавий кожний новак, бо він міг розповісти щось таке, що для них ще не дійшло. Вони цікавились кожним уривком газети чи хоч би й агітаційного журналу. Арештанти вірили, що вони можуть читати поміж рядками, і вони таки „читали”. Напевно ніде у світі не студіюють так газет, як студіювали совєтські в'язні. Яким контрастом до американського читача газети є підсовєтський, головно арештований, громадянин!

Уже з практики 1938-40 років знав я дві головні большевицькі газети: так званий орган компартії „Правду” і так званий орган Верховного Совету СРСР „Ізвестія”. Кажучи „так званий”, не хочу повторювати помилки західного світу, що схильний умовини життя Совєтського Союзу прирівнювати до умовин в країнах демолібералізму (що загально і за звичкою зветься демократизмом). А проте, як згадані газети не є органами названих організацій, так і ці організації є тільки назвами-ширмами, що представляють щось зовсім інше, чого справжній керівний підмет розкрити

не хоче; цим підметом, що править усім життям нещасної країни, яка нараховує понад двісті мільйонів мешканців, з чого найвище одна четвертина становить панівний народ, є, вживаючи назов грецького походження — **охлократична олігархія**. Отже й два названі „органи” є на ділі органами тієї охлократії й олігархії водночас. Але не про те йшло нам, ми це знали, а про те, що стояло за „ширмою слова”, чи, докладніше сказати, з-поза тієї ширми без волі керманичів советського життя вилазило. Тут ми напевно робили багато помилок, вияснюючи слова й вислови на нашу користь, але ще більше помилок робили, оцінюючи життя, думки й постанови Заходу. Про ці останні довідувалися ми з большевицьких газет.

Якщо йде про дані, що могли в консеквенції подій вирішувати наше положення, іншими словами, про большевицькі газети, то ми могли побачити їх уже в перших таборах типу ІТЛ (в таборах КТР їх ніколи не було), коли ті були в стані „відлиги”. На цьому місці хочу зробити малу дегресію і вияснити ще деякі явища, зв’язані з життям тієї країни, включно з таким невід’ємним її сектором, як тюрми й табори примусової праці. Під час „відлиги”, що їх я запам’ятав чотири, нас називали не арештантами, не в’язнями-„заключонними”, але „временно ізолюваними” (тимчасово ізолюваними). „Ви не заключонніє, — говорили нам тоді начальники, — ви граждане, только временно ізолювание”. Ці ж самі начальники після зміни режиму садовили арештантів у ізолятори, коли тільки вони називали себе „временно ізолюваними”.

Советські газети, як столичні, так і провінціальні, мають усього чотири сторінки. Три перші подають вісті з советського життя, з праці різних большевицьких організацій, що всі советські люди окреслюють як виразну брехню, четверта сторінка подає вістки закордонні. Тому кожний „громадянин” ССРСР читає майже виключно четверту сторінку, а три перші переглядає лише про око людське. На першій сторінці в часах мого полону середня шпальта ви-

повнювалась найчастіше заявами льюальности, вірнопідданчих настроїв і т. п., на ній друкувалося з-правила все те, що визначало відношення до Сталіна. Гратуляції з приводу його 70-річчя, друковані на другій сторінці, тягнулися повних два роки в рубриці „Поток приветствій”. Від цього втертого розподілу матеріялів відходили, коли відбувалися з'їзди партії. Промови большевицьких головаців на цих з'їздах були також предметом досліджень, але тільки „заграничників”, для советських людей вони були нецікаві, бо їх вони справедливо оцінювали, як наявну брехню; з советських людей читали їх, підкреслюючи навіть окремі слова й вислови, колишні високі чини, що і в тюремному положенні з претенсій своїх не зрезигнували. Це мали ми всі бачити, як свідки їхньої льюальности. Коли ж нас при цьому не було, тоді й вони на перші три сторінки не заглядали, і вже ніяк не цікавилися тими, хто складав рабську чолобитню кривавому Сталінові.

У Красній Пресні з тієї камери, в якій я перебував, два арештанти ходили на роботу за зону. Коли вони поверталися, їх засипали безліччю питань на тему найближчих „праздніков революції”, бо всім здавалося, що в зв'язку з цими „праздниками” проголосять загальну амнестію. Ці два арештанти, на думку співкамерників, мали своїм моральним обов'язком пильнувати всіх вісток про можливу амнестію в газетах, що попадали б у їх руки. Мабуть і тюремному начальству доволі було цих питань, бо врешті нам почали однозгідно говорити, що справді в газетах вразно написано, що треба сподіватися великих змін у структурі Советського Союзу. Які ж можуть бути великі зміни, як не ця всіма ждана амнестія? Так думали арештантські маси. Дехто пригадував собі лянсовану у вільному світі заяву Сталіна, що її він нібито виголосив у Кенігсбергу після здобуття того міста армією Рокоссовського. Тоді Сталін, на питання якогось закордонного кореспондента, чи буде колись амнестія в Советському Союзі, буцімто відповів, що советський уряд виступить з такою амнестією, якою здивує цілий світ. Тих, що читали це в німецьких газетах,

було в камері три. Проте, більше свідків і не треба було, щоб арештанти в те повірили. Коли ж — думали вони — і проголосити ту амнестію, як не тепер, після перемоги? Врешті до камери принесли газету. Вона переходила з рук до рук так, що до мене дійшла вже у шматках. Але нічого-гісінько не було в ній про ту велику зміну... Москалі-арештанти вирішили:

— Сам начальник сказав, що була така інформація. Навіщо ж її повторювати? Сказано — і буде!

Після того арештантів, що ходили працювати за зону, виряджали з ультимативним наказом: або з газетою, або й самі не вертайтесь! Дехто обіцяв за газету 10, 15, 20 рублів, якщо видасть начальство гроші з „лічного счота”. Кажуть, у страху великі очі, але і в надії не менші. Прийшов день 7-го листопада — день жовтневої революції. В камерах нервово доживання: буде чи не буде? Хтось із співкамерників вийшов у контору і через годину вернувся.

— На подвір'ї, — закричав він уже з порога, — невимовні радощі! Жінки просто божеволіють! Таки проголошено амнестію!

Москалі не видержали:

— Вслікому Сталіну ура!

— Вони не захотіли брати снідання: в таке велике свято інше „блюдо” належиться... Вполудне їли вже те, що подано, і ждали в гарячці. Під вечір їх настроїв боляче спав...

— Ех, та воля-волюшка! Коли тебе ждати?

Ні з чим минув і наступний день.

— Поглумився проклятий Сталін! — говорили стиха між собою арештанти.

Дістали газету, але ніхто не спішився давати за неї 10, 15, 20 рублів...

У Маріїнському таборі під час „відлиги” давало нам начальство три газети раз на тиждень, інколи кожного дня, під умовою: читає вибраний баракком уголос, не вільно читати двічі, не вільно прочитаного обговорювати. Цей останній наказ, як я вже згадував, залишився на папері.

Під кінець січня я попав у стаціонар, де була змога заглядати в газету докладніше. В той час був опублікований гострий протест советського уряду проти виступу англійського прем'єра Вінстона Черчіля. В тому виступі, власне, нічого ревелюційного не було, але важливе було те, що старий державний муж звернув увагу світу на політику Советського Союзу. Для нас, арештантів, особа Черчіля виросла до величчя мужа Провидіння. Це була перша людина, яка, замість кланятися кривавому Молохові, сказала про нього правду, хоч у завуальованій формі. Всі арештанти були переконані, що після цього прийдуть поважні діла, а врешті — остаточна розправа, яка дасть початок будови світу на підставах справедливості, милосердя, гуманності. Ми ждали на дальші події, що вказували б на правильність наших міркувань, але їх не було. Натомість прийшли солодкі заяви, відпекування Черчіля від своїх слів, мовляв, це його приватна думка. Це боліло нас просто фізично.

— Як можна так принижувати себе, кланяючись знаним з їх минулого злочинцям? Хай би вже осталася самотньою в цьому відношенні жінка президента ЗДА, що вирятував Советський Союз від неминучої смерті. Хай би вже вони залишилися в людській пам'яті як незрячі гореполітики. Але чого Тременові і його міністрові Ачесонові наслідувати Елеонору Рузвельт? Таж тепер одним нігтем можна роздавити большевизм, як вошу . . . — такі міркування повторювалися в різних варіантах, і їх можна було б скласти в такі тези:

— Советський Союз — одинока в історії людства потвора, що її зліквідувати повинен увесь світ;

— Якщо світ цього не зробить, він поповнить злочин проти історії, і на нього впаде кара Немезиди;

— Советський Союз, зміцнівши з поміччю Заходу, задавить Захід, як вуж-удав свою жертву;

— Советський Союз має в кожній державі свою п'яту колону, і розкрити її є обов'язком кожної держави; толе-

рування її є злочином у відношенні не тільки до даної держави, але й до всього світу;

— Захід повинен піддержувати волелюбні змагання всіх під'яремних народів. Нехтування волелюбних змагань викличе у цих народів гарячу ненависть до тих, хто їх нехтує.

Коли становище арештантів під час заяви Елеонори Рузвельт було ще однозгідне, то в пізніших подіях Москалі зайняли вже зовсім окреме становище, оцінюючи большевизм як вірного спадкоємця і продовжувача традиційної московської політики. Москалі стали осторонь від усіх інших арештантів, щораз більше визначаючи своє вороже наставлення до них і їхньої спільної платформи.

Советські газети приносили інколи дуже прикрі новини, як, наприклад, вістку про трагічний собор у Львові, на якому „затверджено” перехід Католицької Церкви в Західній Україні на московське православ'я. Католики-арештанти, довідавшись про це, плакали і молилися за героїв-мучеників священиків, що їх довжезна галерія починалася митрополитом Йосифом, єпископом Григорієм, Йосафатом і іншими, а далі масою священиків світських, монахів, черниць. Арештанти пам'ятали, що ще раніше пройшла цей тернистий шлях і Українська Автокефальна Православна Церква, заплативши гекатомбою мучеників, починаючи від свого митрополита Липківського. Арештанти хотіли бачити, що їх терпіння освячене таким же терпінням єрархів, бо вони вірили, що в тюрми попадали справжні Божі слуги, і що ці терпіння нагородить Бог Своєю щедрою заплаатою. Тепер же арештанти втрачали цю основу своєї віри, що в їх очах була освячена смертю мучеників, які йшли на смерть, щоб стати достойними спадкоємцями Божого царства. Що ж тепер, коли безпосередньо покликані виступити права бути в Божому Царстві заступниками свого народу? Може це біготерійне перечулення, бо за справу Божої справедливості вмирили мільйони світських людей, і їх жертва була напевно не менша від жертви, складеної духовниками, але в душах людей маси була це прірва у їх

есхатологічних сподіваннях, хоч вони знали, що й тут, як усюди в діях Москви, лежить безжалісне знуцання і брехня.

Після того трагічного „собору” стали напливати до таборів маси священників-відмовців. Їх уже не відправляли в систему печорських таборів, бо силою японських і корейських в'язнів побудовано суперрежимну систему ОЗЕР-ЛАГ'у. Для совєтської влади це було далеко вигідніше, бо не завантажувало слабо розбудованої залізничної сітки. Маси цих вірних присязі священників застав я вже на Озерлагській системі, але поруч них застав і тих, що не врятувалися своїм формальним переходом на московське православ'я. (Формальним переходом вважали його народні маси, що були раді бачити своїх душпастирів разом із собою. А проте, коли так вважала маса, то це було лише виявом наївності, що її треба простити, але крок священників, хай і формальних апостатів, не може мати виправдання). Мені розказували люди з-під Перемишля, які мали нагоду говорити з д-ром Мельником, про генезу його рішення очолити апостазію. Він боронився тим, що, мовляв, зробив це для того, щоб на терени Західньої України Москва не мала підстави висилати Москалів, які були б знаряддям у руках поліційних чинників. Нотую цей факт, але осуд його оставляю церковним властям, сам же вважаю, що цей крок не має виправдання з релігійного і логічного боку. Ясно, що цей факт використала Москва у своїй відвічній боротьбі з католицизмом, як велику перемогу.

Читання совєтських газет скріплювало й послаблювало настрої арештантів в оцінці ідейної вартости народів, що могли б бути їх природними союзниками або потенційними ворогами. Тепер з перспективи пережитого можу ствердити, що на багато проблем арештанти мали куди здоровіший погляд, ніж його мають ще й тепер деякі великі західні політики. Не з оправданих анімозій, але силою послідовного розумування змогли вони побачити початки й розвиток обох бльоків — західнього і східнього й, не будучи освіченими політиками, правильніше перед-

бачали їх доступ і криву упадку, як це робили великі держави, що для хвилевої користи фінансово й матеріально піддержували й піддержують своїх виразних ворогів. Це відноситься, зокрема, до оцінки Югославії і до хибних комбінацій з фантастичним розрахунком на користь із виріжисерованого в Кремлі розходження тієї держави з Москвою.

Арештантські маси в оцінці дійсних і уявних вартостей помилялися менше, як патентовані політики Заходу. Виходячи з принципіального становища у визначенні большевизму, вони мали безумовну рацію, тавруючи американську політичну лінію в Китаї. Арештанти знали, що цей китайський „революціонер” учився й виховувався в Москві, завдяки чому став не гіршим комбінатором, ніж його вчителі. Вони знали, що в Москві виховалися також маси арабських, муринських, індійських та інших молодців — керманічів підпільних ячеек комунізму. Арештанти зайняли принципіальне становище до вирішування політичної проблематики, і, хоч вони можуть здаватися наївними фантастами, політикам світу годилося б прислухатися до їх голосу, і тоді напевно не робили б вони тих трагічних помилок, що дають зброю у руки їхніх потенціальних ворогів. Арештанти не могли зрозуміти, чому при комбінаціях з Тітом Захід знехтував своє давнє становище в обороні Михайловича, і, погрозивши Тітові, робив до нього „милу міну”. В очах в'язнів виходило ясно, що для Заходу передусім важливі гроші, „бизнес”, а ті великі вартості, що визначають напрямні й зміст усіх подій, які складаються на проблеми, закони життя — це для них дрантя, що його можна викинути на смітник. Арештанти не могли зрозуміти того божевільного танку довкола „золотого тельця”, з повним забуттям життя і його вимог. І хоч арештанти мерли, на їх місце приходили нові, що думали так само, як попередні, і висновки їх розумувань переносилися на так звану волю і згодом з тієї волі верталися, збагачені думками уярмлених народних мас.

Найважливіші політичні проблеми національні групи арештантів розв'язували, кристалізували і творили з них свій політичний коран, якого твердо додержували й доповнювали. У висліді створилися дві групи арештантів — одну становили Москалі, а другу представники всіх поневолених Москвою народів.

Уже на початку 1950-го року Москалі оцінювали всі події з погляду московської егоїстичної користи, на всіх свідоміших немосковського походження арештантів дивилися ворожо, часто денунціювали їх і де мали змогу кривдили, не придержуючись вироблених в'язничною практикою законів солідарности. На початку 1951-го року арештанти з поневолених Москвою народів пильно прислухалися, як реагують Москалі на ту чи іншу подію. Коли у ЗДА Воллес творив свою опозиційну групу і большевики всіляко роздували ту справу, Москалі завзято переконували своїх спів'язнів, що ЗДА стоять перед політичним катаклізмом, який потягне за собою упадок капіталізму і водночас великий ріст комунізму; у висліді цих ускладнень зростуть, мовляв, шанси Росії взяти провід усього світу. Арештанти не-москалі вважали Воллеса за неповажну фігуру, а большевицьку пропаганду — за „бурю у склянці води”. Їх передбачення оправдалися, коли під час президентських виборів розрекламований большевиками Воллес провалився. Тоді почалася „вияснювальна” пропаганда, мовляв, капіталізм виграв на останні свої карти, але в майбутньому тим певніше провалиться, бо „партія Воллеса” має вже за собою душу американського народу. Не-москалі насміялися з московських плянів опанувати весь світ при допомозі тієї партії, що, на їх думку, була типово промосковською.

Я навів цей епізод для того, щоб показати, як росли апетити Москалів, коли їх пропаганда набирала виразно великомосковських тонів. Ворожо оцінила большевицька пропаганда також плян Маршалла і згодом доктрину Трумена. Представники немосковських народів поза своїм зацікавленням залишали перший факт і схвалювали дру-

гий, хоч песимісти заявляли, що у виконанні цієї доктрини політика ЗДА стане на півдорозі.

Коли почалася війна в Кореї, арештанти справедливо побачили в цьому руку Советського Союзу. Першу вістку, ще до одержання газети, почули ми з радіоголосника. Настала велика радість: може хоч тепер Захід рішиться покінчити із злочинними махінаціями большевиків. Це було загальне питання, що будило надію на розгром большевії. Комбінація з „поліційною акцією”, однак, охолоджувала цю надію. Було видно, що за викрутні формули злочинні сили заховують спрчинника нової агресії, яка продовжує традиційну московську політику: підступом, обманом, зрадою і розбобом. Ціла бутафорія корейської імпрези: вимоги припинити воєнні дії, комісія в справі роззбросння, торпедовані переговори — все це нівечило бойову тактику Мек-Артура, що в душах в'язнів зберіг для себе найкращі симпатії. Хід і вислід корейської війни, що її большевики за допомогою темних сил Заходу звели до місцевої імпрези, розчарували арештантів. Раділи тільки Москалі: „Гнілому Западу с рускімі не равняться”. Ми з жалем стверджували, що справді Захід — гнилий, і що в такому стані, в якому він є, йому не рівнятися з хитрощами чорних сил.

А проте, в безнадійному положенні в'язні мусіли на чимось спертися, і все вірили, що сильні цього світу повинні нарешті зрозуміти, що щось у них самих не в порядку, виявити дійсного спрчинника лиха, що ним є большевизм, який вповз, як гадюка, в усі країни світу. Арештанти ловили себе на затраті віри у визволення, і тому шукали бодай маленького промінчика, щоб снувати на ньому свої сподівання — „а може...” Вони вслухувалися у всі доступні їм звідомлення із засідань Асамблеї Об'єднаних Націй, контролювали почуте в реляціях інших в'язнів, а потім робили висновки.

Багато шуму серед них, особливо Українців, викликала інтерпеляція англійського делегата, який заатакував делегата ССРСР за те, що той представляв УССРСР як самостій-

ну державу тоді, як ця країна є лише колонією Москви. Заперечуючи голословні твердження советської делегації, англійський представник запитав, чи Україна має окреме військо й окрему від ССРСР валюту. Не пригадую собі докладно, що відповів на це московський делегат, але відповідь його звучала приблизно так: український народ не бажає цього. На дальший запит Англієця, чи український народ має змогу виявити свою волю, так званий український делегат сказав, що він має право потвердити заяву представника ССРСР. Це була одна з тих нахабних заяв, що ними засипав і засипає світ большевизм.

Арештанти-Українці найкраще знали, як виглядає „свободноє волеіз'явленіє” в Советському Союзі. Оптимісти сподівалися, що інтерпеляція Англії матиме якісь наслідки, але, звичайно, помилилися. Після того про українську справу і пес не гавкнув. Слідкуючи за перипетіями нарад ОН, в'язні ствердили, що в західньому таборі держав немає ані тіні однозгідности. Хто не допускає до однозгідности Заходу, цього арештанти не могли знати, але їхні здогади напевно мали поважні підстави: це ті злі чинники, які промощують Советському Союзові дорогу до опанування світу.

До початку 50-их років звідомлення із засідань ОН були настільки докладні, що подавали навіть зміст промов представників держав протибольшевицького бльоку. Пізніше большевицькі газети подавали тільки зміст промов своїх делегатів, а про виступи західніх згадували лише словами: „нагло клеветал на Советський Союз”. Однак, з промов советських делегатів в'язні могли здогадуватися, про що була мова у протибольшевицьких виступах.

Щоб мати докладніше уявлення про відношення вільного світу до ССРСР, арештанти вичитували кожную дрібницю, що так чи інакше заторкувала цю тему. Вони пильно читали політичні фейлетони і пашквілі пера Ільї Еренбурґа в московській „Правді” і Заславського в „Ізвестіях”, що до деякої міри кидали світло на цікаві для арештантів справи; для в'язнів був міродатний і тон цих писань, хоч

з нього важко було здогадуватися про підсилення чи зменшення міжнародної напружености. Краще цю справу ілюстрували „лозунги”, що їх перед 1-им травнем і жовтневою революцією подавав ЦК партії. 10-15 лозунгів трактували звичайно про політичні справи й відношення до закордонних компартій і країн „народної демократії”. Решта лозунгів були менше цікаві — вони відносилися до індустрії, хліборобства, шкільництва, науки, молоді тощо. Арештанти хотіли й тут вичитати вістку, що між демократичним Заходом і большевицьким Сходом росте ворожнеча, але в конспіративній інтерпретації цього питання до однозначного вияснення ніколи не приходили; песимізм і оптимізм робили своє.

Але зрідка інформації хвилювали кров арештантів і додавали їм надії, що справа їх визволення шляхом війни не пропала. Це був, зокрема, спільний меморіал Конгресу й Сенату ЗДА до большевицького уряду, що в подібній до ультимату формі ставив вимогу допустити в границі СРСР американських громадян, щоб вони могли наочно перевірити урядові большевицькі заяви про демобілізацію советської збройної сили, про стан флоту, летунства, фабрик зброї та ін. В цьому меморіалі виразно було сказано, що громадська опінія ЗДА не вірить у правдивість всіх цих большевицьких заяв, що це звернення є останнім такого роду, і що відмова від цього оправданого жадання загострить політичне наставлення до Советського Союзу так, що його зможе замінити на щось інше тільки війна. Цей спільний меморіал американського Конгресу й Сенату переслав на руки Ворошилова, як „президента” СРСР, президент Труман із своїм супровідним листом. В тому листі він апелював до советського уряду, щоб не грався з видержливістю нервів громадян ЗДА і остерігав, що евентуальна війна буде жаклива, бо ЗДА розпоряджають такою зброєю, яка перевищує найсміливіші фантазії.

Арештанти раділи. Врешті спромоглася Америка на мужнє слово. Тепер уже годі відкликати це тверде слово!

В'язні здоровили один одного як на Великдень — радісно, хоч без слів. З величезною увагою читали й інтерпретували вони вміщену в тому ж числі газети відповідь Верховного Совету, простацьку, неінтелігентну і провокаційну. В ній говорилося, що советський уряд не може погодитися на в'їзд громадян ЗДА до ССРСР, бо це, мовляв, будуть вишколені шпіони; згадувалося ще якийсь інцидент з советським кораблем, що на ньому в американському порті переведено „брутальний” обшук, і це є доказом неприязного відношення Америки до ССРСР.

Було аж надто ясно, що відповідь була демагогічним викрутом на речове домагання уряду ЗДА. Арештанти були певні, що Америка не стерпить такої образи, і що треба поважно рахуватися з можливістю війни. Американський Конгрес став предметом подиву в'язнів, а президент Труман виріс у їхніх очах до величини найбільшого в світі авторитету. „Так говорять лише справді великі люди”, — казали між собою в'язні.

Якось у той час зустрів я знаного мені колишнього советського прокурора, що проходжувався з уже згаданим колишнім міністром легкого промислу РСФСР, професором університету і поетом в одній особі. В розмові з ними я сказав:

— Здається, Захід не такий уже гнилий, як говорили.

Насупивши брови, колишній прокурор завважив:

— Переконувати вас, Антоне Петровичу, не збираємося, бо ви всі, западніки, маєте більмо на очах. Захід, а з ним і горді ЗДА мусять впасти в наші руки. Вам же, якщо хочете без додаткового терміну вернутися на волю, раджу про ці справи мовчати.

В розмову вмішався колишній міністер:

— Ви, як освічена людина, Антоне Петровичу, знаєте, що русккі вже були посідачами території ЗДА, але недбалий царський уряд дав себе витиснути Англіїцям. Вони і пізніші бунтарі проти своєї держави, теперішні американці,

мають менше прав володіти тією країною, як ми, що були там раніше.

Я зауважив, що населення ЗДА напевно не схоче міняти своєї влади, бо воно вдоволене із свого положення. Вони обидва роземіялися.

— І ви в це вірите? За нами будуть не лише робітничі маси. За нами вже й тепер розважні люди, навіть багаті, ті, що рахуються з вимогами нового часу.

Надійшли інші арештанти, між ними колишні високі урядовці й офіцери, і вмішалися в розмову. Всі стали обороняти думку, що Москалі мають незаперечне право на землі ЗДА. Я хотів був відійти, бо вести спір з маньяками вважав за нерозумне й шкідливе, але мене задержали. Колишній прокурор саркастично зауважив:

— Доповнити своє знання навіть у старшому віці діло розумне, а вам, западнікам, треба знати, що руский народ тепер у стадії динамічного розвитку, і стримати його ніяка сила не зможе.

До цієї дискусії прислухався один, знаний із своїх дотепів, повстанчий український старшина. Іронічним тоном він звернувся до мене:

— Антоне Петровичу, зрозумійте нарешті, що геній руского народу може такі фокуси робити, до яких не доросла західня людина.

Один з москалів похвалив повстанця, але колишній прокурор сіпнув його за рукав і запропонував закінчити розмову. Українець не дав себе збентежити.

— На старості літ, — сказав він, посміхаючись — нікому не зашкодить дечого навчитися. Отут правильно сказали, що руски — генії зробили „цар-пушку”, але вона не стріляє, зробили „цар-колокол”, але він не дзвонить. Руски ще багато дечого винайдуть в такому роді. Вони вміють товар „ліцом” показати. Справжні фокусники. Я, — продовжував бувший повстанець, звертаючись до присутніх Москалів, — ваш випробуваний друг, уже другий раз ви пригорнули мене до серця, і, як такий, ворожу вам: краде-

ною річчю очаруєте ще світ так, що він згубить здоровий розум. Тільки бережіться, щоб вас не „разоблачили”, бо хто падає з висоти, той кості може поламати.

Слухачі були виразно невдоволені його ворожбою і його іронічним тоном. Вони вже кілька разів доносили на нього начальству, але їм не вдавалося заповідати йому нічого злішого, як двічі посадити в карцер. В кожному разі, він був добрий гуморист, і годі було його за те карати. А втім, він мав щастя, що його не мав, наприклад, я.

СТРАДНИКИ-ПАТРІОТИ, ПРОСТІ УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ

Поза столичними газетами ми ловили ще провінційльні, що приходили в посилках від рідних. Там не було відомостей, що могли б нас розрадити, бо навіть не повторювалося всіх важливих міжнародних подій. Ці газети цікавили нас з іншого боку: в них іноді друкувалось заклики до українських підпільників, щоб кидали ліс, криївки, бункри і зголошувалися до влади, яка, мовляв, простить їм їхні провини, і вони зможуть зажити спокійним життям. Такі заклики повторювалися на протязі трьох з лишком років, і це вказувало на те, що підпілля не скапітулювало. Траплялися зламані одиниці, що по надлюдських терпіннях, втративши опору в терені, коли большевики вивезли масово цілі села, зголошувалися у поліційних станицях. Їх зараз же задержували і змушували не лише розкрити всі бункри, де перебували повстанці, але й вказати всіх людей, що давали партизанам їсти, переночували їх у своїй хаті і т. п. Вимоги большевиків в міру здобування інформацій побільшувалися так, що зламаний партизан-повстанець указував навіть таких людей, яких будь-коли знав у житті. Втягуючись щораз більше у злочинну денунціацію, такі зламані люди поповнювали самогубство, бо не мали сили переносити моральні муки. Однак, резистанс тривав, „дружні” заклики кинути ліс і вертатися додому повторювалися, поки врешті партизанський провід не перейшов на іншу

тактику — індивідуального терору, щоб не витратити людей у нерівних боях з окупантом.

Уже в СИБЛАГ'у зустрів я перших партизанів-повстанців. У таборах, куди мене перекинено, було їх кілька. Це були ті не зліквідовані після перших „допросів”, що зуміли законспірувати себе до переслухання в КПЗ і мали присудити лише за допоміжну акцію в УПА. Інших, тих, кого обвинувачено в безпосередній бойовій дії, спрямовували головню в Норильськ, на Воркуту й Колиму. Тоді, однак, не мали ще большевики ясно спрецизованого пляну щодо територіального розміщення вояків УПА. Це видно, наприклад, з того, що їх розміщували і в „легших” системах (як у СИБЛАГ'у), створюючи в таборах ІТЛ окремі зони „ктр” (каторжних робіт). Так було, між іншим, у Ново-Іванівці, звідки хлопці зуміли в 1946 році виломитися, добитися до границь Монголії, перейти її територію і дістатися до Китаю, що тоді був ще у владі білих. Звідтіля вони дали вістку у зрозумілому для таборовиків шифрі.

В зв'язку з тією подією розповідали романтичні історії, що підносили на душі арештантів. Казали, що 120 вояків УПА в Ново-Іванівському таборі нав'язали зв'язок з колишнім високим старшиною Далекосхідньої армії Блюхера, зліквідували ВОХР'у, озброїлися автоматами, забрали дві автомашини, в дорозі на південь знищили дві енкаведівські станиці і — зникли в тайзі. Ці вістки принесли до табору солдати конвою і наглядачі, що ходили в погоню за втікачами. Вони зустрічали по дорозі інші групи, вислані на ліквідацію втікачів, бачили дві спалені ними автомашини, але, дійшовши до границь тайги, не відважилися піти далі. Наглядачі казали, що, ліквідуючи дорогою ворогів, відділ упівців збільшився вдвоє і здобув багато зброї та амуніції.

Про цю подію довго йшли поміж арештантами балачки, що в міру доповнень переходили у фантастичну епопею. Не один арештант жалів, що не пощастило йому пристати до тих сміливих хлопців. Однак, замало було таких, що від-

важувались тікати, тим більше, що всі спроби втекти кінчилися зловленням утікачів і їх ліквідацією. Арештанти часто мали нагоду в цьому переконатися, оглядаючи вбитих під час погоні втікачів. Інколи таланило одному чи групі арештантів перейти сотню й більше кілометрів і вийти з засягу погоні, але тоді ловили вже їх здеморалізовані більшовиками місцеві мешканці, яким за зловлення втікача видавалось грошову нагороду. Терор збоку влади і жадаба наживи зробили з Москаля безжалісну істоту.

Однак, вернімось до героїки УПА. Від згаданих вище кількох вояків Української Повстанської Армії довідався я про її великі й переможні бої, що відбувались на західноукраїнських землях до 1946 року. З цих боїв особливо годиться занотувати бій в околицях Руської Рави і бій у Космачі й коло нього, де більшовики втратили майже повних три полки, намагаючись здобути повстанчі позиції в горах. Коли більшевицькі війська спробували взяти повстанців обходом, вони перейшли на інші позиції в центральних Карпатах, на віддалі двох соток кілометрів. З учасниками цих історичних боїв зустрівачся я кілька разів, коли перекидали мене з місця на місце.

Шкода, що цих боїв не занотовано докладно, бо це були б дуже важливі історичні документи. Зате на місці боїв вороги українства поширили багато брехливих вісток, заперечуючи історичні факти. Шкода також, що деякі бойовики УПА, яким поталанило передістатися у вільний світ, зашвидко стали „обростати салом” і не мають шляхетної настирливості, щоб знайти видавців для своїх правдивих свідчень. Поки вони живуть, не запізно за це діло взятися.

Серед в'язнів СИБЛАГ"у зустрів я також представників старшого українського покоління тих великих груп оборонців своєї землі проти чужого заливу. Ці люди, всупереч поширеному переконанню про „вузький матеріалізм” селянина, в тому числі й українського, вміли жертвувати не лише своє добро, отже хату, хазяйські будівлі, товар і весь осінній збір, що забезпечував життя родини на про-

тязі року, але й життя своє, своїх рідних, своїх дітей і внуків. Ніхто не виявляв такої високої жертвенности для загального добра, як український селянин. Зразків такого високого патріотизму, як їх показали українські селянські маси, не знає історія ніякого іншого народу. Учасники і свідки тих подій помалу вимирали, висповідавшись з своїх терпінь перед одним-двома свідками. Мені довірили сотні із них свої спогади, але їх було так багато, що з них міг я запам'ятати лише найбільш драматичні. Деякі з тих патріотів переходили межі людської видержливости, і те, що давало їм сили переносити жахливі муки і встоятися, раціонально вяснити не можна. Оповідачі не виявляли претенсій, щоб про їх терпіння передано до відома поколінь, але проста справедливість вимагає подати про них до відома суспільству, яке задля „спокою” воліє про них мовчати, щоб не будити свого приспаного національного сумління. Отже, дозволю собі дещо з тієї мартирології згадати, хоч за власним терпінням багато дечого я забув.

Ось, наприклад, така історія. Батько трьох синів вярдає в повстанці двох старших. Один гине на полі бою, другий попадає в руки енкаведистів. З спаленою на гарячій плиті спиною й чотирма глибокими ранами в грудях, він вихопився з ворожих рук і побіг до батьківської хати. Але там його знову застукали большевики. В останній момент він вибіг з хати, але не встиг перебігти загін, коли поцілила його большевицька куля. Після того 65-літній батько також покинув свою хату і пішов у повстанці. Він перейшов багато боїв і знищив не одного ворога, аж поки сам не впав від ворожої кулі.

Цю історію розказав мені юнак-каліка, наймолодший син свого батька, що віддав для ідеї цілу свою родину. Його ж історія доповнила попередню. Отож, коли він прийшов у батьківську хату й не застав там нікого, звернувся до сусідки і від неї про все довідався. Родинна кров потягнула його в ліс. Але не встиг він розшукати повстанчого відділу, як большевицька стежа зловила його. На по-

ліційній станиці від нього вимагали, щоб подав місце постою повстанчої команди, щоб виявив усіх членів УПА в рідному селі, щоб сказав, хто із селян співчуває повстанцям. При цьому били його кожного дня вранці й увечері до втрати свідомости. Від побоїв він оглух, бо його головою товкли об долівку, його зір так ослаб, що він не міг розрізняти окремих предметів. Він являв собою купу пошматованого живого м'яса, що не мало своєї думки, не переживало ніяких вражень. Не добившись нічого, його перекинули аж у Харків, де засудили на 15 років примусової праці в таборах. Тепер було йому всього лише 16 років. Він був спаралізований, бо йому зламали хребет.

Ще одна історія. Було це на галицькому Поділлі. Повстанці вже вийшли з села, але їхні стежі були ще недалеко. Розвідку в терені вели діти-недолітки, яким легше було сховатися від большевицького ока. Проте, большевики знали, що й діти їхні вороги, і переслідували їх. Село лежало в долині, обабіч його підносилися невеликі горби. На одному з них дід косив траву, на другому, протилежному, його син складав полукіпки. З села вибігла мала дівчинка й попрямувала попри діда в недалекій ліс. Вона мала доручення занести повстанчій стежі наказ від сотенного. Значев'я з лісу виїхала большевицька ватага і оточила діда. Дівчинка притулилась до діда. Він знав, що йому не втекти, і що дитину візьмуть і тортурами намагатимуться здобути від неї інформації про повстанців. Дитина може не видержати знущання, тому краще, щоб вона згинула з чистою душею. Сивовусий дід випрямився, підждав, поки большевики не зблизились, і наглим рухом кинув перед себе в'язанку гранат. На тому місці осталися розірвані тіла дівчинки, діда й кількох солдатів. Почувши вибух, з лісу виїхала на місце масакри друга група большевиків. У міжчасі батько убитої дівчинки підповз ближче, витяг з полукіпка машинний кріс і двома серіями висік усіх до одного большевиків. Коли згодом хоронив він тіла донечки й діда, його зловили і посадили в КПЗ. Знущанням хотіли добути

з нього відомості, але, нічого не добившись, засудили на 25 років примусової праці в таборі, де я з ним і зацізнався. Багато, дуже багато подібних історій чув я від страдників-патріотів, простих українських селян.

„СТАЛІНСЬКА АМНЕСТІЯ”

1948-ий рік був на всьому тюремно-таборовому терені періодом різкого загострення режиму. Ми зразу не могли зрозуміти причини цього, бо й газет тоді не давали, але згодом ствердили, що причиною того була справа Берліну. Герметичне замкнення західньої границі Східньої Німеччини і встановлення „повітряного мосту” Заходом завогнило політичну ситуацію так, що кожної хвилини могла спалахнути війна. Советський Союз тоді ще панічно її боявся. Яка сила спонукала американських політиків здати свої позиції й обмежитися продовжуванням кволої дипломатичної оборони „повітряного мосту” арештанти тоді ще не знали. Щойно пізніше, коли в таборі появилися колишні советські шпїони в ЗДА, і коли вони розкрили куліси американської політики, в’язні зрозуміли, де криється причина слабости західньої політики. Та мені йде не про цю сторінку світової політики, але про її вплив на долю мільйонних мас советських арештантів.

Напровесні того року наступив у внутрішній большевицькій політиці зворот до давніх режимних метод. В таборах СИБЛАГ’у відчули ми це на переломі квітня-травня. Груба верства снігу швидко розтавала, тільки на доріжках табору ще вдержувався снігово-льодовий покрив, що ми його розбивали й наруччями носили у видолинку. Почалася раніше, як завжди, вечірня перевірка. Нас уставлено в неповний чотирикутник, з чого ми додумалися, що начальство буде проголошувати якийсь новий „указ”. І справді, ворота на вахті відкрились і в зону ввійшов конвой. Це було лихою ознакою. Конвоїри розповзлися по бараках робити „шмон”, а тоді в зону ввійшли офіцери. Наказ „увага” прозвучав грізніше, як звичайно. Офіцери зайня-

ли невивповнений бік чотирикутника. З-поміж них вийшов начальник табору — грізний, насуплений. Це все разом провіщало бурю.

— Сволочі! Падлюки! Як ви поставилися до мого розпорядження, що давало вам можливість під час роботи займатися культурними справами? Які принесли ви показники роботи? Обманювати захотіли мене? Я з вас шкуру здеру, падлюки, поздыхаєте скоріше, поки мене підведете! . .

Він кричав ще довго, не дозволяючи нікому сказати й слова. Він явно брехав, бо арештанти виконували роботу не гірше, як до відлиги, а коли взяти до уваги виконану роботу, то ніякого занедбання не було. Коли ж додати до виконаної роботи ще висліди „художньої самодіяльності”, то виходили великі осяги. Але все те, що говорив начальник, було брехнею. Ми це розуміли і догадувались, що прийшов час „крутого повороту” . . .

— Продовжую час роботи! — кричав далі начальник. — Протягом одної години зібрати весь льодовий набій з доріжок, щоб не було й сліду його! Після того виполоти всі кущі! Я хочу бачити, що в зоні є лише глина — і більше нічого! Ясно?! Культбригада! Виступити, сволочі, вперед! Я дам вам тепер культурботу з киркою, ломом і пилкою. Поламаю ваші гітари і скрипки, щоб не глузували з начальства. Які були ваші концерти? Мені с . . . хочеться на таке ваше художество, сволочі! Зараз бігом в інструменталку, взяти сокири й ломи і за півгодини рознести к чорту вашу сцену, весь матеріал винести за зону й там його спалити, щоб і знаку вашої культурботи не лишилось. Всі ноти подерти, щоб не пробували обманювати начальство! Чуєте, надзор!

В бараках гуділо й гриміло, коли нищено скромне надбання нещасних арештантів, які думали закрити ним свою голу, обдерту неволю . . .

Далеко поза північ стягалися в'язні до бараків на нічний спочинок. Знехотя згрібали солому, що її повітрущували наглядачі з сінників, із злобним посміхом підмітали

сміття, знімаючи хмари куряви, і безсило проклинали долю. Тим часом за огорожею табору росла заграва: там горіли риштування, декорації й імпровізовані лаштунки...

Я коротенько накреслив зміну режиму для того, щоб показати антитезу до представленої вище „відлиги”. Поза тим я хотів показати, як міжнародні ускладнення зразу відбивалися на положенні арештантів. Шукати логічного обґрунтування такого явища не можна — воно є радше консеквенцією московського духа, що породжує аналогічні явища: пани безжалісно карають своїх підвладних, коли в їх житті щось не ладиться. Тут вони карали нас, непричетних у берлінській справі. Так само карали нас тоді, коли хтось тікав з табору. Вся злоба спадала тоді на політичних арештантів, яких знімали з канцелярійних робіт і призначали на важку працю, не рахуючись з тим, чи даний арештант до такої роботи надається.

В один з таких гострорежимних періодів призначено політичних арештантів-інвалідів упродовж кількох місяців возити дрова санками на відстані 30 км щоденно. Сани мусіли при тому мати „повне навантаження”, отже 5 тонн на шість осіб запрягу, на дорозі, що йшла вгору і в долину. Коли дорога обмерзала, сани розганялися, і запряг не був усилі їх здержати. Тоді траплялися трагічні випадки. Коли сани гонили в долину, загрожуючи розчавити людей, вони розскакувалися в боки, а конвоїри користали з цього і стріляли по них. При цьому бували вбиті й поранені. Поранених забирали у стаціонар, і бригади меншали, а це грозило „зірванням пляну”. Тільки „економічний розрахунок” спонукав начальство заборонити конвоєві продовжувати безсердечні експерименти над нещасними невільниками. Бригадир одної з бригад, якому начальство доручило „поставити людей в режимне положення”, узяв ломаку в руки і бив інвалідів по спині без усякої причини. Нещасні жалілися начальникам, лікарям, але перші на те не реагували зовсім, а лікарі мастили їх спини йодиною. Протестувати перед вищим начальством вони не мали від-

ваги, бо це був час скаженого режиму, коли за будь-що можна було потрапити в карний табір, а тоді „пиши пропа-ло”. Нікого не минала смерть . . .

Та нарешті „вожчики” не витримали і рішили поставити одвертий спротив без огляду на можливі наслідки. Одного дня вони не вийшли на розвід і проголосили „отказ от работи”. Їм не видали їди, але інших заходів не застосували. З переляком ждали воли в людському тілі, що буде. Ануж — карний табір . . . Заспокоювало їх те, що начальник заборонив бригадірові в те діло встрявати, хоч той мав велику охоту вислужитися.

І раптом з’явився в таборі начальник відділу. В супроводі юрби офіцерів він став ходити по бараках і питати арештантів, як їм ведеться. „Вожчики” зразу представили свою скаргу. Начальник почав „валяти дурака”.

— Раз на день можна з рабзони привезти сани дров у жилзону. Це вже, вибачте, не так важко, — говорив він, так наче вперше довідався про цю справу.

Йому вияснили — іде про 30 кілометрів щоденно, силами інвалідів.

— Що? — „обурився” начальник відділу. — Це ж неможливо! Давайте сюди вашого начальника!

— А шість убитих, а 26 ранених, а побиті ломакою нізащо . . . — додавали „вожчики”.

Увійшов місцевий начальник.

— Що то в тебе на людях возять дрова з лісу? — запитав начальник відділу.

— Я писав вам, коли наказано перевести заготівлю палива, що в мене тягла немає. Ви ж відповіли питанням: „Чи в тебе немає заключонних?”

— Брешеш!

На тому розмова урвалася, а через тиждень нашого начальника знято, а бригадира поставлено під суд. Як його покарали і чи загалом покарали, про це ми вже не довідалися.

Такі комедії в періоди „відлиги” грало начальство кожнoчасно. Нам нічого було говорити. „Мовчи та диш!” Ми раділи, що бодай якийсь час буде легше.

Історія з людським запрягом сталася вже після 1950 року, коли мене перевезено до ОЗЕРЛАГ’у, в глибоку тайгу. Поки представлю цей переїзд, цікавий збоку метод його переведення, хочу сказати про те, як арештанти розшифрували ОЗЕРЛАГ. Ми знали, що КАРЛАГ означає „карагандінські лагєря”, КРАСЛАГ — красноярські лагєря, ПЕЧОРЛАГ — „печорські лагєря” і т. д. Знали, що одну систему названо від лісів, другу від рік, але не могли повірити, що нову нашу систему названо від озер, бо ні місцеві люди, ні мали не потвердили нам того, що саме озера є прикметною особливістю цього терену Советського Союзу. І ми розшифрували її назву так: „Особис закритис режимнострогіє лагєря”. Таке вияснення було в наших очах виправдане дуже гострим режимом. Система ОЗЕРЛАГ, що простягалась від Тайшету на північ і північний схід, через Братськ і далі вздовж ріки Лени, збудована була доволі пізно на трупах воєннополонених Японців і Корейців, що їх кладовища густо розсіяні попри залізничу лінію. Саме сюди й вислано було на „перевиховання” бунтарів з Воркути і Норильська після їх присмирення. В одному з таборів цієї системи поставив я довірочно питання одному людяному офіцерові, чи мають рацію арештанти, інтерпретуючи так її назву. Він сказав мені: — Мають, але раджу вам мовчати.

Початок 1950-го року приніс епілог „берлінської історії”, якщо брати до уваги напругу міжнародніх ускладнень. Система ОЗЕРЛАГ’у була вже готова і могла прийняти гостей. Японців перевели в СИБЛАГ, те саме думали зробити з Корейцями. Лагпункти стояли майже порожні. Була гостра сибірська зима. В січні почали ресструвати арештантів тяжчих пунктів 58-ої статті і чужопідданих. Зразу взялися до тих других, і тоді пішли по Орлово-Розовському лагпункті розмови, що назагал мали оптимістичне

забарвлення. Причиною цього було те, що начальство не виявляло злого настрою і ставилося до реєстрованих з прихильним спокоєм. Мабуть, не було нічого в міжнародній політиці загрозливого. Коли ж треба було взятися за арештантів з важкими пунктами 58-ої статті, начальство втратило орієнтацію: чи трактувати разом одних і других? Може їх треба розділити? Кудиінде підуть „іноподданіє”, а кудиінде важкі проступники? Тепер пішли в хід різні фантазії, що їх авторами були здебільша Москалі. Полковник царської армії, що був арештований в Китаї, хоч мав китайське громадянство, запевняв, що ось тепер здійсниться обітниця Сталіна про амнецію, якої „світ не бачив”, і що почнуть з чужинців і тих русских, які в чужих державах дістали право громадянства. Реєстрація протягалася доволі довго, і екс-полковник мав час доповнити свої інформації новими: кожному з тієї групи виплатять на руки по 360 рублів і дадуть білет до найближчої залізничної стації держави, звідки його забрано. Врешті прийшли остаточні вказівки про етап, і начальству вже було ніяково різко змінювати своє відношення до етапників: ану ж далі буде з ними щось інше, для них корисне, і прийдеться виправдуватись. Такі перипетії бували вже в історії советського невільництва. Тому воно само не показувалося етапникам на очі, а всю справу оформлення етапу переводили писарі з в'язнів під контролею „надзору”. А втім таке бувало й раніше, але завжди за всім гляділи офіцери. Врешті виясилось, що етап іде в Маріїнськ і щойно там буде все ясно.

Нас відправлено доволі по-людському, без побоїв і без лайки, але й без „жалю та промов”. Автомашинами доїхали ми до Маріїнська, де нам сказали, що попередньої ночі „вантажилися” тут у поїзд в напрямі Тайшету каторжники з Ново-Іванівки. У зв'язку з тим транспортом трапилася цікава історія. Коли етапників з кількох лагпунктів СИБЛАГ^{*)} у розмістили в „карзоні”^{*)}, до них вдерлися бан-

^{*)} Карзона — карантинна зона, де приміщується новий етап до його оформлення на лагпункті або до часу дальшого відправлення.

дити з маріїнського лагпункту і стали грабувати. Ті просили помочі в наглядців, але на їх крики ніхто не відгукнувся. В цей час пустили в карзону каторжників, що прибули з Ново-Іванівки. На крик розпуки грабованих „новоіванівці” пішли на допомогу. Бандити кинулися на них з ножами, але „новоіванівці” дали їм такого чосу, що наглядачі мусіли побитих бандитів виносити з карзони. Це була одна з перших проб політичних каторжників рішуче спротивитись бандитам, і проба ця доказала, що покидьки суспільности розуміють тільки фізичну силу.

Коли нас, етап з Орлово-Розова, привезли в Маріїнську карзону, там панував уже мертвецький спокій: етапники сиділи тихо, дожидаючи нового нападу, бандити здалеку обходили карзону, не знаючи, що їхні приборкувачі вже виїхали до Тайшету. Нам не вистачило місця на нічліг і ми спали на долівці, покривши її так густо, що за фізіологічною потребою не можна було пройти. Вранці стали викликати людей у лазню для підготовки етапу. Викликані вже не поверталися, і це було доказом, що підготовка дуже гостра. Мене викликали з однією групою пізно ввечері. З типовою советською флегмою прочитувано наші формуляри, перевірювано наші „дела”, відбивано чотири рази пальці на різних папірцях, врешті штовхано нас до кімнати, де відбувалась особиста ревізія. Нам наказували роздягатися догола, схилившись показувати, що у відходівій кишці немає нічого недозволеного, конвоїри влазили своїми брудними пальцями в наш рот, шукаючи під язиком, на піднебінні, промацували кожний рубчик нашого одягу, відбирали нам ножики, гребінці, щіточки до зубів, дерли кожен шматок паперу, із скаженою люттю нищили фотографії, лаяли, штовхали з місця на місце. Я прийшов на чергу, відбувши все митарство. Переглядаючи мої кишені, конвоїр вийняв фотографію моїх дітей.

— Що це?! — заревів він.

— Фотографія моїх дітей, — відповів я спокійно.

— Як смієш?!

Мені ніщо не оставалось, як просити помочі Богоматері. Це була мовчазна молитва. Конвоїр дивився на мене з люттю. Тоді звернувся до нього сусідній конвоїр:

— Пусти старика. Віддай йому фото.

Конвоїр подумав і кинув фотографію на мою одежу.

— Иди!

В цей момент увійшов майор, начальник етапу і сказав:

— Обшук переводити тільки зовнішньо.

Над ранком, коли ще сутеніло, нас завантажили, як оселедців у бочку, на автомашину і відвезли на терен залізничного двірця, де вже стояли інші групи, притиснені до паркану. Нас відраховували по 40 людей, уставляли п'ятками і вели до вагонів, але з того боку, де двері були забиті великими цвяхами.

— Лізь під вагони! Швидше, падло! Бистро-бистро-бистро!

Ми повзли, схиливши голови до самої землі, і тягнули за собою свою мізерію. Хоч як ми поспішали, на нас кричали, лаяли нас, а далі стали цькувати собаками. Собаки лізли за нами, рвали на нас одежу і гризли. Конвоїри реготали. Врешті ми перелізли на другу сторону вагонів і побачили, що там була широка площа. Чому ж нам звелено лізти під вагони? — питалися ми один одного. Коли ж потім ця процедура повторилась, ми зміркували, що це належить до енкаведівської „виховної” системи: повзання під вагонами, собаки, кров, рани і регіт конвоїрів. Арештанта треба затоптати в багно, вирвати з його душі все, що людське, щоб він зненавидів себе, щоб проклинав годину, коли прийшов на цей паршивий світ, де одні знущаються, другі плачуть, треті бенкетують і сміються з тих, кого б'ють і лають.

Екс-полковника, що мав велику надію на амнестію „якої світ не бачив”, я зустрів уже в глибокій тайзі, де нас офіційно звали „врагами народа” замість „заключонними”. Разом з ним тягали ми великі колоди з лісу, бродячи по пояс у снігу, залиті потом, сопучи, як ковальські міхи. На

нас гукали, нас проклинали, лаяли і частували ударами ломаки по спині.

— Сталінська амнесія, — сказав я тихо.

— Так, — відповів він зламано. — Але мовчіть, бо ще поб'ють.

Ми обидва були стовідсоткові інваліди . . .

Так, справді треба було мовчати, хоч проти цього бунтувався кожен нерв, кожен кусок наболілого тіла. Треба було мовчати, бо стали повторятися знані з часів ежовщини випадки потайної ліквідації арештантів, що насмілились виявляти своє обурення. Був у зоні, кудись викликали і — не вернувся. На запит, де він подівся, бо, мовляв, позичав якусь річ і не звернув, була стереотипна відповідь: „Від'їхав. А ти не позичай, щоб потім не нарікати”.

Арештанти бідніли з дня на день, скочувалися до рівня людей раннього неоліту, коли ходили без одержі, послуговувалися найпримітивнішими знаряддями, мешкали в печерах. Щоправда, ми ще одягалися в поношені лахи, вживали металеві предмети й мешкали в бараках, на площі в півтора квадратних метра. Але люди раннього неоліту мали щось дуже цінне, чого ми не мали — волю. Ми розучились сміятися, а сміх це ознака людини, як кажуть деякі психологи. Наші моральні й фізичні муки підсилювалися нашим збіднінням, що зростало з систематичною докладністю. Нас павперизовано з дня на день з диявольською злобою.

Грабунок, переведений на початку етапу, повторено під час прийняття до нового табору. Тут назагал було легше, бо обшук переводили наглядачі, що рідко дорівнювали безоглядністю конвоїрам, комуністичному нарибкові-комсомольцям. Наглядачі були люди старшого віку, навіть в ОЗЕРЛАГ'у, до того ж між ними було багато не-москалів, що також позначалося на трактуванні арештантів.

Конвой виступав в ОЗЕРЛАГ'у ще під час інвентаризації, себто перевірки державного майна в даному лагпункті. В таборах чистого типу ІТЛ, наприклад у СИБЛАГ'у, це

відбувалося по бараках, де перевірювано „установочні данніє” арештантів, отже їх окреслення в датах, місцевостях, судово-поліційних статтях і т. п.; потім, зігнавши в’язнів в кут, викликали по одному, обмацували й вивертали кишені, врешті переглядали їхні особисті речі, якщо такі ще в них збереглися. Ця процедура денервувала тих, що мали „нечисту совість”, інші спокійно грали в доміно, бо інвентаризацію переводили звичайно „придурки” в асисті наглядачів, інколи конвоїрів. В ОЗЕРЛАГ’у інвентаризація відбувалася зовсім інакше. Поперше, її переводив увесь командний склад табору, без участі „придурків”, бо таких тут не було, а головним ревідуючим чинником були конвоїри.

Піврічна інвентаризація відбувалася в червні-липні надворі, без огляду на погоду. Всіх арештантів виганяли в рабзону, позачинявши там усі приміщення, потім виводили на площу поміж воротами раб- і жилзони, куди вони мусіли виносити з собою буквально всі свої речі, а не тільки записані на них в арматурній книжці. Там розкладали вони все це перед собою і роздягалися до голого тіла, зрідка до білизни, а конвоїри їх перешукували, забираючи все, що їм подобалося, і нищачи всі фотографії і папери, в тому числі й листи від рідних. Потім пускали їх у жилзону, коли інші конвоїри вже перевели там основний обшук, навіть поздиравши іноді підлогу. Це тривало цілий день, з-правила вихідний, щоб на тому не терпіла робота. Конвой ніяк не рахувався з негодою, кидаючи речі арештантів в болото і виганяючи їх з-під дахів, де вони ховалися від дощу. Це робилося зі злоби, а не з потреб режиму.

Річна інвентаризація відбувалася під кінець грудня або з початком січня, частинно надворі, частинно в бараках. Всіх арештантів викидали надвір, і, не зважаючи на мороз, держали там доти, аж поки конвоїри не закінчували обшуку в бараках. Після того викликали по одному в барак. Арештант роздягався догола, кидав усі речі перед собою, а конвоїр переводив ревізію всього його „майна”. В табо-

рах СИБЛАГ'у під час річної інвентаризації приватні речі залишалися в „каптьорці”, але в ОЗЕРЛАГ'у треба було і їх забирати з собою. Якщо серед речей, узятих з „каптьорки”, конвоїри знаходили речі, прислані рідними, то хоч вони й не були „казьонного образца”, їх майже з-правила забирали. Заяви арештанта, що ці речі записано в конторі як приватну власність, майже ніколи не помагали. Їх вписувано в арматурну книжку, через що вони ставали власністю держави, і власник втрачав їх при наступній інвентаризації або при якійсь ревізії, що відбувалися кількаканадцять разів на рік. Після річної інвентаризації звичайно кілька арештантів лягали в стаціонар із запаленням легенів або з відмороженням різного ступня, при чому потерпілих часто карали карцером, мовляв, зробили це вони собі зумисне, щоб не йти на роботу.

Зрештою обшуки й ревізії були щоденним явищем. При виході на роботу, а головно при повероті з роботи обшуквано арештантів дуже докладно, хоч такого докладного обшуку не переходили кримінальні злочинці, головно бандити, які могли переносити в зону навіть ножі для своєї злочинної роботи. Таке поблажливе становище до бандитів займали конвоїри не лише в типових ІТЛ таборах, але й в ОЗЕРЛАГ'у, бо хоч ця система була створена для політичних в'язнів, у 58-ій статті був 14-ий пункт, в якому найгірші бандити стояли поруч збігців і рецидивістів. Тож цих грізних бандитів трактувалось в загальному як політичних, хоч на практиці вони мали більше пільг. Лісовим робітникам відбирали на вахті куски дерева, що його вони несли, щоб ogrіти свої бараки, відбирали також городовину, що її голодні арештанти пробували перенести в зону. „Злодія”, у якого знаходили городовину, представляли до виїзного трибуналу, який присуджував його на додаткову кару, пересічно п'ять років.

Внаслідок систематичних злиднів арештанти масово хворіли на важку авітамінозу, пелягру і цингу (шкорбут), що остаточно їх знесилювали. Тому в таборах дуже багато

було людей, що ледве волочили ноги, доживаючи смерти. Кожний табір мав багато своїх „доходяг”, що з господарського боку ускладнювали виведення активного баянсу. Не диво, що й тут, в ОЗЕРЛАГ’у, як раніше в СИБЛАГ’у, вище начальство опам’яталося. Під кінець 1953-го року переведено ревізію цього стану і в її наслідку харчування покращало: почали довозити більше вітамінних продуктів, збільшили приділи хліба. Нетямущі арештанти пояснювали це внутрішньо-політичними мотивами, бо саме тоді (10 липня, 1953 р.) арештовано Берію і після комедії судового процесу зліквідовано (23 грудня цього ж року) під брехливим замітом, начебто він злигався з західними капіталістами і працював на знищення Советського Союзу.

Варто при тому зупинитися на факті ліквідації Берії. Безперечно, цей кавказець лелівав думку зайняти місце свого земляка Сталіна, який за чотири місяці до його арешту помер. (До речі, сторожові таборові собаки вили у знаних мені таборах безперервно два тижні перед смертю Сталіна і замовкли якраз в годину, коли він помер. Живучи в таборовій безнадійності арештанти природно переймалися забобонами, і, коли чули це безнастанне виття собак, казали: „Помре великий чорт у людському тілі”). Берія, один з асів „кремлівського олімпу”, визначався з-поміж своїх товаришів інтелігенцією і ніяк не дорівнював своєю кровожадністю ославленому Єжову із його помічником Абакумовим, і тим більше Держинському. Він був лагідніший, якщо так можна говорити про людей такого типу. На XIX з’їзді КПСС Берія виголосив круту промову про національну політику, після смерти Сталіна випустив на волю не лише жидів-лікарів, ув’язнених з наказу Сталіна за „змову проти керманічів ССРСР”, але й багато інших, арештованих у зв’язку з ними; потім він видав з МВД три укази про „перегіб власті” в Грузії, Прибалтиці і в Західній Україні. Все це до червоного розгнівало москалів, і вони, рятуючи „єдинодержавіє” від децентралізаційної політики керівника МВД, його посадили. Отже, Берія згинув за виявлену ним тенденцію ослабити Советський Союз.

На покращання харчування в'язнів смерть Сталіна не вплинула, бо він не займався такими ділами, але, поруч великої політики, розв'язував лише загально тюремно-таборову проблематику. Його лінію в цьому напрямі конкретизували далеко менші люди, які саме й вирішили підхарчувати виголоджених невільників, щоб досягнути кращі показники роботи.

А втім поліпшення харчування наступило лише в кількості, а зовсім не в якості. Недоїджені шматки гливого хліба арештанти часто залишали в їдальні, бо в барак їх брати не дозволялося, і це дуже злостило начальство, мовляв, вам і раніше було добре, але ви, падлюки, все щось витівасте проти „страли”.

На переломі 1953-54 рр. наступило загострення й так уже гострого режиму, яке полягало в тому, що побільшено кількість „поверок”. До того часу було їх три: рання, вечірня і нічна. Третя відпадала, коли наступило облегшення режиму. Тепер додано ще одну або й дві на знаних мені лагпунктах, де зміцнювано безпеку в огорожі табору. Поза тим на вишках встановлено скоростріли, поширено засіки з колючого дроту і на огорожі проведено додатковий дріт з високою електричною напругою. Наглядачі й навіть конвоїри частіше заходили в бараки, коли там були арештанти, а в робочий час виганяли з бараків навіть джурних, пильнуючи, щоб арештанти не збиралися й не вели між собою розмов. Нас це позбавляло можливості відпочити після важкої праці. Це були незвичайні форми скріплення режиму, і деякі арештанти приходили до висновку, що таборове начальство до чогось приготується. Воно й справді було так: лагпункт, де був я, і сусідній, куди ходили наші будівельники, приготувалися на прийняття якогось суперкарного етапу.

Поки цей етап з'явився, усе населення мого й сусіднього лагпунктів відведено до найближчої залізничної стації, завантажено у вагони й відвезено далеко на північ. Нам прийшлося йти лісовою багнистою дорогою, де болото сягало

місцями до колін. Нам гостро наказали йти п'ятками, і, коли один з колони, вибираючись з болота, скочив на стежку побіч дороги, конвоїр застрелив його на місці без попередження, хоч було ясно, що цей нещасний зовсім не хотів тікати. Як я вже вище згадував, за кожного вбитого арештанта конвоїри діставали грошову нагороду і тритижневу відпустку. Для молодців, вихованих без моральних основ, матеріальна користь рїшала кожний їх крок.

На новий лагпункт, куди нас привели, прибули ще перед нами каторжники, переважно Українці із Західньої України. Але були між ними й східні Українці, що попали в табір за спочування повстанцям і співдію з ними. Вони перейшли вже страшний вступ до своєї тернистої дороги й тужили за хоч би слабим відблиском вільного життя. Нас пригнали в зону й увели в їдальню, де каторжники вже закінчили свою вечерю. Поглянути на нас прийшло місцеве начальство. Біля однієї групи спинився начальник КВЧ, людина, як виглядало, доволі приступна. От до нього й підійшли колишні учасники художньої самодіяльності і стали просити, щоб дозволив їм зорганізувати хор: у них є доволі добрі голоси, знайдеться диригент, є музики, що мають свої інструменти, є й колишні актори великих сцен — шкода, як за самою роботою змарнуються. Начальник КВЧ поцікавився такою доброю для себе перспективою, і став просити начальника табору, щоб дозволив зробити пробу.

— Давайте, побачимо, — погодився начальник табору.

І зразу на сцену вискочило кільканадцять наших етапників і каторжників. З-посеред них виступив наперед знаний колись диригент, домовився про програму і запропонував начальникові першу пісню — „Реве та стогне”.

— Давай рускую!

Вибрали „Вечірній дзвін” з московським текстом. Спів сподобався начальникові, і він звелів хорові проспівати ще одну пісню. Якось без попереднього порозуміння зразу залунала пісня „Ревуть, стогнуть гори-хвилі”. Але після

кількох перших акордів голоси хористів почали дрижати, і, коли вони дійшли до слів „плачуть, тужать козаченьки”, то змінили слова „в турецькій неволі” на „в московській неволі” — і почали плакати. Начальник табору насторожився. Слова „вже три роки” сучасні невільники також не співали, а змінили їх на час своєї неволі. Вони співали пісню про себе, тому й було там два, чотири, п'ять і шість років. Начальник спалахнув гнівом і закричав:

— Замалчать! Хватіт! Разхадітєсь, сволоч!

Цілу ніч велося слідство серед каторжників і нас: хто заініціював заснування хору, хто почав розмову про репертуар, хто вибрав „антиреволюційну пісню”, а головно — хто намовив „виступити проти советської влади”. На другий день з'явився „кум” (у таборовому жаргоні — слідчий або прокурор виїзного трибуналу). В таборі він просидів чотири дні, погрожуючи всім нам пекельними карами за бунт. Після його виїзду зараз же забрали каторжників в етап, а нас подержали ще два дні й повезли в напрямі на Тайшет, ближче того лагпункту, де проходило таке гостре приготування на прийняття нових незнаних етапників.

Пересування з одного лагпункту до другого годі мені означити так, як це я робив з таборами в СИБЛАГ'у, бо кожен табір мав назву від місцевости, біля якої знаходився, а лагпункти мали не назви, а числа з нулем, що радше означав першу букву назви системи ОЗЕРЛАГ'у, наприклад 04, 048, 06, 027 і т. д., при чому ці числа час від часу змінювалися. Починалися числа не від Тайшету і в напрямі Братська чи далі виставлялися не в черговому порядку, але так, щоб ніхто не міг зорієнтуватися, де даний лагпункт знаходиться. Ця змінна нумерація лагпунктів potwierджує спеціальне призначення цієї системи. Мені довелося бути на одному лагпункті три рази, і за кожним разом мав він інше число.

Про табір спеціального призначення, про який я щойно говорив, ми мали мало вістей, і всі вони були непевні. Аж під кінець літа 1953-го року, коли до нас почали напли-

вати арештанти, приборкані у Воркуті й частинно в Норильську, ми могли викомбінувати приблизно, хто був у тому таборі і що там діялося після нашого виїзду. Вістки ці були невеселі і не всі вони приносили честь арештантам. Там були приміщені головно арештанти-криміналісти, великі злочинці з Норильська, що долучилися до страйку політичних в'язнів весною 1953-го року, хоч політичні такої злуки собі не бажали. Ось вони й відзначили свій побут на тому лагпункті двома нападами на лікарів-арештантів, власне лікаря-Українця з Галичини, якого важко поранили, і фельдшера Новікова, якого вбили. З цієї групи горлорізів два причаляли до нашого табору, де їх і хотіли зліквідувати колишні вояки УПА, але вони втекли на вахту, після чого начальство вислало їх на інший лагпункт. Згодом я довідався, що ці два бандити належали до тих прислужників начальства, які помагали вбивати вояків УПА. Таку практику заводило начальство в Норильську та Воркуті, і це було безпосередньою причиною бунту в'язнів.

ТІ, ЩО ВЕЛИКОГО БАЖАЮТЬ

Щодо страйків, чи радше бунтів арештантів, то дотеперішня лектура про це безумовно невиспачальна й невірна (як, напр., праця Б. Яковлева „Концентрационные лагеря СССР”, видана в Мюнхені 1955 р.). Оповідання всіх знах мені арештантів-Українців з Воркути й деяких із Норильська перечать даним у згаданій книжці, яка зовсім замовчує існування Українців-арештантів, викривлює причини бунтів, домагання в'язнів, поставлені до комісій з Москви, обмежує дрібними вимогами у їх особисту користь. Тому до речі буде подати ті інформації, що їх дістав я від різних груп арештантів, які напливали в наші табори від літа 1953 року.

Маса Українців у табори Воркути прибула безпосередньо з КПЗ тюрми після арешту і присуду, тільки частину їх привезено туди з Караганди. Положення арештантів у вор-

кутянських таборих було нестерпне: їх не лише виснажували роботою, але й кривдили як „бандитів”, постійно погрожуючи, що ніколи не випустять на волю, хоч би й відсиділи свій присуд, бо в них „руки обагрені кров’ю”. Цю фразу повторювали їм у всіх таборах, що було доказом бажання зліквідувати найідейніших людей з усього арештантського контингенту. Це своє бажання реалізували большевики у всіх таборах послідовно і одверто. Я не в силі пригадати всіх випадків убивства, що на ділі були не випадковими, а продуманою системою. Арештантів стріляли конвоїри в часі ходу на місце праці чи повороту з праці; мене самого врятував один офіцер, коли я вже стояв перед цівкою кріса. Воркутянське начальство, яке так глибоко ненавиділо арештантів-Українців, що навіть не приховувало ненависти, щоб винищити чоловічих представників українського в’язничного контингенту, придумало диявольський план.

З табору до копалень вугілля, де працювали арештанти, було недалеко, і знайти притоку до того, щоб вжити пальної зброї, було важко. Тому начальство заангажувало до вбивства бандитів-горлорізів. Їм показували, кого вони мали вбити, давали змогу перенести в копальню ножі, і вони виконували своє кайнове діло. Кожного дня, відколи ту змову начальства з бандитами довершено, українці-арештанти після закінчення роботи не дораховувалися когось із визначніших своїх товаришів. Наступного дня на закрутах підземних доріжок вони знаходили їх трупи. З легальних можливостей арештантам не залишалось нічого, як просити начальство про оборону, хоч не важко було догадатися, що саме начальство є аранжером тих злочинів. Так повторювалося кілька днів, і за кожним разом начальство грубо і з глуфом відкидало протести. Тоді арештанти постановили піти на рішучі кроки: відмовилися вийти на роботу й оголосили страйк до часу, коли з’явиться з Москви комісія в складі представника ЦК Компартії, представника ГУЛАГ’у, представника МВД і представника Вер-

ховного Совету. Начальство пробувало обійтися погрозами, але арештанти, забарикадувавшись, повідомили саморобними голосниками, чого вони жадають, і заявили, що до прибуття комісії нікого в зону не допустять. Переконавшись, що півзаходами зламати страйкарів не вдасться, начальство рішило розколоти їх і оголосило мегафонами, що випустять на волю кожного, хто вийде за зону. До воріт кинулися слабодухи, переважно Москалі, і охорона випустила їх, водночас усуваючи із зони всіх Москалів, навіть тих кількох, що хотіли страйкувати. Після того страйкарі зайняли всі харчові запаси в кухні, в підручній магазині, навіть сконфіскували для потреб страйку приватні харчові засоби, і таким чином забезпечили таборовий контингент харчами на кілька днів, рахуючи на приїзд московської комісії. Щоб підкреслити політичний характер страйку, на центральнім будинку табору страйкарі вивісили національні прапори всіх народів Советського Союзу, навіть народів Європи, Азії й Америки, вважаючи, що всі народи світу повинні бути духово солідарні з ними. Підкреслення цього політичного моменту додавало страйкарям запалу, бо їх бунт різнився від усіх досьогочасних бунтів у таборах своїм високим, ідейним змістом, в якому грали ролю не шлункові справи, не питання облегшення режиму, а протест проти зневажання московсько-большевицькою системою людської особистої й національної чести.

Ентузіязм страйкарів відбивався широким відгомонам у сусідніх таборах, і здушити його місцевими кривавими засобами начальство не відважилося; воно потребувало на те санкції вищої влади. З Москви прибули для розсліду й кривавої розправи ті особи, що їх приїзду зажадали арештанти. Не для театрального ефекту, але в почутті свого правого діла їх прийняв вибраний страйковий комітет, і за довгим столом, удекорованим прапорами свобідних і уярмлених народів, поставив свої вимоги, долучаючи до кожного пункту письмові документи, як доказ, що ідея страйку появилася ще задовго перед його вибухом. Під час пере-

говорів з тих документів зросла ціла стирта, про яку генерал Дерев'янка сказав, як про „скандальний результат роботи поліційного апарату ССРСР”. Це повторив він кілька разів уголос.

Ідейність цього страйку стверджують вимоги арештантів, поставлені перед московською комісією: 1) припинити масову депортацію людей, осель і країн, 2) зліквідувати оселі засланців і дозволити їм вернутися в свій край, 3) звільнити з тюрем і таборів арештованих старих людей і скасувати масову відповідальність, 4) перевести контролю виданих присудів і контролю метод фізичного винищування арештантів і стосування до них нелюдських заходів слідства. Після тих пунктів йшли менше важливі, що стосувалися до самих арештантів, як фізичних одиниць. Тут була мова про нумери, нашиті на одежі, були ще й інші домагання, що їх в'язні виставляли, так би мовити, мимохідь. Речники арештантів виступали також проти національної дискримінації, домагаючись, щоб усіх арештантів трактовано рівнорядно не лише в їх обов'язках, але і в правах, бо в тому відношенні рівності в'язнів страйкарі не бачили.

Цей момент хоч особливо підкреслити, бо автори спогадів про советські концтабори схильні зводити до спільного знаменника всі арештантські бунти, починаючи з 1948 року і далеко раніших, а кінчаючи навіть бунтом у Магадані й Муїці, що вибухнув уже після мого повороту з неволі, в 1955 році; вони схильні у всіх цих бунтах бачити лише різкий протест проти нелюдських умовин життя, вони бачать аранжерів цих рухів у всіх групах в'язнів, без огляду на ступінь їхньої винесеної з волі культури, без огляду на їх національну приналежність. Отже, коли з іншими бунтами було так, як цього хочуть згадані мемуаристи, то страйк у Воркуті й зв'язані з ним виступи (наприклад, бунт у Кінгірі) переросли всі подібні явища глибиною їх генези, що вийшло з ініціятиви такої ідейної групи арештантів, як колишні вояки УПА. Різницю між воркутянськими і іншими страйками можна схопити у сло-

вах: коли інші вийшли з чисто в'язничних інтересів, отже були ведені „ін кавза суа”, то воркутянський і зв'язані з ним страйки вийшли з широкої політичної площі і були ведені „ін кавза публіка”. Посередньо цей момент дає підставу робити правильну характеристику цього комбатантського вияву сучасної Європи й сучасного світу, що ним є УПА.

По закінченні переговорів московська комісія від'їхала, пообіцявши передані їй документи переглянути і справедливий жадання арештантів задовольнити. Арештанти не вірили в добру волю комісії, але все ж таки не припускали, щоб у висліді тих переговорів впали на них важкі переслідування. Та вони важко помилилися. Через три або два дні після від'їзду комісії почалася кривава розправа, учинена з поміччю танків, що, коли взяти до уваги розправу з в'язнями в Норильську й таборах Караганди в тому часі, коштувала коло 1700 жертв убитими, не враховуючи коло 500 жінок, розчавлених танками в Кінгірі. Ці відомості дістав я від сотень переслуханих арештантів влітку й восени 1953 року. Про розправу з жінками-арештантками в Кінгірі розказували мені в'язні приблизно те саме, що іншими шляхами прийшло у вільний світ з опізненням на два роки. Коли вже арештанти рішилися піти на одвертий бунт, вони переказали в жіночі табори, щоб жінки не бралися до рішучих кроків, бо, мовляв, боротьба не є жіночим ділом. Але жіноцтво не видержало і за прикладом чоловіків почало страйк. З жінками начальство не переговорювало, а просто почало їх ліквідацію, в'їхавши танками в табір. Ці всі інформації принесли люди, що їх після ліквідації страйку прислали до нас в ОЗЕРЛАГ.

Воркутянський страйк (цією назвою окреслив я весь комплекс рухів, що його джерелом була система тієї назви) становить в історії підсоветського невільництва період, наладований своєрідним змістом, і тому слід про нього окремо згадати. Уцілілі воркутянські в'язні стали напливати в ОЗЕРЛАГ великими транспортами, так що на призна-

чених для них лагпунктах незабаром забракло місця. Начальство посилило режимну політику, зарядило згущення людської мурашні — і ждало. Покищо приходили вісті з тих лагпунктів, де зроблено засадничі приготування, як про те говорив я вище. Вісті були грізні, але їх арештанти надто не лякалися, бо вже до таких страхіть звикли: говорили, що новоприбулих водять на місце роботи в кайданах, що стереже їх подвійно посилений конвой, що за малий непослух стріляють на місці і т. п. Такі „гуманні методи” не були для нас новиною. Потім говорилося, що арештанти поранили смертельно лікаря, вбили фельдшера Новікова (про що згадував я вище), і це нас стало бентежити, бо в цьому не видно було руки ідейного бойовика. Отже, йшло там про інший контингент — кримінального типу.

Тим часом воркутянські бойовики стали напливати до нас безпосередньо. Перші три етапи — це були підліковані ранені у першому наступі на страйкарів і перші жертви каральних „допрів”, що доводили людей до повного паралічу, до парези, сліпоти й глухоти — органічних ушкоджень, що живо нагадували знану з історії практику „оприччини” Івана Грозного, яка ніколи в московському народі вмерти не може. Вже ці каліки, що з них деякі живо нагадували осліплених утікачів з турецької неволі, показали себе зовсім іншою породою людей серед невільничої, духово зломаної братії. Вони розказували про минуле, про лицарські бої, про партизанське життя — без патосу, без поетичних прикрас, у стилі воєнних звідомлень, і тому сильно й цікаво. Їх облягав завжди великий гурт слухачів, що його розганяли з наказу начальства наглядачі й конвоїри. Вони не приховували своїх переживань, бо то було змістом їх „дел”, навпаки — вони вважали своїм обов’язком плекати живу і свіжу національну традицію безкомпромісового бою з кожним наїзником, що насмілився вдертися в границі миролюбної України. Ці оповідання були такі живі, що в бараках припинялися всякі розмови, замовкали навіть Москалі, а підлога біля оповідача встелювалася

слухачами. Оповідачів — новочасних кобзарів — садовили інколи в карцер, але зараз же зголошувалися добровільці в карцер, щоб лише бути в тому самому приміщенні, де сиділи оповідачі, або бодай в сусідньому, щоб крізь тонкі стінки можна було слухати їх оповідань. Про майстерність їх оповідань мав я раз розмову з одвертим шовіністом Москалем. Якось, задержавши мене вечором на одній із доріжок табору, він сказав:

— Ви знаєте, я не признаю на Сході ніякого іншого народу, крім русского, і ви не раз навіть ображали мене, називаючи ігнорантом, що вкрав докторський диплом. А проте, ви часто мене бачите, як слухаю я оповідань ваших бардів. Вони справді незрівняні артисти, і мене дивує, де вони навчилися свого мистецтва. А вчилися напевно, бо ця штука не дається даром.

Щоб не витратити багато слів на вияснення, я сказав:

— Вони всі — ентузіясти, а їхнім вчителем є їх гаряча душа.

Він, звичайно, мені не повірив, бо матеріалізм накинув полуду на його очі. Але все довкілля щораз більше було схильне вірити в те, що рушієм життя є дух, окрилений ідеєю. Різні слухачі різно реагували на таке відкриття, в кожному разі виринали розмови на таку, приміром, тему, що машина лише тоді може щось вдіяти, коли нею керує людський дух, свідомий своїх завдань. В таких розмовах виринали й оборонці духа, як такого — без огляду на його дію, кермовану холодним розсудком. Люди режиму, зацікавлені епосом УПА, в різний спосіб маскувалися, щоб не втратити змісту цього епосу, і не впасти в халепу. Цими оповіданнями дуже зацікавився, зокрема, начальник надзору, Мордвин. Він приходив у барак, кликав когось із бригадирів так, начебто мав з ним щось вирішити, сідав недалеко оповідача, а коли той починав, клав руку на плече бдигадира і казав:

— Тепер помовчимо.

І мовчки сидів і слухав.

В той час начальником табору був гострий, але справедливий Татарин. Раз мав я нічний джур, що починався зразу після вечірньої „паверки”. Арештанти зайняли місця біля двох сліпців-упістів, задня частина бараку спорожніла, і я рішив поглянути, чи не проховзнеться хто туди із злочинними цілями. В темнім куті завважив я начальника табору. Він запитав мене доволі грубо:

— Чого дивишся?! Відійди!

Він досидів там, в кутку, до кінця оповідань, а коли виходив, не видержав і сказав ніби з подивом, сам до себе:

— Ну, й хлопці!

Наступного дня він призначив упівців на лікування до стаціонару. До цього, однак, не дійшло, бо начальника обсіли прохачі, щоб не забирав їм „кобзарів”. Він послухався і вдовольнився тим, що обом сліпцям призначив дієтний харч.

Коли елементи лицарської епопеї так захоплювали навіть ворогів, то як же глибоко діяли вони на тих, хто співчував тим героям! Важко було б проаналізувати це діяння, і я за це не беруся. Обмежуся занотуванням деяких почувань, повторенням цікавих картинних окреслень. Одно з тих останніх дало мені ключ для розв'язки основного почуття, що вступило на місце рабської депресії, яка без підстав породила почуття нижчевартости. Те, що прийшло на його місце, було його антитезою: це було почуття духової сили, внутрішньої вартости, що один з українських інтелігентів залюбки повторяв у словах „Маратону”, алегоричної поеми польського поета Уейського, переклавши її відривки на українську мову:

„Яку над нами має перевагу юрба голоти,
Що вийшла з болота і повзе в болоті? . . .”

Навіть ті, що не знали поезії польських гордоців 70-их років XIX віку, чули, що вони мають повне право назвати себе тими, які мають рішучу „перевагу над тими, які повзуть у болоті”. В це болото затоптали з розмислом і нас, і для нас це було рятунком, коли в ОЗЕРЛАГ прийшли ті,

що мають право називати себе еманациєю свого покоління; вони пішли в УПА вже як кандидати на цю моральну верхівку покоління, вони школили в бойових безвиглядних діях свій ентузіазм, на полях боїв знайшли філософічну розгадку життя, хоч мабуть лише малий відсоток з-посеред них зумів би те угрунтувати словами. В процесі тієї метаморфози — від практичного гречкосія до глибокого синтетика ідеї життя і його сенсу — вони не лише самі зростили, але й тягли за собою всіх тих, що творили їх довкілля, і не хотіли тікати від великих проблем, головню ж тих, що їх ріднила з УПА ідея боротьби за волю своєї національної спільноти і за свою особисту свободу. Вони зуміли тепер знайти спільні ідеї, що природно єднали б усі народи в боротьбі за волю народів і свободу людських одиниць, що єднали б усі народи в їх ході до тих висот, що їх указав Спаситель у Своїй Божеській науці.

Мені важко було б накреслити послідовний шлях їх виховної дії, яку вони вели по всіх лагпунктах, заставляючи кожного стрічного доброго чоловіка думати про велике й хотіти здійснювати те велике в житті; вони неначе виписали на своїх прапорах знане із грецької філософічної думки гасло „Великого бажайте!” В міру того, як вони заповнювали лагпункти ОЗЕРЛАГ’у, вони приносили з собою не доповнення своїх великих ідей, але скріплення динаміки вже раніше голошених несхибних правд, і, поставивши їх на бажану висоту, просто по-мистецьки конкретизували їх у розмовах на вибрані теми політичної дії в майбутній вільній батьківщині.

Тут малі приклади такої конкретизації державницької ідеї. Коли закінчувався робітний день і можна було пройтися по доріжках табору, воркутянці займали розмовою давніх мешканців переважно тієї, що й вони, національності, і низкою питань доходили до висновку, що давній спосіб господарювання в нових часах, що їх реалізації ждемо, негодящий, що треба більшу кількість молодого покоління пересунути в міста і таким робом здобути їх у на-

ціонально-чужого елемента; що треба морально здоровий корінь села зайняти репрезентацією української справи у світі, давши йому найглибше знання, сперте на абсолютних вартостях світогляду. Селянські руки треба відтяжати, забравши їм зайвий труд, що його може виконати машина у волості, розділивши згодом продукт між консументів села. Коли таким робом заощадити енергію й час, то їх ще більше можна здобути шляхом меліорації, комасації, машинізації й електрифікації сільського господарства. Розв'язуючи ці й подібні питання, затуркані методами слідства селяни стали сміливіше дивитися жажливій дійсності у вічі, вели палкі розмови між собою, користуючись в разі потреби, як ширмою, вивченням „хліборобських плянів Нікіти Сергєєвіча”. Ці розмови арештантів спонукали начальство ближче зайнятися дискусантами; кількох із них покликано в контору, щоб вияснили причини зацікавлення організацією сільського господарства. Вони покористувалися згаданою ширмою, при чому один із них вийняв з кишені відривок „Правди”, де була надрукована стаття Хрущова, і сказав:

— За два роки звільняюсь, і хочу приїхати в село освіченим хліборобом.

Йому дали спокій, бо начальство й само не розуміло новаторських хліборобських плянів хитрого Хрущова. А арештанти далі вели свої розмови, радіючи, що в майбутній своїй державі зможуть мати вплив на організацію життя для користи всіх груп народу.

Загальне зацікавлення громадсько-політичними питаннями веліло їм продовжувати намічені в дискусії теми в кожному місці й у кожній пригожій хвилині — не тільки після вечірньої „паверки”, коли по закону всі арештанти були вже „вільні” (хоч цей закон ламався раз-у-раз), але й під час роботи, коли можна було поставити біля себе свого чоловіка, як дискусанта, або поставити себе біля зацікавлених. Зловити дискусантів було начальству дуже важко, бо не треба було великого хисту, щоб знайти вірогідний викрут. Одне було для начальства ясне: до такої жи-

вої дискусії ставали гурти однієї національності, рідко двох — Українців і Литовців. Цей момент споював людей у видиму спільноту, одвертим ворогом якої з рації комуністичної філософії і духа панівної московської нації мусіло бути таборове начальство. Між нами було чимало таких, що поважно побоювались божевільних репресій, але викрити безпосередньо шкідливе діяння цих груп, що їх органічно, без політичних передумов покликали в життя „воркутянці”, було неможливо. Треба було б дуже різкої довільності в інтерпретації основ виховної дії нового населення ОЗЕРЛАГ’у, щоб можна було до чогось причепитися. Що на ділі було велике „зацікавлення” дискутантими, свідчить хоч би такий малий факт.

На таборовій сцені дожидав я моїх „акторів”, коли підійшов до мене начальник КВЧ і східно запитав:

— І ви вже збираєте своїх воркутянців?

— Я не маю ніяких „своїх”, а жду акторів.

В розмову встряв начальник постачання, за національністю Карело-Фін.

— Чого ви, товариші, — звернувся він до начальника, — шукаєте якоїсь контрреволюції, коли тут є лише роботи, які не гають часу на всякі історії з „бабьонками”, а бавляться невинними розмовами на практичні теми життя? Ви б їх залишили у спокої, тоді вам і контрреволюція не буде ввижатися.

Але таких ліберальних начальників було небагато. Мабуть, місцеве начальство робило доноси і пропонувало різкі заходи, але в допомогу воркутянцям прийшли найближчі до страйку у Воркуті події в Москві, про які ми, арештанти, зрозуміла річ, не могли знати. В міжчасі начальство добилося дозволу зробити рішучі пересуви в’язнів в інші лагпункти. Мені було мило й морально корисно, що мене від тієї групи не відділили.

МИ ДУМАЛИ ПО-УКРАЇНСЬКОМУ, ЯК ІДЕАЛІСТИ

Конвой, що прийшов перетранспортувати нас на нове місце, зустрівся з рішучою поставою підконвойних, що за раз же їй заявили про свої умови і вимоги: 1) підконвойні не є бандитами, хоч і називають їх такими, мовляв, „у них руки обагрені кров'ю”, 2) що вони пережили багато такого, що навчило їх бути рішучими, 3) що практично вони вимагають, щоб їм під час транспортування не забороняли користуватися бічними стежками, коли на дорозі є глибоке болото, 4) що вони ставлять себе всі разом і кожен зокрема до диспозиції конвою, коли було б надужиття збоку підконвойних з метою порушити режимні закони. Представник підконвойних заявив, що він готов іти поруч начальника конвою, щоб кожного моменту відповідати за додержання умови. По довшій розмові ми рушили в дорогу й перебули її без прикрих інцидентів, що, однак, треба покласти на рахунок тих подій, які відбувалися далеко від нас на Заході — в околицях Воркути і в самій Москві. Наслідки цих подій ми мали в недалекому майбутньому побачити.

Короткий час побули ми на одному, а згодом на другому лагпункті, де побачили вже маси „присмирених” арештантів з Воркути й Норильська і невелику кількість в'язнів з Караганди. Це все були майже без винятку Українці, так що населення цих таборів на 80% було українське. Така національна одноманітність викликала зразу ріст динаміки таборового населення у корисному з морального погляду напрямі і в багатьох моментах змушувала начальників іти на поступки в жаданнях арештантської маси. Але й це було тільки наслідком тих подій, що їх діяння ми мали незабаром побачити.

Абсолютна перевага українського національного елемента була матеріалом не так досліду її генези, як моментом контролі залогень московської політики упродовж історії, отже в минулому й сучасному. Зустріч арештантів на протязі їх тернистої мандрівки давала їм неспірну певність, що антиукраїнський напрям московської політики

не підлягав у загальному хитанням, бо в цьому моменті Москалі були історично наставлені на екстермінаційну протиукраїнську політику, і під цим оглядом ніщо не могло їх змінити. Вони органічно ненавиділи Українців і прямували до їх знищення. Не зважаючи на це, таборові бувальці стверджували чисельну перевагу українського елемента над іншонаціональним елементом, особливо там, де йшло про високі присуди. Не дивно, що нас цікавило число Українців, що його не мали ми змоги упродовж соток літ офіційно контролювати. Ми спиралися і спираємося на самих здогадах працівників цих ділянок науки, що в інших щасливіших народів мали право користуватися державними актами, підрахунком конскрипцій і т. п. матеріалом. Ними були географи й історики. Отже, наші географи насмілилися упродовж кількох десятиріч, не рахуючися з природним простором населення, подати навгад число Українців приблизно на сорок мільйонів. Впертість чи скромність веліла нам не підвищувати цього числа, але водночас погоджуватися на підвищення числа населення в наших західних і східних сусідів. Критичніше, як ми самі, приступали до підрахунку нашого населення навіть ті чужинці, які нас органічно ненавиділи. Один московський аристократ царської доби, що сидів зі мною, засуджений на 20 років, звернувся до одного з наших високоосвічених людей з таким питанням:

— Скільки вас, Українців, на світі?

— Ми є в тому нещасливому положенні, — відповів запитаний, — що не маємо змоги зробити перепису свого народу. Ми мусимо спиратися тільки на здогадах наших географів, що визначають число Українців на сорок-сорок п'ять мільйонів. Ті географи виводять це число посередньо з різних чужих статистичних даних, не дивлячись на те, що ці дані є вартісні тільки на обмеженому терені даного досліджуваного питання.

Він говорив ще далі, бо завжди старався в кожному питанні бути докладним, але співбесідник перервав йому:

— Іване Петровичу, оставте свій дискурс! Мені йде не про те, щоб в академічний спосіб вести з вами розмову на цю тему. Я хотів ствердити те, про що з вами завжди перечуся, що ваші Українці хитрі збіса хахли; вони завжди хочуть обманути світ. Недарма ж кажуть, що хахол обдурить і Жида, і Грека, і Вірменина, не згадуючи вже дрібних обманців вроді Циганів. Так от і тут: ви подаєте себе малочисельним народом, мовляв, не бійтеся нас, хоч самі знаєте, що вас більше, як Китайців. Вас бий і вбивай століттями, шляхетним вашим трупом, як пишуть ваші поети, застелюй широкі поля, а вас завжди повно. Сам Сталін хотів був вас переселити в Азію, а що вийшло? Пшик. Не зумів навіть переселити вашу Галицію. З вами не виграєш . . .

Щиро сміявся симпатичний Іван Петрович, бо й сам він був не абияким гумористом.

— З вас, Александр Сергєєвіч, дотепний жаргун, і все воно в порядку з вашою реплікою, тільки от з тими Китайцями вам не вдалося. „Врі да меру знай”, Александр Сергєєвіч, та ж Китайців 600 мільйонів!

— Нічого, — сказав московський аристократ, — я пересолив по образу й подобию хахлацькому, а що вас багато, то послушайте підражунок „проклятого кацапа”. Говорю про те, що бачив я власними очима й чим цікавлюся „от юности моея”. Ви ж знаєте, що за імператора я не був сіренькою особою, я багато бачив і багато передумав. Прорідьмося по „неаб'ятной стране” від Заходу до найдалшого Сходу. На Кольському півострові Українців більше як Русских, на сором Русскими робили ми сусідів Монголів, щоб нас Хахландія не заклjučвала. Це було колись, тепер же цілий цей півострів засіла хахлацька маса арештантів, і їх вже звідтіля не виженеш. Там вони й змінять національний характер тієї частини русскої землі. Далі: смуга від цього півострова вздовж моря до Уралу, Мурманськ, Архангельськ. Чиста Хахландія, хоч помирай . . . А там Печорський край, і знана вам Воркута — все одчухрали Хахли. Спробуйте тепер у них це забрати. Тепер вони кричать, аж

пуп лопається, а тоді в їх обороні репетувати буде весь світ: геноцид! А Сибір неісходима — чи вона тепер русска? А золоті копальні на Колімі? Шкода слів, Іване Петровичу, бо слова тут безсилі. Задавити вас усіх тут? Не вдається, бо плодюча козацька ненька.

— Вистачить! Вистачить! — кричав тепер Іван Петрович. — Вже з вас виліз гад, що й глузд втратили. Та ви перекручуєте факти! Обезлюднення України представляєте як нашу політичну лінію.

— Обезлюднення України?! — крикнув розлючено Александр Сергєєвіч. — Та ця „двітуха Україна”, не зважаючи на нашу лінію, стала ще більш шовіністичною Україною, як була колись. Чи там може вдержатися руский елемент! Ви самі в це не вірите, Іване Петровичу.

В цій цікавій розмові було стільки правди, що живучість української спільноти стверджували факти: нас сотнями й тисячами мордували, але нас було завжди багато. Наскільки було б нас більше, коли б доля дала нам спокійне життя, коли б Господь не давав нам безнастанно пити повну чашу терпіння. Про ту живучість українського елемента говорили арештанти-Українці багато. Нас на щось велике призначив Бог! Тому й давав Він нам силу терпіти і не ломитися! В це ми, Українці-в'язні, глибоко вірили!

Дані тієї розмови, хоч визначені окресленим змістом, не вичерпують заторкненого питання; їх можна було б окреслити як динамічні суб'єктивні дані питання населення, але є ще інший бік тієї проблеми — об'єктивний: це є дія тих сил, які мали фактичну змогу визначати числа тими засобами, що стояли до їх розпорядження. Такими силами були державні апарати Польщі, Москви й інших займанців, що володіли частинами української національної території, бажаючи формальною зміною правдивого стану речей „доказати”, що вони є оправдані в правах продовжувати це володіння й закріпити частини української території собі на власність. Для цього треба було їм, з одного боку, зменшити число українського населення на бажаних територіях, а з другого підвищити число свого населення

в порівнянні з українським так, щоб український елемент втрачав своє право в цілій займанщині. Глибоко зацікавлені, органічно заінтересовані, хоч кермовані не холодними об'єктивними даними науки, а поривами свого ogrіваного національним ідеалом серця, арештанти-Українці ловили кожну дрібницю, коли вважали, що вона в деякому відношенні зможе підбудувати реалізацію найближчих національних потреб. Ці щирі хлопці самі, без втручання освічених спів'язнів, звернули увагу на реляції Українців-сибіряків і тих „уже чистих сибіряків”, які пригадували собі родинну українську традицію, які носили навіть прізвище із типово сибірським закінченням на -их, що вони всі були в душі Українцями, хоч офіційно нотованими як Русскі. Без великої пересади можна сказати, що Сибір став незаконно і штучно роздутим резервуаром московського народу. Тут ми, арештанти, без помилки викривали конскрипційні зловживання Москалів. Монгольські племена під час перепису „страха ради”, а також з браку національної свідомости, що могла проти цього пручатися, дозволяли нотувати себе Русскими. Так дозволяли нотувати себе навіть і ті свідомі Українці, яких залякувано прикрими наслідками за спротив. Маса українських людей, де б вони не жили, розкривали нам, чому, коли й як вони офіційно стали „Русскими”. Чи варто було за спротив позбуватися свободи, хоч і кучої — говорили вони на своє виправдання. І ніхто з нас не важився осудити їх після того, як перейшов „обработку” в поліційно-тюремній машині Советського Союзу. Бувають моменти в тісних рямок життя, коли крик інстинкту самозбереження ладен заглушити високоідейний голос національної свідомости й її морального кодексу. На основі пріоритету цих двох сил можна було б без помилки рішати про ступінь патріотизму кожної одиниці й кожного покоління народу.

Ми, Українці-арештанти, стверджували, що дані советсько-московського перепису були поза всяким сумнівом спрепаровані у виразну користь московського елементу і на шкоду українського. До речі буде згадати тут такий факт.

Було це вже в добі „лібералізму”, коли до нас часто приїздили доповідачі-офіцери з вищого таборового начальства. Після доповідей нам дозволяли ставити деякі питання. Один із нас порівняв статистичні дані офіційного перепису із числовими даними сільсько-господарського сектора України. З цього вийшло, що або дані перепису, або дані статистики сільського господарства брехливі: перші в користь Українців, другі в користь. Офіцер-доповідач змиркував зразу, про що йде, і відповів:

— Я вас добре розумію: ви хотіли б сказати, що урядові числа неправдиві, і що це зроблено свідомо на шкоду України. Ви всі, що так кажете, мабуть, не хочете вертатися додому, бо думаєте завжди тільки про те, як би пошкодити Советському Союзові. Але ви всі робите шкоду лише собі. Советський уряд і советська наука не помиляються: Українців є стільки, скільки показують таблиці перепису населення, а дані міністерства сільського господарства говорять тільки про те, скільки виробили хлібороби на території УССР, байдуже чи вони Українці, чи Русські, чи Монголи. Понятно? А як ваше прізвище і з якої ви бригади?

Завершуючи цей епізод моїх спогадів, повторю думку одного старого статистика, за національністю Українця:

— Я, — казав він, — рахую Українців приблизно на 70 мільйонів. А коли ми будемо мати свою державу, то по 10 роках її існування занотуємо число українців на 80 мільйонів з горю.

Годі йому перечити, але й важко без застережень признати ці числа правильними.

Я мав пошану до науки, але заступаю трішки відмінний від деяких науковців погляд, коли вони вважають, що вироблені в науці закони (я сказав би засвоєні в науковій роботі звички) є незмінні і діють з абсолютною конечністю. Ніхто з оборонців такого погляду не всилі ствердити абсолютної вартости наукових законів. Мимохідь згадати — таким законом вважалася ціла теорія атомів, поки її не повалила нова фізика; інші ж теорії мають ще менше переконливу вартість.

З усього цього щирого зусилля відчути себе у кращій позиції, як та, що на неї ми десятками років погоджувалися, вийшло духове піднесення навіть у положенні арештанта. Ефектом тієї виховної акції було те, що арештантки-Українці стали дивитися на себе як на вартісну частину людства, що її поставити у хвості ніхто не має права. Національна гордість дала їм духову певність, супроти якої (як у дії знаного фізичного закону) мусіла маліти агресивна сила і снага московського наступу на український елемент у таборах. Беручи це все до уваги, ми вже тоді стверджували психічний ріст Українців, що досі гнулися безпомічно під брутальним наступом. Багато освічених людей обсервували це із своєї, так би мовити, професійної лінії.

Одного разу приступив до мене один наш маляр, показав кілька типів хворих людей і сказав:

— Гляньте, Антоне Петровичу, в очі цих людей, які вони чисті стали, а то були неначе вкриті серпанком.

— Око є дзеркалом душі, — повторив я машинально, хоч не вірю в правдивість цієї сентенції.

Одне було певне: душі нещасних українських арештантів звільнялися від нав'язаного їм почуття жаху; їх положення з об'єктивного боку не кращало, але душа міцнішала, робилася відпорнішою. Не раз ставили ми собі питання: яка з цього користь? Хто думав би матеріялістично, знецінив би цю метаморфозу. Ми ж думали по-українському, як ідеалісти, жили вірою. Існуємо поза часом, як нація, і для нас неважний даний момент.

АМНЕСТІЯ, ЩО НЕ АМНЕСТУВАЛА НІКОГО

Цей кривавий рік, що про нього була мова, чергувався з часом амністії, оголошеної у газетах для арештантів кримінальних статей. В указі говорилося, що „внаслідок виховної роботи уряду” злочинність у Советському Союзі зменшилася, і тому немає підстави зберігати всилі кару смерті й задержувати в місцях кари в'язнів, які „ісправи-

лісь” і можуть стати добрими громадянами держави. Наступний указ звільняв „битовиків” без огляду на вимір кари, за винятком великих злочинців. До цього розпорядку додано ще такий цукорок для політичних: „звільняються й політичні, засуджені до 5 років кари”. Цей додаток був чистим глумом над політичними в'язнями, бо політичних з такими присудами в таборах уже давно не було: їх або вже звільнено після того, як відсиділи присуд, або засуджено вдруге на довші кари.

Амністію переведено відразу після її проголошення. Попри наш табір їхали повні поїзди, і з відчинених вагонів вітали нас амнестоваї арештанти.

„Исправлені” кримінальні злочинці по дорозі додому продавали все своє дрантя й їхали голі, вимагаючи від урядовців місцевих установ одержати, щоб її знову продати, насилували жінок, грабували де попало і що попало, вбиваючи тих, які боронили свою мізерію. В містечку, що лежало біля нашого табору, вони знасилували майже всіх жінок і вбили залізничника. Його похорон відбувся другого дня після оголошення амністії, супроводжений гудками паровозів і мовчазним обуренням населення проти брехливих заряджень високої влади. Довгий час після переведення тієї амністії в большевицьких газетах, столичних і провінційальних, появлялися присуди над злочинцями, звільненими з в'язниць і таборів, при чому головно за вбивства з грабежами і насилування з убивствами. Повільно цих злочинів змусила большевицьке правління поновити кару смерті, скасовану на знак того, що в Советському Союзі „злочинність зліквідована внаслідок виховної роботи”. До речі буде додати, що цей „великий осяг” реклямовано як доказ вищости комуністичної системи над капіталістичною.

Московська маса арештантів вірила, що незабаром прийде амністія й на політичних, і дехто з них крутою „діалектикою” старався доказати, що так воно й мусить бути. Так воно не сталося, але це не заставило їх відкинути свої фан-

тазії, і коли після амнесії для „блатних” прийшла нова хвиля загострення режиму, вони виправдували це тим, що „правління змушене ліквідувати всі прояви бунту”.

Загострення спричинило розподіл контингенту по важких лісових лагпунктах, де вже почала діяти організація лісового господарства з виробленою до тонкощів людською махіною прерізних функцій, як: лісоруби, вожчики, грузчики, свальщики, навальщики, тральщики, дорожники, а в першій групі із спеціалізацією зайнять, як: лучкісти, сучкоруби, сучкожогі, раскряжовщики. Все це разом доповнювало виспеціалізовану махіну праці в жил- і рабзоні, де вже раніше були такі спеціальності, як: плотники, інструментальщики, повара, пекаря, сапожники, портніє, парікмахери, прачки, кипятільщики і т. д. Вся ця велика армія „роботяг” давала начальству спроможність знуцатися над своїми невільникими більш рафіновано, бо арештанта можна було перекидати з роботи на роботу, не даючи йому можливості і часу опанувати механізацію рухів і їх координацію; водночас можна було давати протегованим легше зайняття і наділяти їх командними постами, як: начальники работ, начальники участков, прийомщики, мастера лесніє, дорожніє, бригадіри, а хоч би десятники. Ціла зграя цих наставників, що їх добирало начальство з типів „рад старатся”, лягла на спину, на руки, на ноги і на мозок арештантів. Не диво, що деякі арештанти відрубували собі пальці рук, частини стопи, і тоді, хоч попадали в конфлікт із законом, як т. зв. „саморуби”, але за ціну свого каліцтва здобували собі легшу роботу.

Не знаючи абсолютних вартостей, бо їх немає в матеріялістичному світогляді, большевики не могли мати сталих ліній у своїй політиці, а тим більше у своїй практиці. У них все вирішувала ідеологія, що її, до речі, завжди нагинала до своїх концепцій верхівка, персонально змінна. Зміни у верхах викликали непередбачені зміни в політиці й тактиці і зміну інтерпретації ідеології. Нижчі верстви мусіли покірно виконувати накази, не розуміючи кожночасної

інтерпретації ідеології. Якщо йде про московську національну спільноту, то тут ішло все в повному порядку: низи, зустрівшись з такою зміною, не пробували її критикувати, хоч вона коштувала їм багато терпіння, а навіть крові й трупів. Через те на теренах немосковських особливо різко виступали всі „ужили”, які гостро таврувалося й переслідувалося. Це становище має до питання абсолютних вартостей, що в Московщині не мало наявних трагічних форм, для закордону, що кермувався в осуді відносин в СРСР своїм власним навітленням, досі незрозуміле. Тут, якщо брати до уваги закордон, все прирівнюється до його власного змісту і форми, що на ділі зовсім інакше представляється в Московщині.

У той час мене з групою воркутянців перекинено у ще один табір, недалеко Тайшету. Про той табір ішли тривожні чутки, що тільки дуже важко хворі можуть одержати там звільнення на один день; що до роботи виганяють усіх калік, а начальник Мішин переводить після лікарських оглядин ще свою „комісовку”, не рахуючись з фаховим діагнозом; що в жилзоні панує терор і арештанти не мають хвилини відпочинку. На щастя, в день нашого приїзду цей начальник, що його прізвище повторяли в'язні по багатьох лагпунктах, почав свою коротку відпустку і його заступила непогана у поведінці супроти арештантів інша особа.

Кілька днів було спокійних, подібних до всіх перших днів перебування на новому місці: нас пересували з бараку в барак, перекидали з бригади в бригаду, переводили комісовку, вимірюючи час роботи назагал згідно із спроможністю в'язня. За вісім днів вернувся Мішин — лихий, грізний. Усіх своїх підручних інструктував цілий день. Вислідом цього інструктажу було, між іншим, те, що листи, написані арештантами до рідних (що було затвердженням звичасвим законом у всіх таборах), начальник місцевого КВЧ не цензурував, але витопив ними у своїм кабінеті, а неспалені подер і велів сторожеві кинути в лятрину. Це була для в'язнів дуже болюча кривда. Цей начальникок —

„тоже малорос”, — щоб показати себе перед Мішиним з кращого боку, конфіскував з посилок арештантів навіть такі речі, що їх завжди віддавали до рук адресатів. Його прізвиська, на жаль, не пам’ятаю, хоч варто було б для історії занотувати.

Врешті сам Мішин показався в жилзоні, і арештанти, що з різних причин мали право залишитися в бараках, як сполохані горобці, кинулися тікати, куди попало. Мішин наловив їх чимало, звільнених лікарем загнав до амбуляторії, де велів скреслити їх звільнення, і погнав у рабзону, забравши із собою двох наших сліпців-воркутян. Я був тоді в рабзоні й бачив, як Мішин „зорганізував” до роботи сліпих: посадив їх біля видющих „пильщиків”, наказав навчити сліпих пиляти і гордо помандрував далі.

Цього дня познайомився я з одним „старожилом”, що сидів уже втретє, знав історію багатьох лагпунктів та лагсистем і особисто знайомий був з багатьма особами, знайомими з історії совєтської тюремщини. Він знав також мадярського чільного комуніста Белю Куна і розповідав мені, коли його посадили і коли помер в одному з таборів СИБЛАГ’у; там же, казав він, сидять ще жінка Белі і його син-юнак. Він бачив, як звозили большевики польських офіцерів до Катиня, зв’язавши їм за спиною руки колючим дротом, чув черги машинових крісів, коли їх ліквідували. Розповівши мені про це, він злякався, що довірив тайну незнайомому „западнікові”, і на протязі наступних трьох днів, поки його з цього табору не забрали, просив, щоб я цю історію забув.

Мішин зумів нарешті розпорошити воркутян по різних таборах, і з одним із етапів виїхали й два сліпці, воркутянські „барди”. На місце воркутян, що виїхали, прибули інші з тими самими прикметами, що їх мали попередні. В цей час сталося те, про що я говорив. Була це сибірська провесна 1954 року. Мішин тоді вже з цього табору зник. Я був нічним „днівсвальним”, коли в зону увійшли три офіцери.

Мені було до них байдуже, і я збирався спати. Коли вже ліг, в барак прибіг якийсь арештант і крикнув:

— Братці! Амністія!

Мій сон пропав, я одягнувся і вийшов надвір. Тут уже стояла група в'язнів, безладно щось обговорюючи.

— Антоне Петровичу, — крикнув один з них, — знімайте всі номери!

І, не дожидаючи моєї відповіді, здер числа, нашиті на моїй правій штанині і на спині. Потім прийшли інші арештанти з ломами у руках і почали зривати ґрати з вікон. При цьому вітали один одного неначе побачили справжню свободу:

— Дождались!

В таборі гуділо, як у вулику. При всіх бараках відбувалися подібні сцени. Аж ось по зоні стали бігати „по-сильні” з контори, скликаючи арештантів у їдальню на мітинг. Цікавість дійшла до вершка. Є амністія чи немає? Коли є — чому не оголошено її в пресі й радіо, як то було перед звільненням кримінальних в'язнів?

В їдальні зібралися всі арештанти, що працювали в жил-і рабзоні. Глота була велика, бо всі затужили за свободою. „А може справді? . . .”

На сцену вийшли два офіцери, третій ждав на роботяг, що під вечір мали прийти з „планових робіт”, з лісу і „строїтельства”. Перший промовець на вступі остеріг присутніх, що те, про що він говоритиме, не можна нікому ні переказувати, ні писати, бо це покищо „наша тайна”. На нас неначе вилито відро холодної води: ціла місія незнаних офіцерів стала зразу загадкою. Чому берегти тайну? Як можна нас у нашій же справі змушувати нікому про неї не говорити? Таж кримінальних злочинців, злодіїв-рецидивістів, горлорізів звільнювано з такою парадом, що гудів увесь СССР, ба навіть увесь світ. Але пождемо, що скаже другий офіцер. Той почав:

— Для вас усіх проголошено амністію. Для всіх. Тільки ця амністія не така проста, як попередня: видали доку-

менти на руки й їдь. Ні, її треба підготувати так, як це робиться по всіх державах, навіть капіталістичних. Треба пройти спочатку першу стадію, а за нею підуть і інші. У першій стадії влада переведе розподіл усіх місць кари (такі так: місць кари!) на три групи.

Тут він вийняв невелику книжечку, показав її слухачам і сказав:

— От бачите, тут є наказ уряду і з нього я зачитаю вам ті місця, які вас стосуються.

Він довго щось шукав у своїй книжечці, а потім радився з колегою. Прочитаний ним текст не обіцяв нічого веселого. В ньому говорилось, що для „усправлення карних засобів і метод” всі табори мають бути поділені на три групи: 1) облегшені, 2) звичайні і 3) суворі. Після переведення цього поділу всі арештанти будуть розміщені по тих таборах залежно від ступня їх провини.

І все! Решта не була вже цікава. В „облегшених таборах” не буде ВОХР’и, ба навіть конвою. Ці функції переймуть на себе самі арештанти. Щоб начальство „розбиралося” без помилки у справах таборового контингенту, арештанти виберуть з-посеред себе „найкращих”, і ті створять т. зв. „совет активу”. Цей совет в означених термінах представлятиме начальству списки тих в’язнів, які на ділі показали, що хочуть виправитися і стати добрими громадянами. Таборове начальство переглядатиме ті списки, вибиратиме „кращих з кращих”, пересилатиме до МВД, і тоді ці „найкращі” можуть сподіватися „досрочного” звільнення.

— Отже, пильнуйте свої діла, справляйтеся, як треба . . .

„Звичайні” табори — це такі, як є тепер, але з них арештант матиме можливість перейти до „облегшеного”, а там уже, як на волі. „Суворі” табори — це будуть табори, подібні до каторжних. От і все . . . Амнеція! Чи не так?

Типові оптимісти стали переконувати колег, що треба пождати: може третій офіцер розкриє карти. Прийшов вечір, а з ним — знову мітинг. Третій офіцер був ще скупіший на слова. З книжечки вчитав далеко менше, як попе-

редній. Але тепер вже дехто насмілився запитати, чи не міг би він прочитати з тієї книжечки про можливість переходити з одного табору в другий, вигідніший. На це офіцер відповів:

— Це розпорядження не для вас, а для начальства. Бо-но вже цими ділами буде турбуватися. Вам прочитано те, що вас стосується.

Гості від'їхали, а ми ще довго томилися, інтерпретуючи своєрідну амністію, що на ділі була відтяженням начальства. Тепер було для нас одне цікаве: як начальство переведе вибори „совету активу” і кого туди поставить. Тим часом Москалі раділи: вже є початок, а далі піде все своєю дорогою. Один з них сказав мені:

— Добре, що нам дано право рекомендувати людей на досрочне звільнення. Ми поставимо таких, як треба. Вас, Антоне Петровичу, я не забуду.

— Мною не турбуйтеся, я вже кінчаю свій реченець. Через чотири місяці будете проводити мене до воріт як нового громадянина, — відповів я жартом.

Він ще натякнув мені, що кожному в'язневі може бути продовжений „срок”, а тому, мовляв, добре знайомство краще як золото.

Відсутність номерів на штанах і спині не гріла мене, і мені видавалося глумом, коли якийсь наглядяч протекційно заговорював:

— Совсем как вольняшка!

Користи із вступного зарядження не було ніякої нікому, хібащо серед холодної ночі, біжучи до лятрини, треба було вважати, щоб солдат ВОХР'и не підстрелив, бо від 12-ої години до 3-ої не можна було ходити по табору.

Незабаром прийшли нові „благодаті” у зв'язку з тією оригінальною амністією, що не амнестувала нікого. Але ці нові розпорядки високої влади оголосив уже місцевий начальник: 1) арештанти дістають право користуватися при урочистих нагодах червоними прапорами і 2) їм дається право вести між собою вже не „трудове соревнованіє”

(„трудсоревнованіє”), а „соціалістическоє соревнованіє”. Цей осяг привітали льояльні бурхливими оплесками, а що начальник, неначе з власної ініціативи, тут же звелів перевести „пробні вибори” до совету активу, то ми зрозуміли, як хитро подумана інсценізація амнесії для політичних.

В нашому розумінні большевицька влада спекла дві печені на одному вогні: здобула можливість використати частину т. зв. внутрішніх військ для інших цілей (це варто було б вяснити тепер з перспективи часу) і, в противагу ростові динаміки українського й загалом немосковського елемента в таборах і тюрмах, поставила заактивізований московський елемент в ролі свого допоміжного тіла. Щоб мати право зробити такий висновок, ми уважно приглядалися до людей, що з благословення начальства мали входити до совету.

„Пробні вибори” виглядали так: Начальник звелів подати собі список кандидатів, зразу ж викреслив з нього двох не-Москалів, а інших прийняв без голосування, мовляв, „усі за них”. Головою совету став колишній комісар, що зараз після візити трійки офіцерів почав розголошувати свою „революційну біографію”, підкреслюючи свої заслуги в справі нищення всіх проявів антибольшевицького й антимосковського руху. Що все це було тільки інсценізацією, можна було бачити з того, що „вибраний” совет залишався без змін тих кілька місяців, які ділили мене від моєї репатріації.

Совет активу зразу приступив до праці: відкрив свою канцелярію, визначив ряд постів і щоденно відбував довгі наради президії, а згодом усіх членів. Потім він представив начальникові список кандидатів на „облегшений” табір, і за цим списком відправлено туди велику партію арештантів; вони, переважно Москалі, йшли самі, без конвою, граючи роллю вільних громадян.

— Треба показати себе гідними довір'я влади, — казали етапники.

Як докладно знало начальство психіку панівного елемента! Вони просто перлися у „пси сторожеві страни”... Такими показали вони себе й в „соцсоревнованії”, що його зараз же zorganizував начальник. Змагалися між собою всі бригади і всі індивідуальні робітники (наприклад, секретар із рахівником), більше того: звелено розпочати змагання окремих частин художньої самодіяльності. Виходила чиста морока: як змагатися хоріві з драмгуртком або з малярами? Але начальство знайшло спільний знаменник для різних видів творчості: це мало бути змагання до того, щоб якнайкраще „показати себе перед країною”, власне перед самим начальством. На цьому пункті, внесені в усі договори конкуруючих сторін, легко було зловити конкурента, з чого користали льояльні кандидати на громадян. Ще більше було можливості переводити „виховну акцію”, коли укладано договори на змагання поміж окремими таборами. У всіх цих нових засобах виходила на яв істота „амнесії” — ішло про те, щоб формально забезпечити те, чого большевицький улад не зумів зробити на протязі сорока років, включаючи в дію найжахливіші методи примусу.

Укладені договори підлягали контролі, яку переводили спеціально вибрані комісії, не рахуючись з витратою часу, так по-драконівськи ощаджуваного у советській дійсності. Большевики вважають, що варто 99 разів спробувати, аби досягнути ціль. Що при тому гинуть сотні тисяч людських істот, це не грає ролі в їх розрахунках. Тепер вони спробували зробити ще одну пробу взаміну за всі попередні криваві експерименти, знаючи, що в разі невдачі завжди можуть вернутися до випробуваного засобу — терору.

Справжнє змагання ішло й іде, від Воркути починаючи, між матеріялістичним світом, що його репрезентують московські большевики, і ідеалістичним світом, що його представляють Українці в чимраз тіснішому єднанні з іншими під'яремними народами. Цьому питанню хочу присвятити кілька завваг.

Мабуть, ні один приклад не може так переконливо, як воркутянська справа, potwierдити правильність віри в те, що спільні ідеї і їх реалізація еднають людей кровно чужих. До переведення страйку взялися головню Українці, а поруч них члени тих народів, що подібно, як Українці, потерпіли при здушуванні їхніх прагнень до волі. Тут у першу чергу треба згадати прибалтійців, головню Литовців, потім Латишів і Естонців, далі членів кавказьких народів, головню Грузинів, далі Татар, що з волі Кремлю втратили свою батьківщину, і інших, що їх мені не треба вичисляти. Представників цих усіх народів бачив я в таборах ОЗЕРЛАГ'у й обсервував їх дружню спільноту; вони не розлучалися навіть тоді, коли йшла нагінка на когось із них, мабуть, не розлучилися вони й досі. У своїх національних групах вони вели таку ж освідомчу працю, як та, про яку я згадував вище. Сходячись разом, вони залюбки називали себе „об'єднаними націями Сходу”. Докладніше окреслив цю дружню спільноту один Татарин, сказавши:

— Ті, що в Нью Йорку чи деінде мають представляти „об'єднані нації”, представляють лише самих себе. Їх рішення — це шматки безвартісного паперу, їх декларації — це „побожне бажання” їхніх спонзорів, а на ділі хитрий підступ і підкоп під ворожі позиції. Керманічам світової політики не зашкодило б повірити, що ми — справжні об'єднані нації, і з нами треба було б їм уже тепер рахуватися.

Люди цієї групи гостро критикували керманічів світової політики, байдуже, хто ними є, і по-різному уточнювали становище свого народу до них. Один палкий кавказець в почутті жалю, що вільний світ нехтує природні права народів до волі, сказав:

— До війни між Заходом і Сходом мусить прийти, і ми могли б бути тим тягарцем, який переважив би воєнне щастя в користь Заходу. Та коли Захід до нас несправедливий, нам треба буде мовчки заждати, поки стане він здобиччю большевизму. Хай і ті ситі капіталісти опиняться

у нашій ролі і без надії ждуть на своє визволення, як тепер ми.

Інші не поділяли його справедливого гніву, твердячи, що політика такими почуваннями не сміє керуватися, але це становище в міру затрати надії на поміч вільного світу блідло вже у 1954 році, а в силу зростати стали ресантименти палкого кавказця. Як дивляться невірники на цю справу тепер — годі вгадати.

Мабуть начальство дістало доручення слідкувати за реакцією на свій почин, бо дуже часто до нас приїздили офіцери вищих від лагпункту формацій і починали з арештантами розмови. Іноді виглядало, що вони контролюють начальників, іноді — що перевіряють наші настрої. Лагпункт, на якому я тоді був після відходу контингенту на недалекий „облегшений” табір, став за інформаціями начальства „звичайним” табором, бо в ньому істотно ніщо не змінилося. „Суворі” табори були ще не готові, хоч в конторі, казали, приготувляли список кандидатів і члени совету активу робили міну, що підбір арештантів не пройде без них, і що в першу чергу підуть туди ті, у кого „руки обабрені кров’ю”, значить, мали на думці вояків УПА, бойовиків-повстанців Прибалтики і т. п. Відрадно було бачити, що за протекцією до совету не звернувся ні один із цієї категорії в’язнів; вони виразно зневажали його, глузуючи з „сторожевих псів режиму”.

З „облегшеного” табору прийшли перші вісті: ті, що поспішали туди з піднесеним чолом, жалілися, що місцева „автономна влада” із арештантів запрягла до роботи всіх без розбору, навіть тих, що в попередньому таборі як 100-відсоткові інваліди зовсім були звільнені від праці. За роботу їм нічого не платили, мовляв, мусять спершу доказати своє льяольне відношення до влади, і це вирізнило їх з юрби всяких злочинців, авансуючи до „напівгромадян”. Бувальці арештанти, що мали досвід, глузували з цього гостинця МВД, бо такі табори, що управлялися „автономною владою”, існували віддавна в пустинних околицях

Караганди і, мабуть, у НОРЛАГ"у на північ від Дудінки. Про цю „автономну систему" в Караганді знало багато в'язнів, про другу більше вгадували. В кожному разі арештанти в ролі „сторожевих псів" справлялися навіть краще як бійці внутрішніх військ. Вони мали добре поставлену розвідку, яка пильнувала, щоб арештант не використав ситуації, вдаючи хворого, і не вкрав таким чином якого дня праці, що повинен бути врахований в дійовий державний бюджет. В цій системі гуляли безшашбно всякі злочинні неморальні одиниці, збиваючи свій особистий, грубо егоїстичний капітал. Мені приходилося вислухувати довгі історії людського терпіння, спричиненого „владою" в таких таборах, і арештанти, що їм доля судила те пережити, часто висловлювали своє обурення проти московського елемента:

— Я нікогда не перестаю надеяться жить на Україне
— только там со всего СССР есть порядочные люди.

Або:

— Храні мене Господь от русских.

Згадуваний уже вище напівсамозванчий голова „совету активу" щоденно вранці перевіряв у конторі, хто з в'язнів має звільнення, змущував лікаря ходити з собою по бараках і намовляти звільнених, щоб добровільно ставали на роботу. Але тут не мав він влади, і звичайно виходив з бараку під сміх арештантів.

„КУЛЬТУРНО-ВИХОВНА" ДІЯЛЬНІСТЬ

Офіцери, які приїздили до нас, виголошували доповіді різного змісту, що їх, однак, можна було б скомпонувати в кілька груп. Найбільш улюбленими для них темами були такі, що мали вироблювати матеріялістичний світогляд арештантів, передусім антирелігійні, базовані на наївних, утертих поглядах з фізіології, інстинктових відрухів на зорові й слухові подразнення (алюзія до теорії знаного фізіолога Івана Павлова), з анатомії мозку й інших органів людського тіла. Поруч тієї групи тем була друга, що мала

викликати подив і пошану до большевицького світу і водночас ненависть і погорду до капіталізму, головню ж до ідеалізму. На ці теми говорили вони також крайню наївно, придержуючись окреслень, узятих з большевицької філософії, і ілюструючи їх декадентськими проявами у культурі Заходу, неморальними виявами капіталістичної експлуатації, нужденним положенням молоді й жінок у капіталістичному світі і т. п.

Творів Івана Павлова вони, звичайно, не читали, а вибирали з них окремі фрази, комбінуючи якісь недокінчені теорії. Коли Павлов обмежив свої довголітні дослідження реакцій собак на звукові подразнення, що викликали слинотечу, то вони йшли далі з невідповідальною гіпотезою, що з тих, мовляв, реакцій треба зробити тільки один крок, щоб виелімінувати з життя психічні функції, бо заступити їх можуть фізичні й механічні подразнення, які дадуть ті самі прояви т. зв. психічного розряду. Це твердження не було винаходом доповідачів, — вони користувалися матеріялами, узятими з „Філософського словаря” та інших подібного роду „творів”, не розуміючи, що таке ставлення справи виключає можливість не то защеплювати, а й боронити большевицький світогляд.

Так само наївно виглядали доповіді про анатомію людини, про діяння струмів електричного, хемічного й інших, що спричиняли явища ніби психічного характеру. Мало треба було думати, щоб прийти до висновку, що людина — це тільки замкнена машина, а не психофізичне явище, не організм, а механізм, яким можна орудувати доскохо розумовими засобами. Цей погляд, розроблений у ряді доповідей, дав можливість поставити справу так, як це зробив один арештант. Він звернувся до майора-доповідача з запитом:

— Гражданін майор, якщо можна керувати думкою людини так, як хочеться, чому ви витрачаєте стільки слів, щоб переконати нас у слушності ваших думок? Чому ви не користаєте з тих засад, які тут нам виклали?

Майор, мабуть, не сподівався такого запиту, але знайшов хитру відповідь.

— Ми, — сказав він, — робимо так тому, що знаємо: ви надто пересякли ідеалістичною псевдонаукою і вас треба переконати по-дружньому, де шукати правди. Хто вірить у душу, той вірить у Бога, а віра в Бога веде людину в неволю. Ми ж даємо волю вашим думкам.

— Зрозуміло, — сказав арештант.

Багато часу й труду витратили доповідачі на з'ясування основ матеріялістичного світогляду. Їм здавалося, що ствердження — все існуюче в природі матеріяльне — повинно переконати слухача, бо дух, проти якого вони вели бій, був у їх уявленні фантомом, обманом, „мракобіссям”. У з'ясуванні істоти ідеалізму вони не виходили поза „Філософський словарь”, що перекручував це поняття, представляючи ідеалізм трішки в концепції суб'єктивного ідеалізму, трішки в концепції індивідуалізму. Щоб скомпромітувати зненавиджений ідеалістичний світогляд, вони не тільки уживали образливих, простацьких виразів, але й приписували йому найскандальніші цілі й злочинні дії.

Характеризуючи культуру Заходу, доповідачі спиралися на невиразних окресленнях так званого соцреалізму, що в добрих проявах міг бути реалізмом зразку 60-их років XIX в., подекуди натуралізмом кінця того віку, але на ділі був наївною формою фотографії в малярстві, одноманітно-динамічним зображенням завчених поз і рухів осіб, допущених на моделі різьби.

У таборах існували гуртки, що назвою й родом роботи мали якесь відношення до мистецтва. Такою була й ціла „художня самодіяльність” з відділами малярським, декоративним, хоровим, музичним, драматичним, сценічної бутафорії. Спираючись на назвах цих гуртків, можна було б думати, що арештанти мали моменти відпруження у своєму безнадійному положенні. В практиці, однак, цього не було, бо діяльність цих гуртків, залишаючи на боці крайній примітивізм їх змісту і форми, паралізували згадані

вище періоди несподіваного піднесення і так само несподіваного упадку, врешті індивідуальне відношення начальства; обмежували й примітизували ці ніби-мистецькі почини будні арештантського животіння й тісні рямки побуту в'язнів. Зокрема, малювати могли в'язні тільки криючись із своєю роботою, навіть під час „відлиги”, бо це зайняття ніяк не вважалося за працю навіть для 100-відсоткових інвалідів. Малювати могли інваліди-малярі для безпосередньої користі табору, наприклад, для оформлення декорацій сцени, після чого їхні інколи навіть добрі праці не зберігались, — на добрих полотнах лягала зараз же простацька мазанина, що так само, як попередня праця, зневажалася й нищилася. Коли в таборі траплявся начальник чи відповідальний офіцер з „любов'ю до мистецтва”, і коли він дозволяв маляреві намалювати якусь картину, що мала б прикрасити, наприклад, стіну в їдальні, то він перестерігав маляра, що це діло недозволене, що треба вважати, чи не йде в зоні обшук, треба мати якусь кривку для своєї картини. Маляр, звичайно, мав своїх людей, які пильнували і в разі небезпеки сповіщали його про небезпеку.

Бували випадки, коли якийсь підофіцер чи офіцер, забавивши удекорувати свою мізерну квартиру, ставав „меценатом” маляра і давав йому замовлення. Звичайно це було наслідкування когось, у кого були вже якісь картини. В цьому також відбивалося життя в Советському Союзі, де все „сто разів зцензуроване”, безліч разів перевірене, обрізане й скастроване. Отже не тільки в таборах, але й на так званій волі в СРСР дозволялися — в лінії „соцреалізму” — тільки такі оригінальні картини, які ілюстрували б рішення партії, з чого виходили нікчемні спроби реклями, рідше дешева побутовщина стилю крашених фотографій. Із високого мистецтва дозволялося лише твори Шишкіна, ілюстрації казок Васнецова і деякі твори Ріпина (по-московськи Рєпіна). Оце й малювали таборіві малярі. Копіюючи одне й те саме безліч разів, вони — а

деякі з них були мистцями з високими малярськими студіями, — рутинізувалися, ставали ремісниками типу базарних богомазів.

В одному таборі оперуповноважений забажав для свого сінка зробити гостинець у вигляді веселої картини. Домовився з малярем-Українцем про тему картини (про винагороду не було й мови, бо нею могла бути в найкращому випадку коробка цигарок). Маляр зрадив, що хоч раз вирветься з маразму копіювання, дасть щось „своє”, хоч обмежене темою, і став робити ескізи. Несподівано впала в табір комісія, зробила по бараках обшук, і напала на нашого маляра. Сердега, маючи домову з „оком і вухом Москви”, що ними були оперуповноважені, не берігся, як звичайно. Його ескізний образ комісія сконфіскувала, а маючи із собою „кума”, зробила слідство. Маляр покликався на оперуповноваженого, але той відрікся всього і з свого боку обтяжив маляра. Маляра покарано однотижневим карцером, переведенням у робочу бригаду (хоч він був повним інвалідом) і зменшенням порції хліба. Творчий експеримент не вдався!

Ще менша була можливість у галузі творчості слова. Тут уже згори заборонялося щонебудь писати, без огляду на зміст, і безцеремонно нищилось кожному записку навіть у період „лібералізму”, що його увертюрою була т. зв. амнестія для політичних. В таборах були доволі добрі поети, навіть серед „блатних”, що оспівували свій злочинний світ, але їх творчість зберігалася лише в пам’яті авторів і декого із слухачів.

Як я вже згадував, під час „відлиги” начальство дозволило було zorganizувати драматичний гурток і призначило одного арештанта режисером, що мав скласти ансамбль і в означеному реченні дати апробовану начальником КВЧ виставу — якусь нікчемно глупу одноактівку. Тільки раз вдалося в одному таборі поставити оперету „Маріца”, самими чоловічими силами, без голосових вартостей, але й це дало арештантам можливість пожити в світі фантазії

дві години. Використали арештанти ювілей Чехова, щоб поставити кілька його оповідань, але з творами Гоголя, ювілей якого „святкував” весь Советський Союз, цього вже не вдалось, бо всі ті святкування влаштовано було виключно для пропаганди, головно за кордоном. Українських вистав начальство не дозволяло, викручуючись інколи безглуздими аргументами.

Пам'ятаю такий випадок. Режисер-Українець добився дозволу поставити якийсь фрагмент із „Вечорів на хуторі”, хоч би в московській мові. В одного офіцера він заручився піддержкою. Коли ж це питання вже мало рішатися, рішуче спротивився начальник КВЧ. Офіцер, рятуючи ситуацію, пожартував, мовляв, посміємось з хахлів-дурачків, але начальник КВЧ на це відповів:

— Дивіться, щоб вони над вами не посміялися. Хахли вдають дурачків, обманюючи нас і весь світ.

Гоголь, що глузував на догоду Москалів, не виграв і тут.

Щоб підвищити мистецький рівень одноактів, талановиті режисери пробували контрабандою вставляти в їх текст деякі мистецькі фрагменти, але розвідка начальства доносила про вставки, і режисерів за „злонаміреність” карали, пересуваючи в робочу бригаду, хоч би й були вони повними інвалідами.

Так само обмежувано хоріві виступи, викреслюючи з програм українські пісні, хоч деякі диригенти ухитрилися рятувати ситуацію гумористичними піснями. Оркестра мала більше свободи, бо начальники не розуміли музичних творів і їх можна було де в чому обманути. А втім на те не треба було зусилля, бо в большевицькій пропаганді не було такої виразної класифікації музичних творів, як в інших родах мистецтва. Загалом те, що проходило на терені мистецького вияву арештантів, було радше глузом над мистецтвом. Та коли я про це згадую, то роблю тільки для того, щоб дати можливо повний образ життя в советських концтаборах.

Щоб компромітувати Захід, офіцери-доповідачі ілюстрували його „розклад”, показуючи зразки західного малярства та читаючи уривки західної поезії і протиставляючи їм зразки большевицького малярства та поезії. Це переконувало наївних слухачів тим більше, коли доповідачі показували релігійні сцени в експресіоністичному зображенні і робили з цього аргумент, що західні творці „прозріли хоч у розумінні релігії як опіюму для народу”. Для маси наївних слухачів-глядачів переконливішим було твердження про атеїзм модерного мистця Заходу, як твердження, що Леонардо да Вінчі був атеїстом, хоч і малював залюбки сцени релігійного змісту. Таке уявлення зацеплювали большевики, зокрема, під час відзначування ювілею Леонарда да Вінчі, що його уладили для дезорієнтації публічної opinii Заходу при допомозі західних комуністів і їхніх симпатиків.

Доповідачі переконували арештантів, що упадок західного світу неминучий і наближається швидкими кроками. Синтезуючи цю думку з показом зразків модерністичного мистецтва Заходу, в'язні-Москалі ставили питання:

— А чи не треба було б прискорити цей розклад для оволодіння світом?

Доповідачі, не довіряючи „патріотизмові” арештантів і підозріваючи, мабуть, підступ, огризалися:

— Ми знаємо, що робити — ви нас не вчіть!

Контрастом до тверджень про неминучий упадок західного світу було формально підбадьорювання до розв'язання війни із Заходом.

— Якщо Захід такий слабкий, то може саме тепер і було б найдогідніше розпочати з ними війну — казали в'язні з під'аремних народів.

Щоб, однак, не було помилки, „патріотичні типи” зразу демаскували їх:

— Не валяйте дурака! Советський Союз знає, що і коли...

Розуміється, що ті голоси публіки не могли мати ніякого значення; їх можна було тільки обсервувати — як знак доби.

У зв'язку з цими доповідями можна поставити офіційну советську літературу. Називаю її так для того, щоб зазначити, що якоїсь толеранції до чужої творчості в Советському Союзі навіть і тіні не було й не могло бути. В Советському Союзі могла мінятися політична тактика, але ідеологія оставалась завжди та сама. Могла мінятися також політика у відношенні до закордону, але большевики були певні, що Захід можна підминувати пропагандою, агітацією, можна обманути, і в тому не помилялись. Багато зуміли вони кинути своїх людей для розкладу світу, тому й не потребували рушати основ своєї ідеології. Щоб переконати світ, що Советський Союз не готує нікому загрози, бо без цього обману валилося все господарство СРСР, вони не жаліли життя своїх, навіть добре знаних людей, ліквідуючи їх, і тоді світ став вірити, що в Советському Союзі наступають істотні зміни і можна буде з ним починати співпрацю. Звідси й пішла вся концепція коєкзистенції, що в політиці світу товчється й досі.

Хай читачі не думають, що я хочу вести пропаганду проти цих помилкових прямувань усесвітньої політики й її керманичів, мені йде про те, щоб, нав'язуючи до тієї справи, відкрити ті досі світові незнані або лише вгадувані справи, які можна було в таборах вислухати від живих людей, учасників і співтворців диявольського пляну знищення світу. Отже, багатьом людям вдалося знайти, з одного боку, членів большевицької агентури, що працювала в різних державах Європи, головно ж у ЗДА, а з другого боку членів кремлівської верхівки, які про ті справи були поінформовані (деякі навіть її клітинами кермували) і потверджували фактами дані перших інформаторів, отже тих, що самі безпосередньо були дійовими особами, що мали реалізувати, чи допомогти реалізувати згаданий большевицький плян. Що в цю акцію були вмішані Москалі, де вони не

були б, то це впливало з московської мегальманії, що мріє про опанування світу тими методами, які завжди вдавалося їм кидати неначе пісок в очі світові, щоб не бачив він їхньої шкідливої роботи.

У таборах можна було стріннути людей, що, перевівши велику розкладову у відношенні до західного світу роботу, якось попали в конфлікт з большевицьким законом, чи радше з большевицькою державною рацією. Їх було досить багато, так що реляції одних можна було перевіряти свідченням інших. На жаль, тих, кому доля дозволила вийти поза кордони Советського Союзу з незапроданою совістю, мало, але прийде час, коли все зло, посіяне большевиками, вийде на яв; тепер іде тільки про те, щоб це могло статися якнайскоріше, поки злі не розвалили світу свободи.

Із згаданих реляцій можна було скласти картину: Советський Союз безупинно підготовляє наступ на вільний світ. Це робить він трьома засобами: 1) користаючи з легковірності Заходу і водночас із прикмет духа московської нації, веде свою політику на внутрішньому й зовнішньому секторі так, щоб обманути західній світ, переконати, що Советський Союз є в стані органічної зміни, метаморфози, 2) граючи досконало вирежисеровану комедію, Москва виступає постійно в ролі оборонця правди, захисника покривджених у всьому світі, оборонця миру — для добра людства, для його спокою і щастя, 3) підготовляючи наступ на західній світ, Советський Союз: а) анархізує внутрішнє життя всіх некомуністичних держав світу, засилаючи туди вишколену в Москві „п'яту колону” з людей тих некомуністичних держав; з тією метою безупинно веде вишкіл заманених в Москву продажних типів і своїх спеціалістів, що їдуть у ті країни як інструктори й керманічі бунту, що зветься „революцією”, 3) вишколює своїх людей, які мають поїхати в чужі держави, щоб грати там роль туристів, представників советської культури, дослідників здобутків даної держави, щоб, вивчивши їх, принести економічну,

господарську й іншу поміч „обов'язково ідеально мирного характеру” громадянам своєї, совєтської держави.

З реляцій кандидатів „п'ятої колони” виходило ясно, що даний їм вишкіл був глибоко продуманий і вистудіований під кожним оглядом. Їх переконувано в тому, що вони не можуть втекти від цього, наказаного їм обов'язку, що, навпаки, підпорядкувавшись наказові, будуть мати вигідне і сите життя, а при цьому допоможуть у здобутті світу для Совєтського Союзу. Граючи на духових прикметах московської спільноти, вони тепер уже розпоряджали „журавлем у небі”, і обіцяли їм високі становища у здобутих для совєтської політики теренах. Так аморально формований „патріотизм” з виглядами на вигідне існування знаходив маси кандидатів для тієї злочинної роботи. Вигляди перейти з ролі раба в роль сатрапа манили їх усіх.

Ще більше уваги присвячували совєтські політичні педагоги тим, що під різними хитрими масками виїздили в чужі держави. Їх навчали не тільки мови даної держави, але навіть діалектів її, зокрема, коли йде про англійську мову, то двох її діалектів в Англії і говірок деяких стейтів в Америці, де мала бути головна база їх діяльності; їх вчили докладно американської графіки букв, куртуазійних форм „вищого товариства”, навіть звичних жестів, але головну вагу клали на вивчення способів організації комуністичних ячеек і гуртів симпатиків Совєтського Союзу, прихильників московської культури й ворогів культури під'яремних народів та їх визвольних прямувань. Мені вказували деякі з них тих людей, що приховували свої осяги в роботі у ЗДА, бо це увійшло їм у звичку після їх побуту закордоном.

В розмові з одним із них, бажаючи ослабити його аргументи, я сказав:

— Де-де, але в Америці ви програли свою справу, бо там, як самі пишете, робітництво не співчуває комунізму.

— Воно то так, — сказав він, — але там за нами багато мільйонерів, а ви самі знаєте, що Америкою правлять

мільйонери. Там, Антоне Петровичу, наше діло муроване, як кажуть ваші западніки. Нам начхать на робітників, нам і революції великої там робити не треба. Мільйонери самі покермують політику Америки так, що їй не буде виходу . . .

У безпосередньому зв'язку з підготовкою до наступальної акції на вільний Захід, що її я представив на основі реляцій дійових осіб, стояли інші зусилля ССРСР, що про них годі кому небудь говорити, хто не натрапив хоч би на їх вияв безпосередньо. А їх, цих виявів, напевно багато більше, ніж може собі уявити „обиватель” ситого Заходу. На один, однак, я натрапив, а це — на відомість про підготовку спертих на наукових дослідках мілітарних засобів. Не нехтуючи можливістю покористуватися з чужих таємниць, Советський Союз приховав дослідну роботу своїх науковців поза мурами знаних світові наукових установ, створивши в різних місцях Сибіру відділи Весоюзної Академії Наук, що є на правду арсеналом советської зброї для наступу на свободу світу. Для большевиків немає нічого неетичного, що могло б досягнути намічену ціль — опанування земного гльобу. Про це довідався я від одного з членів цієї великої армії науковців. Ледве розглянувся він у ситуації і прийнявся за роботу, як його перекинено в інший сектор так само засекреченої праці, після чого перекинено ще в інший сектор. Морально виснажений, він рішився зробити те, що мусіло привести його до тюрми. При цьому він не хотів брати на себе моральну відповідальність за майбутнє знищення світу, до чого з повним цинізмом приготувався весь сатанинський штаб.

На цьому можна було б мені закінчити свою реляцію, що охоплює найголовніші форми життя в таборах і тюрмах Советського Союзу. Залишилося ще дещо, що кидає світло на описаний побут, далекий від можливостей розуміння його несветською людиною.

ЖІНКИ І ДІТИ В КОНЦТАБОРАХ

Світ, що називає себе культурним і любить потішати себе деякими моментами, які стоять у безпосередньому зв'язку з освяченими принципами людяности, милосердя, ба навіть ніжности, міг би знецінити мої спогади із-за браку в них згадки про жінок і дітей.

Жінок зустрів я в першому таборі в Маріїнську, якщо не згадувати окремих зустрічей з ними в Красній Пресні. Там бачив я їх, коли заходили вони в камери з відрами мити підлоги. Їх стиха питали Поляки, що сиділи на нарах: — Є хтось новий?

Вони називали новоприбулих і тікали з камери, бо на них уже кричав наглядач.

В Маріїнську були жінки в жіночому відділі лагпункту, а що табір належав до тих, що не вели „планових” — отже, платних — робіт, то працювали вони в швальні і частинно в лазні. У швальні працювали Українки із Західньої України, в лазні Польки. Робота одних і других не була надто важка, бо в обох цих закладах були досить людяні бригадири, які не обтяжували їх непосильною працею. Одного разу, коли в лазні збунтувалися „суки” (бандити, що перейшли на службу поліції) і начальник пустив на них їхніх залеклих ворогів „ворів”, щоб присмирити їх, вони забарикадувалися і вирізали всіх, хто був з ними в лазні. В тій масакрі відрізали і викинули вони у вікно голову однієї поважної дами з польського товариства.

В таборі в Орлово-Розово бачив я жінок зо два місяці, після чого їх перевели в сусідній табір. Жінки працювали у пряділці, де якийсь час я був бригадиром. Були це переважно проститутки й інші представниці злочинного світу. З мого шефства вони були задоволені, хоч я не брався їх виховувати, як славний совєтський педагог Макаренко, але й не денунціював нікого перед начальством і охороняв тих, що могли згинуть з їх рук, як це було з однією лікаркою. Признаюсь, що своє „упривілейоване становище” я повністю використав.

В часі мого побуту в СИБЛАГ'у пересунено через Мар'їнський табір етап каторжанок до Ново-Іванівки. Були це засуджені молоді жінки із Західної України. Згодом одній із них вдалося написати до мене листа, в якому вона описувала жахливий побут у тому таборі. Жінки працювали там у млині й магазині збіжжя разом з чоловіками, і кожна з них щоденно мусіла перенести на відстань 200 метрів 180 мішків збіжжя або муки по 80-100 кілограмів кожний. При цій роботі всі вони важко надірвалися. Згодом жінок відокремлено від чоловіків, щоб відтяжити начальство, бо в мішаних таборах від арештанток кримінального типу родилися діти, і для них треба було організувати „детясла”.

Пізніше я не зустрів жінок за винятком лікарки і начальниць санчасті. Про жінок-в'язнів доходили до нас не веселі вісті, а що вони були правдиві, доказом того була історія з кінгірською масакрою.

Дітей, так званих „малолеток”, бачив я ще у Красній Пресні. Це були адепти кримінального ремесла, молодші за 15 років. Де були діти-політичні в'язні, мені не вдалося довідатись, а що вони були, знаю з оповідань арештантів і з листів до них від рідних. Вони звичайно швидко вимирали. „Малолетки” в Красній Пресні були розміщені майже у всіх камерах і зустрів з ними я описав вище, але більшість їх була в одній камері, що межувала з відділом дівчат-„малолеток”. Одного вечора хлопці-„малолетки” розібрали стіну, повлазили до сусідньої камери і почали оргії сексуального характеру. Начальство, яке само не могло їх заспокоїти, покликала пожежну сторожу, а коли й те не допомогло, в'язнична сторожа почала стрілянину. Внаслідок тої стрілянини згинуло кілька хлопців і дівчат, після чого арештантів з обох камер викинено мокрих на подвір'я і продержано на морозі цілу ніч.

Арештантів-дітей довелося мені зустріти в одному етапі, але нас, старших етапників, відсунено від них, і ми могли тільки чути їх плач. Це були діти політичних в'язнів. Ка-

раючи батьків, матерей, старших братів і сестер присудом різної висоти (переважно 25 років) за участь у повстанчих відділах або за допомогу їм, дітей і старих, за збірною відповідальністю, відривали від рідних осель і засиляли в Сибір, де розпорозували по різних районах. Кілька типових прикладів цієї безжалісної практики навів я у своїх спогадах п. н. „В країні неволі”, і тут їх повторювати не буду.

**

Наближався кінець мого присуду, а з тим і зростало зацікавлення, як виглядатиме ССРСР, коли спробує перевести пляни, заініційовані Хрущовим. Все пережите вказувало на те, що ці пляни хіба збентежать вільний Захід, але в ніякому відношенні не змінять умовин життя в Советському Союзі.

З цього погляду інтересно було побачити те, що в тій країні бувало вже не раз, а саме — переляк начальства в зв'язку з ліквідацією „жертвених козлів”-беріївців, тобто ставленців уже зліквідованого Берії, його пупілів і симпатиків. Отже, тепер ця ліквідація почалася: летіли із своїх становищ грізні начальники, горді й недоступні офіцери і їхні ступайки, що дерли, палили і в лятрину кидали листи нещасних арештантів, які використовували цю одинокую можливість дати знати рідним, що вони ще живі (а цю нагоду давав переїзд у новий табір). Можу з приємністю ствердити, що ніхто з арештантів-Українців не використав моменту переляку начальства, щоб над ним поглузувати, по-рабськи використати його паніку. Це щоденно робили ті, що були з нами на основі 14-го пункту 58-ої статті, отже бандити високого ступня, невинувдані рецидивісти. Заатаковані начальники скромно і мовчки, як овечки, вислужували ординарну лайку, не реагуючи на найбільші образи.

Під час показової ліквідації „беріївців”, коли двох бандитів викликано на етап і вони відмовились іти, демонстративно розлягшись на нарах, вийшов по них сам начальник і лагідним тоном став переконувати, щоб вони не

змушували конвой ждати біля воріт, що етап, куди їх відправляють, належить до кращих і т. п. Бандити почали лаяти начальника:

— Спатріте, таваріщі, на ету морду. На нѣйо не то, што плевать, а ср... не охота. Ухаді, а то ми с тобой разделаємся!

Поруч начальника мовчки стояли наглядачі. Врешті все начальство вийшло, а бандити так і не встали з нар. З цього лагпункту я незабаром виїхав в етап, а ці два бандити осталися і їх ніхто не пробував тривожити. Які можливі містерії в Советському Союзі видно з того, коли порівняти цю сцену з раніше описаними сценами знущання над арештантами.

А проте, лінія ідеології залишилась та сама! Важко знайти синтезу цих явищ; треба знати психологію того народу.

Залишаючи ОЗЕРЛАГ, хочу пригадати одну подію, що трапилася кілька місяців раніше. Я і ще один священик, отець М., повні інваліди, мали дуже поганих, задиристих бригадирів. Я надумав плян, як їх позбутися: ми обидва візьмемося за уладження квітника в зоні, використовуючи на це чверть гектара вільної площі. Для робіт, що були в пляні табору, ми не надавались, ішло тільки про те, щоб начальство дало на наш проєкт свою згоду. У пригоді став період ліквідації „беріївців”, коли начальству було все немиле, коли воно всіх боялося, бо кожен міг їх заденунціювати, а в Советському Союзі логічної аргументації доносу не треба. „Людей хватіт!” — казали Москалі. Однак, нам треба було витратити багато труду, щоб добитися дозволу, бо начальство боялося, чи не криється в нашому пляні якийсь підступ. Врешті ми свого добились, знайшли в арештантів насіння, посіяли розсаду, далі сплянтували площу, погноїли грядки й кљюмби і посадили розсаду. На нещастя, випала велика засуха. Бригадири донесли на нас, що ми затіяли все це із злим наміром. Нас покликали в контору і загрозили карним табором. Проте, нам якось вда-

лося допроситися двох водоносів, щоб крали для наших квітів воду з криниць, потім прийшла дощова пора, — і наші квіти забуяли й зацвіли. Чверть гектара площі в зоні, вкритої розкішним квіттям! Великий барвистий килим посеред безнадійної площі табору, де стільки пролилося гарячих сліз! Де ще в майбутньому тектимуть ці сльози, де скапуватиме гіркий піт, а може навіть поллється кров... Нашим квітником пишалося начальство перед своєю владою, на його оглядини приїздили офіцери із сусідніх лагпунктів, начальник табору дістав нагороду. І цього нам вистачило: без „спасіба” начальства обійшлись.

Бувало ввечері сядемо з священником серед того барвистого килима і поведемо розмову про „пахуче поле” в Україні. А тоді приходять втомлені лісоруби, спиняються біля однієї, другої клямби і замовкають. Один з них стає на коліна, гладить квітку шорсткою рукою, дивиться на неї і цілує. Падають слова:

— Красиво! Пенкне! Чудово! Вундершен!

Мені і отцеві М. мило слухати. Це — княжа заплата. Отець М. питається одного з лісорубів:

— Подобається?

— Воно то так. Певно, що подобається, але не про те йде. Я в цій квітці бачу нашу Україну. Своєю красою вона закрила таборіві злидні...

І очі його заливаються сльозами...

ПОВОРОТ З ПЕКЛА

Врешті викликано мене в етап до повороту, хоч цей останній прислівниковий додаток задержано в тайні. Тільки особовий склад етапників і обітниця, дана австрійському канцлерові, зроджували надію на вихід із пекла. Перші два етапи їзди були подібні до пересувів по трасах СИБЛАГ’у й ОЗЕРЛАГ’у, з тією різницею, що відбули ми їх у славних в Росії „столипінських вагонах”, де коридорна сторожа заводить суперрежимний порядок. Мабуть, перша комедія з репатріацією не була ще вповні вироблена, і тран-

спорт дожидав дальших вказівок по дорозі, бо нас двічі задержували по провінційних сибірських тюрмах, що осталися з часів Достоевського тими самими „мертвими домами”.

Переїзд з залізничного двірця у провінційних „чорних воронах” разом з бандитами, що під оком конвою грабували всіх пасажирів, познайомив нас із станом доріг у великих сибірських містах — Новосибірську та Свердловську і показав наглядно, що советська влада ніяк не може подбати про примітивну вигоду для своїх громадян, маючи одну-однісіньку турботу — готуватися до наступу на вільний світ. Тими дорогами проїхати може хіба тільки советський привчений до допотопних невигод шофер, що зовсім не дбає за доручене йому авто, яке є „государственным имуществом”. Їзда повз менші й більші неначе одноповерхові, докраю занедбані, доми, повз розбиті панелі дорогою з тисяччю ям вказує на „наплевательское” відношення влади до потреб свого громадянина. По вибоїстих панелях проскакують „щасливі громадяни”, як вправні акробати, бо вже успіли навчитися тієї штуки. До цієї зовнішньої декорації достосовані одяг і взуття громадян. Крімшню нужду видно й чути на віддаль.

Тут треба зробити одне застереження. Якщо в 1945-46 роках на вид етапу тікали люди з вулиці наче від жакливого привиду, а старі бабусі боязко виглядали крізь фіранки вікон, витираючи сльози, то в 1955 році ці самі люди вже не тікали, але лаяли конвоїрів, як людожерів, і погрожували їм пекельними карами. Коли в 1945 році діти насварялися кулачками услід етапові арештантів, то в 1955 році вони вже називали нас „дядями” і частували сибірськими кисличками, хоч конвой гонив їх геть від нас. Хочу підкреслити цей момент, щоб показати читачеві, де лежить причина „лібералізму” Хрущова. І ще одне: коли в 1945 році військові ешелони мовчки проїздили мимо арештантських поїздів, то в 1955 році поїзди з арештантами негайно забірали з двірців, коли туди в’їздив військовий ешелон, бо

солдати засипали арештантів хлібом та цигарками, і конвой не міг протиставитися, бо солдати похвалялися вивольнити в'язнів і навіть пробували розбивати вагони; арештантські поїзди задержувалися на шляху, бо по двірцях грозив конвоеві розгром. Ось коли взяти все це до уваги, тоді стане зрозуміло, чому кремлівські диктатори рішилися заграти в лібералізм. Тоді стане зрозуміло, чому після масакри воркутян советські верховоди придумали нову гру, щоб „зловити віддих”. Кремль має спеціалістів у всіх науках, включно з психологією мас.

Але те ще не все, що показала нам поворотна дорога. З „столипінських вагонів” до Свердловська, а із вантажних вагонів до Волги бачили ми тисячі поїздів з танками, складовими частинами літаків, гарматами і воєнними тракторами, що їхали на Схід, де ще треба було інсценізувати боротьбу корейського народу з американськими „агресорами”. Їзду через Європу описав я в книжечці „В країні неволі” і тут її повторювати не буду. Розмірно густа залізнична сітка в європейському секторі не дозволила перевести такі спостереження, як в Азії, бо тут куди легше приховати те, що не повинно впадати людям у вічі. Дорогу через Європу заінсценізовано нам так, щоб ми забули роки, місяці й дні своїх мук, крові і сліз.

Але спогади про ті роки залишилися в такій мірі живими, що мучать ще у снах, пригадуючи те, чого ніхто забути не сміє. Іде не тільки про насичений ущерть кривавим терпінням час, але, найголовніше, про живих людей, до яких доля не була така ласкава, як до нас, що завела нас у вільний покищо світ.

Вірю, що завела для того, щоб ми сповнили обов'язок людської честі і потурбувалися відкрити очі тим, хто ще має сили протидіяти злому.

З М І С Т

Децо про себе	5
Переднє слово	9
Слідами майстра	11
На порозі пекла	17
„Висшая мера наказанія”	26
„Не викрутішся!”	37
На Луб'янці	42
В Бутирській тюрмі	55
„Красная Пресня”	62
Стрімголов у провалля	78
„Хожденіє по мукам”	90
Треска, дикий горошок і кишки з шерстю	97
Шпана і московські „гуманісти”	108
Репатріанти і власовці	127
Священики на каторзі	133
Пани із рабів	142
Арештанти оцінюють дійсні і уявні вартості	147
Страдники-патріоти, прості українські селяни	162
„Сталінська амнестія”	167
Ті, що великого бажають	182
Ми думали по-українському, як ідеалісти	193
Амнестія, що не амнестувала нікого	199
„Культурно-виховна” діяльність	211
Жінки і діти в концтаборах	222
Поверот з пекла	226

